

АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОЧИКИСТОН
ИНСТИТУТИ ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ ВА
МАРДУМШИНОСИИ БА НОМИ АҲМАДИ ДОНИШ

МУАРРИХ

(мачаллаи илмӣ-назариявӣ)

№ 4 (28) 2021

Мачаллаи илмӣ-назариявӣ «Муаррих» соли 2015 таъсис ёфта, дар давоми як сол чаҳор шумора ба забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ нашр мешавад. Мачалла дар Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳти 174 /МҚ-97 аз санаи 15-уми январӣ соли 2021 ба қайд гирифта шудааст. Мачалла аз 26-уми апрели соли 2018 дар Рӯйхати мачаллаҳои илмӣ тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии (КОА) назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон номнавис шудааст.

САРМУҲАРРИР: *Насрулло УБАЙДУЛЛО, доктори илмҳои таърих, профессор*

МУҲАРРИРИ МАСЪУЛ: *Ҳамза КАМОЛ, доктори илмҳои таърих, профессор*

ҲАЙАТИ ТАҲРИРИЯ:

Юсуфшо ЁҚУБШО -академики Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон;
Ҳайдаршо ПИРУМШО -узви вобастаи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, доктори илмҳои таърих, профессор;
Абдулло ҒАФУРОВ -номзади илмҳои таърих, дотсент;
Лариса ДОДХУДОЕВА -доктори илмҳои таърих, профессор;
Аскаралӣ РАҶАБОВ -доктори илмҳои таърих, профессор;
Виктор ДУБОВИТСКИЙ -доктори илмҳои таърих, дотсент;
Нуриддин САЙФУЛЛОЕВ -номзади илмҳои таърих;
Сайдмурод БОБОМУЛЛОЕВ -доктори илмҳои таърих;
Қосимшо ИСКАНДАРОВ -доктори илмҳои таърих;
Александр ЧУБАРЯН -академики Академияи илмҳои Русия, доктори илмҳои таърих, профессор (Русия);
Франсис РИШАР -узви вобастаи хориҷии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, доктори илмҳои таърих, профессор (Фаронса);
Анри-Пол ФРАНКФОР -доктори илмҳои таърих, профессор (Фаронса).

ISSN: 2709-7382

ББК: 63.3 (2 рус) +74.263.1

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК ТАДЖИКИСТАНА

ИНСТИТУТ ИСТОРИИ, АРХЕОЛОГИИ И
ЭТНОГРАФИИ ИМЕНИ АХМАДА ДОНИША

ИСТОРИК

(научно-теоретический журнал)

№ 4 (28) 2021

Научно-теоретический журнал «Историк» основан в 2015 г. и выходит четыре раза в год на таджикском, русском и английском языках. Журнал зарегистрирован в Министерстве культуры Республики Таджикистан под № 174 / МЧ-97 от 15 января 2021 г. Журнал с 26 апреля 2018 года зарегистрирован в Перечне рецензируемых научных журналов ВАК при Президенте Республики Таджикистан.

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР: *Насрулло УБАЙДУЛЛО, доктор исторических наук, профессор*

ОТВЕТСТВЕННЫЙ РЕДАКТОР: *Хамза КАМОЛ, доктор исторических наук, профессор*

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Юсуфшо ЁКУБШО - академик Национальной академии наук Таджикистана;

Хайдаршо ПИРУМШО - член-корреспондент Национальной академии наук Таджикистана, доктор исторических наук, профессор;

Абдулло ГАФУРОВ - кандидат исторических наук, доцент;

Лариса ДОДХУДОЕВА - доктор исторических наук, профессор;

Аскарали РАДЖАБОВ - доктор исторических наук, профессор;

Виктор ДУБОВИЦКИЙ - доктор исторических наук, доцент;

Нуриддин САЙФУЛЛАЕВ - кандидат исторических наук;

Саидмурод БОБОМУЛЛОЕВ - доктор исторических наук;

Косимшо ИСКАНДАРОВ - доктор исторических наук;

Александр ЧУБАРЬЯН - академик Российской академии наук, доктор исторических наук, профессор (Россия);

Франсис РИШАР - иностранный член-корреспондент Национальной академии наук Таджикистана, доктор исторических наук, профессор (Франция);

Анри-Поль ФРАНКФОР - доктор исторических наук, профессор (Франция).

ISSN: 2709-7382

BBK: 63.3 (2 pyc) +74.263.1

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF TAJIKISTAN

AHMAD DONISH INSTITUTE OF HISTORY,
ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

HISTORIAN

(scientific-theoretical journal)

№ 4 (28) 2021

The scientific-theoretical journal «Historian» founded in 2015, issues four times a year in Tajik, Russian and English languages. The journal is registered in the Ministry of Culture of the Republic of Tajikistan under the № 174 / MJ-97 dated of January 15, 2021. Since 26 April 2018 the journal has been registered in the Inventory of scientific journals of Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Tajikistan.

CHIEF EDITOR: **Nasrullo UBAYDULLO** *Dr. of History, Professor*

EXECUTIVE EDITOR: **Hamza KAMOL** *Dr. of History, Professor*

EDITORIAL BOARD:

Yusufsho YOKUBSHO - Academician of the National Academy of Sciences of Tajikistan;

Haydarsho PIRUMSHO- corresponding member of the National Academy of Sciences of Tajikistan

the AS Republic of Tajikistan, Dr. of History, Professor;

Abdullo GAFUROV - Candidate of History, dotsent;

Larisa DODKHUOEVA - Dr. of History, Professor;

Askarali RAJABOV - Dr. of History, Professor;

Victor DUBOVITSKIY - Dr. of History, dotsent;

Nuriddin SAYFULLOEV- Candidate of History;

Saidmurod BOBOMULLOEV - Dr. of History;

Kosimsho ISKANDAROV - Dr. of History;

Alexander CHUBARYAN - academician of the RAS,

Dr. of History, Professor (Russia);

Francis RISHAR - foreign corresponding member of the National

Academy of Sciences of Tajikistan, Dr. of History, Professor (France);

Henri-Paul FRANKFOR - Dr. of History, Professor (France).

МУНДАРИЧА-СОДЕРЖАНИЕ-CONTENTS

ТАЪРИХИ ВАТАНИЙ-ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ИСТОРИЯ-NATIONAL HISTORY

АБДУРАШИТОВ Ф. М., КЕНЧАЕВ М. Ч. Марҳалаҳои асосии таърихи бунёди Неругоҳи барқи обии «Роғун»	5
ТАВАРОВ Ф. Ф. Иҷдосияи XVI Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон-иҷдосияи таърихӣ, сарнавиштсоз ва наҷотбахш	16

ТАЪРИХНИГОРӢ ВА МАЪХАЗШИНОСӢ-ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ-HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDY

Ҳамза КАМОЛ Бозтоби таърихи ҷанги шаҳрвандии солҳои 1921-1924-и Тоҷикистон дар осори профессор Мулло Эркаев	27
МУСОЕВ М. С. Аҳаммияти илмӣ, таърихӣ ва ҳунарии рисолаи «Мухтору-л-ихтиёр»-и Ҳиравӣ	51
МИРЗОЕВ Ш. Ч. Таърихи ба сари ҳокимият омадани Темурланг тибқи ахбори Низомиддини Шомӣ ва ибни Арабшоҳ	62
ҲАСАНОВА Р. Ҳ. Нақши Пажӯҳишгоҳи илмӣ-тадқиқотии фарҳанг ва иттилоот дар омӯзиши фарҳанги миллӣ	73
МАҲМАДСАФО И. Таҳқиқи рушди иқтисодӣ-иҷтимоӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон дар даврони истиклол.....	82

БОСТОНШИНОСӢ – АРХЕОЛОГИЯ – ARCHEOLOGY

Давлатходжа ДОВУДИ Монетные находки на Тахти Сангине и их научное значение	94
---	----

ТАЪРИХИ ҲУНАР-ИСТОРИЯ ИСКУССТВА- ART HISTORY

СОХИБНАЗАРОВ М. Д. Использование дерева в материальной культуре жителей до средневековой Средней Азии	106
ЮСУПОВА М. М. Изобразительному и декоративно-прикладному искусству древней Уструшаны.....	113
МЕЛИКИЁН Э. Б. Заминаҳои пайдоиш ва хусусиятҳои санъати графикаи муосир дар Тоҷикистон (солҳои 20-уми асри XX)	121

МАРДУМШИНОСӢ-ЭТНОГРАФИЯ-ETHNOGRAPY

АЙДАРОВ Ҳ. С. Оид ба як ойини маросими тӯйи соқинони ноҳияи Шуғнони Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон	134
---	-----

ТАЪРИХИ ИЛМ ВА ТЕХНИКА- ИСТОРИЯ НАУКИ И ТЕХНИКИ- THE HISTORY OF SCIENCE AND TECHNOLOGY

НИЁЗИ Ё. Б. Востоковедческая наука в Таджикистане: истоки, проблемы и перспективы	143
--	-----

ТАЪРИХИ МУНОСИБАТҲОИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ ВА СИЁСАТИ ХОРИҶӢ -ИСТОРИЯ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ И ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ- HISTORY OF INTERNATIONAL RELATIONS AND FOREIGN POLICY

НЕЪМАТОВ И. Ҷаҳони ислом дар сиёсати хориҷии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон.....	154
---	-----

УДК: 621.2 (575.3).

МАРҲАЛАҲОИ АСОСИИ ТАЪРИХИ БУНЁДИ НЕРУГОҲИ БАРҚИ ОБИИ «РОҒУН»

АБДУРАШИТОВ Ф. М., КЕНЧАЕВ М. Қ.,

Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониш

Роғун дар шарқ ва шимолу ғарб бо кӯҳҳои Қаротегину Дарвоз иҳота шудааст. Дарёи Сурхоб дар шимолу шарқ ва Оби Хингоу дар чанубу шарқ дар омезиш бо ҳам дарёи пуртуғёни Вахшро оғоз мебахшанд, ки дар ҳамбастагӣ имконоти сохтани ҳам неругоҳҳои хурд ва ҳам азим мавҷуд мебошад [1, 4].

Марҳалаҳои асосии мураттабсозии лоиҳаи Неругоҳи барқи обии «Роғун» тирамоҳи соли 1976 оғоз ёфта буд. Ҳамон сол корҳо аз бунёди роҳу мактаб ва кӯдакистону хонаҳои истиқоматӣ барои кормандони НБО «Роғун» шуруъ гардид. Майдони умумии сохтмони НБО «Роғун» дар баландии 1000-1700 метр мавқеъ дошт. Барои бинокорон бунёди шаҳри Роғун сохтмони зарбдор эълон гардид. Дар навбати аввал мактабҳои замонавӣ барои 1200 ҷойи нишаст ва боғчаю кӯдакистонҳо бунёд гардиданд.

Мураттабсозии лоиҳаи техникӣ соли 1974 шуруъ гардид ва моҳи ноябри соли 1978 ба анҷом расид. Моҳҳои ноябр-декабри соли 1978 лоиҳа аз тарафи мутахассисони Пажӯҳишгоҳи «Гидропроект» мавриди муҳокима қарор гирифт.

Моҳи июни соли 1979 муҳокимаи он дар Шӯрои илмию техникий Вазорати барқи ИҚШС ба анҷом расид. Моҳи октябри соли 1980 лоиҳа аз тарафи ташхисгоҳи махсуси соҳавии Сохтмони давлатии ИҚШС ва гурӯҳи мутахассисони Комиссияи давлатии илмӣ-техникии ИҚШС дар асоси қарор мутобиқи мактуби Сохтмони давлатии ИҚШС 16 октябри соли 1980 таҳти № 38 ва моҳи ноябри соли 1980 бо Фармони Шӯрои вазирони ИҚШС тасдиқ карда шуд. Оид ба иҷроиши ин корҳо Дастур таҳти № 2411-р аз санаи 27-уми ноябри соли 1980 низ интишор гардид.

Ҳамин тариқ, марҳала ба марҳала шаҳраки Роғун бунёд гардида, теъдоди сокинонаш рӯз аз рӯз меафзуд. Баъд аз омодагиҳои зиёд соли 1983 ба сохтмони НБО «Роғун» дар атрофи ин шаҳр ба таври расмӣ оғоз бахшида шуд. Мутобиқи нақшаи тасдиқӣ марҳала ба марҳала мебоист беш аз 300 адад корхонаи калонтарини саноатии ҷумҳуриҳои тобеи Иттиҳоди Шӯравӣ НБО «Роғун»-ро бо техникаву таҷҳизоти муосир ба таври пурра

таъмин менамуданд. Корҳои сохтмонӣ аз кандани нақбу роҳҳои мошингард оғоз ёфтанд [3,14].

Моҳи декабри соли 1986 дар шаҳраки Роғун маҷлиси машваратии умумииттифоқӣ баргузор шуд, ки дар он бунёдкорони боргоҳи нур, намояндагони корхонаҳои ҳамчавор, мутахассисон, лоиҳакашон, муҳандисон, конструкторҳо, мошинсозон, нақлиётчиён Ҷаълона ширкат варзиданд. Ин маҷлис дар сохтмони НБО «Роғун» саҳифаи тозае гардид. Дар он марҳалаҳои муҳимми эъмори боргоҳи нур мушаххасан муқаррар шуданд. Соли 1987 бастанӣ пешӣ оби Вахш; соли 1989 ба кор андохтани чарҳаи аввал; соли 1990 ба анҷом расондани сохтмони шаҳри Роғун; соли 1993 пурра ба истифода додани боргоҳи нур» ба нақша гирифта шуда буданд [1,106-107].

Сохтмони НБО «Роғун» аз нигоҳи муҳандисӣ ва техникаӣ ва ҳалли конструкторӣ дар саросари олам шабеҳ надорад. Дар лоиҳаи техникаӣ ин сохтмони бузург хусусиятҳои сарбанди 335 метрӣ мураккаб аз сангу хоки табиӣ, комплекси зеризаминӣ, мошину таҷҳизоти пуриқтидор ва бо тасмаи муҳаррик пур қардани танаи сарбанд, ниҳоят ҷобачокунии ҳуди боргоҳи нур ва лӯлаҳои бузурги обгузар-ҳама пешакӣ ба эътибор гирифта шуда буданд, ки онҳо дараҷаи баланди техникаӣ лоиҳаи боргоҳи нурро муайян мекарданд, ки он бояд дар минтақаи пурзилзила бунёд карда мешуд.

Бар замми ин, ҳангоми кашидани лоиҳа пешниҳоди дархостҳои созанда матраҳ мешуданд, ки онҳо барои нисбатан камхарҷу осонтар гардидан ва кӯтоҳ намудани фосилаи сохтмон нигаронида шуда буданд. Ҳамаи ин пешниҳоди муфид аз ҷониби бинокорону мутахассисони соҳа ва муассисаҳои ҳамчавор дар марҳалаи омӯзиш қарор доштанд.

Сохтмони НБО «Роғун» аз иншооти зиёди зеризаминӣ таркиб ёфтааст. Дар ин ҷо лозим аст, ки ба дарозии 70 километр нақб зада шавад. Бунёди нуқтаи марказии ин боргоҳи нур (нақбҳои асосӣ, турбинаҳои обгузарон, бинои асосӣ, нақбҳои фаръӣ) аз нигоҳи муҳандисӣ ва геологӣ ва меъморӣ конструкторӣ дар силсилаи иншооти зеризаминӣ аз ҳама душвор ва мураккаб ба ҳисоб мерафтанд.

Азбаски бинои асосии боргоҳи нури Роғун дар зери замин ҷо хоҳад гирифт, ин ҷо кӯчактар сохтани иншооти обии нерудиханда, механикӣ ва механикӣ барқӣ нақши ҳалкунандаи худро дорад. Вале муҳим он аст, ки бояд сифат ва дарозумрии иншоот заррае коҳиш наёбад.

Лозим ба тазаккур аст, ки рӯзҳои 27-28 декабри соли 1987 гирдиҳамоӣ баргузор гардид, ки дар он ҳамаи сохтмончиён, роҳбарони ҳизбӣ, кумитаи иттифоқҳои касаба, ташкилоти комсомолӣ, инчунин намояндагони тамоми муассисаву корхонаҳои ҳамчавор Ҷаълона ширкат варзиданд. [1,107-108].

27 декабри соли 1987 пеши дарёи Вахш баста шуд ва бунёди садди 335 метра ва баландтарин дар таърихи гидроэнергетикаи ҷаҳон комилан оғоз гардид. Вақте, ки бунёди садди НБО «Роғун» ба 40 метр мерасид ва инчунин 70-80% корҳои сохтмонӣ дар толори мошинҳо анҷом ёфта, даҳҳо километр нақб қанда шуд, давлати Шӯравӣ барҳам хӯрд ва корҳои бинокорӣ ба таври кулӣ қатъ низ карда шуданд. Бинокорон бошанд бо дили кашол майдони сохтмонро бо баробари оғози ҷанги таҳмили аз тарсу харос тарк намуданд.

Бо сабаби ҷанги таҳмили Тоҷикистони соҳибистиклол дучори бухрони шадиди иқтисодиву иҷтимоӣ гардида, имконияти эҳёи дубораи ин сохтмони азимро аз даст дод. Кишвар ба вартаи ҷанг қарор гирифта, илова бар ин бухрони шадиди энергетикӣ ва норасоии қувваи барқ барои аҳоли ва корхонаҳои саноатӣ мушкилоти ҷиддиеро пеш гузошт. Омили асосии талаву тороч гардидани корхонаҳо ва пурра аз фаъолият бозмонданашон, маҳз набудани қувваи барқи доимӣ гардид [3,15].

Лозим ба тазаккур аст, ки «ҳадафи асосии бунёди «Роғун» дар радифи аҳаммияти бузурги энергетикӣ доштани, инчунин ободу обшор намудани 360000 гектар заминҳои наву бекорхобида ва ҳамзамон бо об беҳтар таъмин намудани чоруним миллион гектар заминҳои минтақа маҳсуб меёбад.

Лоиҳаи мазкур аз нигоҳи меъёрҳои тиҷоратӣ ва аз лиҳози технологӣ камназир буда, аз 1342 километр хатҳои интиқоли барқи баландшиддат иборат аст. Тавассути онҳо дар 1 сол то 5 миллиард киловатт-соат нури барқи аз нигоҳи экологӣ тозаро аз ҷумҳуриҳои Тоҷикистон ва Қирғизистон ба давлатҳои ҳамсояи Афғонистону Покистон метавон интиқол дод. Маблағи умумии лоиҳаи CASA-1000 аз як миллиард доллар фароҳам омада, Ҷумҳурии Тоҷикистон барои иҷрои тарҳи мазкур бояд боз 320 миллион доллари амрикоӣ сармоя гузорад.

Президенти мамлакат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар яке аз суханрониҳои худ хело бамаврид қайд карда буданд, ки «Тоҷикистон дар арсаи байналмилалӣ яке аз кишварҳои татбиқкунандаи «иқтисодиёти сабз» маҳсуб ёфта, аз лиҳози истифодаи манбаъҳои таҷдидшавандаи энергия дар қатори шаш мамлақати пешсафи сайёра қарор дорад, зеро 98 фоизи қувваи барқ тавассути нуругоҳҳои барқи обӣ истеҳсол карда мешавад» [3, 2].

Ҷамин тарик, Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳти роҳбарии хирадмандонаи Пешвои муаззами миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон пайваста ба сохтмони иншооти муҳимми стратегӣ афзалият ва аҳаммияти махсуси худро медиҳад.

Зеро иншооти мазкур ҷиҳати рушди бемайлони иқтисодиёт, инкишофи иҷтимоӣ ва дар маҷмуъ ба коҳиш додани сатҳи камбизоатӣ ва инчунин

баланд бардоштани сатҳи некӯаҳволии зиндагии шоистаи мардум нақши боризи худро хоҳад гузошт [4, 3-6].

Бояд қайд кард, ки баъд аз пурра ба кор даромадани Неругоҳи барқи оби «Роғун» он ҳамачиҳата имкон фароҳам меорад, ки боз садҳо ҳазор гектар заминҳои бекорхобидаи лалмӣ дар ин минтақа обёрӣ карда шаванд. Гузашта аз ин, имконоти Тоҷикистон доир ба истеҳсол ва содироти неруи арзони барқ ба маротиб меафзояд ва аз ин сарвати аз ҷиҳати экологӣ безарар дигар кишварҳои ҳамсоя низ метавонанд баҳравар гарданд. Аз ин лиҳоз, бунёди ин иншооти тақдирсоз ба нафъи кулли минтақа аст [5,104-110].

Президенти мамлакат Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми навбатии худ «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ», 21-уми декабри соли 2021 доир ба масъалаи бунёди иншооти бузурги асп-НБО «Роғун» ба мардуми шарифи кишварамон муроҷиат намуда, аз ҷумла чунин иброз доштанд: «Бо мақсади расидан ба истиқлоли энергетикӣ ва истифодаи самарабахши неруи барқ дар даврони соҳибистиқлолӣ 287 неругоҳи барқи оби хурду бузург, 1,5 ҳазор километр хатҳои интиқоли барқи баландшиддат, 50 зеристгоҳи баландшиддати барқӣ бунёду таҷдид ва дар маҷмӯъ 75 ғоизи инфрасохтори энергетикӣ кишвар азнавсозӣ гардид. Дар ин давра ҳамзамон зиёда аз 2000 мегаватт иқтидорҳои энергетикӣ иловагӣ бунёд карда шуданд.

Дар натиҷа соли 2011 дар таърихи навини Тоҷикистон системаи ягонаи энергетикӣ ба вуҷуд оварда шуд ва устувории фаъолияти соҳа таъмин гардид.

Бо амалисозии лоиҳаҳои бузурги бунёду таҷдиди иншооти энергетикӣ мамлакат итминон дорем, ки дар 7 соли оянда иқтидорҳои энергетикӣ кишварро ба 10 ҳазор мегаватт расонида, ба яке аз ҳадафҳои стратегии давлат, яъне истиқлоли комили энергетикӣ муваффақ шавем. Ҳукумати мамлакат бо дарназардошти тағйирёбии глобалии иқлим ва зарурати рушди энергетикаи «сабз» тасмим гирифтааст, ки бояд то охири соли 2022 Стратегияи рушди «иқтисоди сабз» дар Ҷумҳурии Тоҷикистонро қабул карда, татбиқи онро ба таври пурра таъмин намояд.

Мавҷудияти иқтидорҳои фаровони энергетикӣ мамлакат, аз ҷумлаи омилҳои калидии рушди соҳаи саноат ба ҳисоб меравад. Айни замон барои рушди минбаъдаи соҳаи мазкур татбиқи беш аз 18 лоиҳаи сармоягузории давлатӣ ба маблағи 16,6 миллиард сомонӣ амалӣ гардида истодааст.

Имрӯз дар кишвари мо 98 ғоизи неруи барқ аз манбаъҳои барқароршавандаи энергия, айни замон бо истифода аз неруи об истеҳсол гардида, Ҷумҳурии Тоҷикистон аз рӯи ғоизи истеҳсоли «энергияи сабз» шашуми кишвари пешсафи сайёра мебошад. Инчунин, Тоҷикистон аз

ҳисоби кам будани ҳаҷми партови газҳои гулхонаӣ феълан яке аз ҷойҳои намоёнро ишғол мекунад.

Аз ин лиҳоз, истеҳсол ва истифодаи «энергияи сабз» аз ҷумлаи афзалиятҳои рақобатнокии иқтисоди кишвари мо ба ҳисоб мераванд. Дар ин самт, ҳоло дар Ҷумҳурии Тоҷикистон лоиҳаҳои бузурги бунёди неругоҳҳои барқи обӣ амалӣ гардида истодаанд ва дар 7 соли оянда аз ҳисоби бунёди Неругоҳи барқи обии «Роғун» ва таҷдиди неругоҳҳои барқи обии «Норак», «Сарбанд» ва «Қайроққум» иқтисодии энергетикӣ мамлакат иловатан боз ба 4 ҳазор мегаватт афзоиш дода хоҳад шуд.

Бо вучуди ин, истифодаи васеи дигар манбаъҳои барқароршавандаи энергия, аз ҷумла неруи офтоб ва шамол ба манфиат буда, дар ин самт асосноккунии 3 лоиҳа бо иқтисодии умумии 260 мегаватт оғоз гардидааст, ки дар панҷ соли оянда татбиқ карда мешаванд» [6, 2-4].

Шорехи машҳури амрикоӣ Ҳилари Креймер-муаллифи китоби машҳури «Пеш аз чархиш» моҳи март соли 2013 дар маҷаллаи бонуфузи «Forbes» дар бораи Неругоҳи барқи обии «Роғун» чунин гуфтааст: «Тарҳи Роғун калиди пешрафти иқтисодӣ ва сиёсии минтақаи Осиёи Марказӣ ва ҷанубӣ ва мояи ҳаётан муҳими манфиатҳои амниятии Иёлоти Муттаҳида ва НАТО дар ҷанги зидди террор аст. Неругоҳи «Роғун»-и Тоҷикистон метавонад дили пешрафтаи Осиёи Марказӣ бошад. Ин неругоҳ хоҳад тавонист, на танҳо Тоҷикистони ташнаи барқ, балки инчунин минтақаҳои шимолӣ Афғонистону Покистон, маҳалҳои Қирғизистону Ўзбекистон ва кишварҳои дигари ҳамсояро бо барқ таъмин кунад» [7, 45].

Дар китоби муаллифон А. Шарифзода ва З. Қосимӣ нишондодҳои асосии рушди иҷтимоӣ ва фарҳангии Ҷумҳурии Тоҷикистонро дар солҳои истиқлоли давлатии кишвар таҳти сарварию раҳнамоии Сарвари давлат Эмомалӣ Раҳмон мушаххас инъикос намуда, ҳамзамон чунин нигоштаанд: «Таҳлили воқеияти табиӣ ва захираҳои энергетикӣ Тоҷикистон бараъло нишон медиҳад, ки рушди босуботи бонизом ва ояндадори Тоҷикистон асосан аз тариқи истифодаи васеи иқтисодҳои гидроэнергетикӣ, пеш аз ҳама, тавассути бунёди неругоҳҳои миёна ва бузурги обӣ имконпазир аст. Аз иқтисодии умумии гидроэнергетикӣ Тоҷикистон, ки баробар ба 527 миллиард кВт/соат аст, ҳоло танҳо 5-6 фоизаш мавриди истифода қарор гирифтааст.

Неругоҳи барқи обии «Роғун» на танҳо метавонад ниёзҳои афзояндаи Тоҷикистонро бо неруи барқ дар ҳамаи фаслҳои сол барорад ва истиқлоли энергетикӣ кишварро пурра таъмин намояд, балки барои минтақа низ манфиати зиёд дорад, зеро баъди ба кор шуруъ намудани он кишвари мо ба таври фаровон неруи арзони аз ҷиҳати экологӣ безарар, «неруи сабз» истеҳсол намуда, ҳамзамон метавонад кишварҳои поёнобро ҳатто дар солҳои хушку камбориш бо оби нӯшокию кишоварзӣ таъмин намояд».

Таъмини истиқлоли энергетикии мамлакат яке аз ҳадафҳои стратегии Ҷумҳурии Тоҷикистон буда, дар доираи он бунёду барқарорсозии Неругоҳи барқи обии Роғун бо ташаббуси Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон иншооти бузурги стратегии аср ба шумор меравад.

Рӯйрофт бояд иқрор шуд, ки дар гузашта аксар ҷунбишу ҳаракатҳо нисбат ба ин тарҳ хушбин набудаанд, балки амалӣ намудани онро бо ҳар роҳу восита маҳкум мекарданд. Ҳатто бархе аз гурӯҳҳо дар ҳама гуна шакл кӯшиш ба ҳарч меоданд, ки садди бунёди ин неругоҳ гарданд.

Қайд бояд кард, ки вобаста ба ин, агар ба таърихи начандон гузаштаи дур назар андозем, бармало равшан мегардад, ки ҳанӯз соли 1913 истифодабарии иқтидорҳои обу барқии Ҷумҳурии Тоҷикистон оғоз гардида, татбиқи онҳо ба туфайли нишондодҳои эъзомияи (экспедитсияи) маҷмӯии соли 1932 хусусияти хосаи худро гирифтааст.

Дар захираҳои гидроэнергетикии ИҶШС тарҳи ин неругоҳ ҳанӯз соли 1932 аз тарафи муҳандиси рус Н. Караулов бо номи НБО-и «Сичароғ» ба қайд гирифта шудааст.

Сичароғ мавзеест, ки тақрибан 5-6 километр болотар аз маҳали ҳозираи сохтмони неругоҳ воқеъ буда, дар он ҷо ҳоло яке аз пойгоҳҳои истеҳсолии НБО «Роғун» ҷаъолият мекунад. Мавзеи ҳозираи зербинои неругоҳ бо номи «Сари Қамиш» машҳур аст. Н. Караулов дар баробари таҳлилу таҳқиқи иқтидорҳои гидроэнергетикии Тоҷикистон, инчунин баҳри азхудкунии онҳо ҷиҳати бунёди 58 неругоҳи хурду миёна ва калони обӣ ҳамзамон харитае тартиб додааст.

Аз ҷумла, олимони маъруфи Иттиҳоди Шӯравӣ С. А. Захаров, В. И. Буен, И.Е. Тубут, В.М. Рейнамон А.М. Бобоев ва дигарон дар асоси харитаи тартибдодаи мавсуф мавзеи ҷойгиршавии аксар неругоҳҳои ояндаи Тоҷикистонро дар давоми солҳои 1932-1955 ба таври мукамал таҳлилу таҳқиқ намуда, ба чунин хулоса омада буданд, ки бояд рушди соҳаи гидроэнергетикаи Осиёи Марказӣ ва Қазоқистон аз неругоҳи «Сичароғ» (ҳоло НБО «Роғун») оғоз гардад. Онҳо андешаояшонро дар ин хусус ба сарони ҳамонвақтаи кишварҳои минтақа низ пешниҳод намуда буданд, вале мутаассифона, баъзе аз соҳибмансабони он замона барои амалӣ гардонидани ин тарҳ розӣ нашуда, ҳатто садди роҳ гардиданд. Ин паҳлӯи масъала то имрӯз дар илм норавшан боқӣ монда, ҳанӯз ҳам шарҳи муфассали худро наёфтааст.

Сарфи назар аз ин, дар замони Шӯравӣ, дар ин диёр давоми солҳои 60-80-уми асри XX чандин маротиба олимони зиёде эъзомияҳои (экспедитсияҳои) маҷмӯии илмӣ гузаронида, дар асоси таҳқиқоти бунёдии соҳавӣ ҷанбаҳои мухталифи ин тарҳро мавриди таҳқиқ ва арзёбӣ қарор додаанд.

Бояд қайд кард, ки дар иртибот ба ин андеша, мутахассисони Институти «Средгипроводхлопок»-и шаҳри Тошканд иброз доштаанд, ки лоиҳаи мазкур дар давоми бист сол аз тарафи кормандони институт бо ҷалби 160 ташкилоту муассисаҳои тобеи Иттиҳоди Шӯравӣ, бо шумули 48 институти лоиҳакашӣ, 112 институти илмию тадқиқотӣ, 32 пажӯҳишгоҳи тадқиқотии Академияи илмҳои Иттиҳоди Ҷамоҳири Шӯравии Сотсиалистӣ ва намояндагони бештар аз 41 вазорату кумитаҳои дахлдори ҷумҳуриҳои собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ, дар шакли 50 китобу даҳҳо албому ҷадвалҳо таҳия шуда, нисбат ба он то имрӯз зиёда аз 40 ҳазор номгӯй ҳуҷҷат ба тасвиб расидааст.

Агар чунин далелу андешаҳоро ба як низоми муайян дароварда, шиносномаи техникаи НБО «Роғун»-ро таҳлилу баррасӣ намоем, пас маълум мегардад, ки олимону мутахассисон ин лоиҳаро асосан бо мақсади рушди сотсиализм дар минтақаҳои Осиёи Миёна, бо нишондодҳои зерин:

баландии сарбанд-335м;

таъминоти иловагии об 4,4 км³;

ҳаҷми пурраи обанбор-13,3 км³;

ҳаҷми аввалаи фойданокӣ-10,3 км³;

ҳаҷми фойданокӣ баъд аз 50 сол-8,6 км³;

иқтидори муайяншуда (МВт)-3600 (600x6);

истеҳсоли солонаи неруи барқ-13,1 млрд кВт соат;

миқдори умумии захираҳои барқи обии Тоҷикистон дар 1 сол-527 млрд кВт соат ва инчунин афзоиши истеҳсоли неруи барқ дар неругоҳҳои поёнобро-0,8 млрд кВт/соат таҳия намудаанд.

Дар ин замина, мутахассисони соҳа иброз дошта буданд, ки агар дарёти 300 метраи НБО «Норак» барои хизмати садсола пешбинӣ шуда бошад, он гоҳ дарёти 335 метраи НБО «Роғун» барои тақрибан 170 соли минбаъда таъмин намудани аҳоли бо обу барқ тарҳрезӣ гардида, бунёди он се давра:

давраи якум-220м;

давраи дуюм 285м;

давраи сеюм 335 метрро дарбар мегирад.

Аз натиҷагирӣ чунин бармеояд, ки лоиҳаи мазкур аз тарафи олимону мутахассисони касбӣ тарҳрезӣ гардида, дар он тамоми хусусиятҳои маҳал аз нигоҳи илмӣ ва ҷуғрофӣ ба эътибор гирифта шудааст.

Дар иртибот ба ин андешаҳои созанда бояд гуфт, ки агар дар маводи Анҷумани XXIV ҶКИШ омада бошад, ки дар дарёи Вахш сохтмони Неругоҳи «Роғун» оғоз бахшида шавад, пас дар ҳуҷҷатҳои Анҷумани XXV ва XXVI на танҳо раванди коргузорӣ, балки вусъат бахшидан ба корҳои сохтмонии он низ дарҷ ёфтааст. Тавре, ки аз ҳуҷҷати мазкур бармеояд:-

“сохтмони НБО «Роғун»-ро вусъат дода, НБО «Бойғозӣ» ба истифода дода шавад. Истеҳсоли энергияи электрикӣ дар кишварамон бояд ба 16 млрд килловат-соат расонида шавад.

Ҳамин тариқ, сохтмони бузурги аср мувофиқи маълумоти илмӣ корҳои таҳқиқотӣ ва лоиҳакашии НБО «Роғун» ҳанӯз соли 1960 оғоз гардида, давоми солҳои 70-уми асри ХХ асосноккунии техникаю иқтисодии он гузаронида шудааст. Агар расман гирем, корҳои сохтмонӣ дар ин неругоҳ ҳанӯз 27-уми сентябри соли 1976 оғоз ёфта буд, ки ва васоити ахбори омма давраи нахустини онро давраи тайёрӣ ба ин сохтмони аср маънидод намудааст.

Собиқ сардори сохтмон Н. Савченко бар он назар аст, ки дар ин неругоҳ соли 1976 корҳои сохтмонӣ оғоз гардида бошанд ҳам, то соли 1981 корҳои анҷомдошуда давраи тайёрӣ ба сохтмонро дар бар мегирифтанд. Бунёди неругоҳ бошад соли 1981 оғоз гардидааст. Аксар мутасаддиёни соҳа ин далелро воқеӣ шуморида, зимни арзёбии таърихи неругоҳ аз он сарфи назар намекунанд, зеро ба хотири бунёди ин неругоҳ ба деҳаи Роғун моҳи декабри соли 1986 мақоми шаҳрак дода шуд. Далели мазкур аз он шаҳодат медиҳад, ки Роғун маҳз ҳамчун шаҳрак, сипас шаҳр дар харитаи ҷумҳурӣ ба хотири ин иншооти бузургу тақдирсози аср арзи вучуд намудааст.

Аз ин лиҳоз, метавон гуфт, ки гарчанде дар адабиёти илмӣ, илмию оммавӣ ва нигоришҳои матбуотӣ оғози кор дар ин неругоҳ бо далелу санадҳои гуногун дарҷ ёфта бошанд ҳам, мо аз тафсири онҳо дар ин ҷо худдорӣ намуда, минбаъд кӯшиш менамоем, ки онро дар асоси арқому далелҳои дақиқ мавриди омӯзиш ва таҳқиқ қарор диҳем. Зеро неругоҳи барқии обии «Роғун» дар ҷаҳон беамсол буда, дақиқан дар ҳудуди 900-1000 метр аз сатҳи баҳр бо баландтарин дарғот 76 миллион метри кубӣ сангу шағали маҳаллӣ сохта мешавад.

Воқеият собит менамояд, ки бунёди НБО «Роғун» аввалан ормони миллии тоҷикон маҳсуб ёфта, баъд аз соҳибистиқлолии кишварҳои минтақа ба ормони тамоми мардуми минтақаи Осиёи Марказӣ мубаддал гашта истодааст. Далели мусаллам аст, ки дар ибтидо намояндагони 42 ва ҳоло беш аз 64 миллату халқиятҳои мухталиф дар асоси консорсиуми байналмилалӣ зимнан кӯшиш намуда истодаанд, ки ин иншооти бузурги асрро ҳарчи зудтар ба анҷом расонида, Ҷумҳурии соҳибистиқлоли Тоҷикистонро ҳамқадами замон ва ҷомеаи ҷаҳонӣ гардонанд.

Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои муаззами миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон низ фармудаанд: «Истиқлолияти воқеии Тоҷикистонро бе бунёди Неругоҳи барқии обии «Роғун» таъмин кардан амри маҳол аст. Доништа бошед, ки наҷотдиҳандаи иқтисодиёту маънавиёти миллати тоҷик

танҳо худи моем, дар ин роҳ ба ҷуз Худованд касе дигар моро беғаразона дастгирӣ нахоҳад кард!» [8, 4-37].

Таърихи даврони истиқлоли кишвар собит месозад, ки бузургтарин иншооти аср-лоиҳаи азими гидроэнергетикии мамлакат-НБО «Роғун» бо ташаббусҳои созанда ва назари воқеъбинонаи Пешвои муаззами миллат Эмомалӣ Раҳмон дубора эҳё гардида, рӯзи 29-уми ноябри соли 2016 ҷангоми бастанӣ маҷроӣ дарёи Вахш ва 16-уми ноябри соли 2018 дар маросими ба истифода супоридани чарҳаи якуми Неругоҳи барқӣ обии «Роғун» оғоз шуда буд.

Сармоягузорию босуръат ва инчунин саривақт анҷом додани додани сохтмони бузурги аср-НБО «Роғун» дар ояндаи наздик на танҳо ҷумҳуриро бо қувваи барқӣ арзон ба таври пурра таъмин менамояд, балки дар минбаъда низ ҷиҳати содироти он ба кишварҳои хориҷа бо нархи бозорӣ мусоидат хоҳад кард ва ҳамзамон он ба пешрафти саноати мамлакат шароити мусоид фароҳам хоҳад овард. Бар замми ин ба густариши муносибатҳои энергетикӣ байнидавлатӣ ва гардиши савдои байналмилалӣ ҳамаҷиҳата мусоидат намуда, ҳамчун ниҳоди бузурги амнияти энергетикӣ кишвар баҳри рушди имрӯза ва ояндаи дурахшони Тоҷикистони соҳибистиқлол аҳаммияти басо байналмилалӣ дорад.

АДАБИЁТ

1. Коллективи «Барқи тоҷик». Ба муносибати 1100-солагии давлати Сомониён. Барқи тоҷик дирӯз, имрӯз, фардо: очеркҳо. Душанбе, Бунёди адаб, 1999, -320 с.
2. Фозил Абдурашидов. Роғун-ояндаи дурахшони Тоҷикистон, нашрияи «Баҳори Аҷам», № 33 (472) 14. 11. 2018.
3. Маҳмадов А.Н., Абдурашитов Ф.М. «Роғун-лоиҳаи миллии Тоҷикистон», -«Ахбори Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон», № 1/1 (255), 2019.
4. Раҷабалӣ Қудратов, Саидмурод Фаттоҳзода, -«Минбари халқ». № 51, 19.12. 2018.
5. Сафарзода Хайрулло Амиралӣ. Эмомалӣ Раҳмон-эҳёгари Роғун. (Нашри дуюм).- Душанбе, 2017.- 464 с.
6. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои муаззами миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ», 21.12. 2021, Душанбе, - «Ҳомии омӯзгор». 24 декабри соли 2021.
7. Абдуфаттоҳ Шарифзода, Заробиддин Қосимӣ. «Фархундапай», Душанбе, 2014.-336 с.
8. Ҳасан Асоев. Роғун-машғалафрӯзи минтақа. Ҷилди 1, -Душанбе: Дониш, 2018.-136 с.
9. Суханронии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон дар маросими оғози кори агрегати якуми Неругоҳи барқӣ обии «Роғун», 26. 07. 2018, сомонии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон www.president.tj. Санаи шиносӣ 27. 07. 2018.
10. Хуррамзода Муминшо Хуррам. Нақши Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон дар бунёди Неругоҳи барқӣ обии «Роғун». -Душанбе, «Эр-граф» 2018, -115с.

МАРҲАЛАҲОИ АСОСИИ ТАЪРИХИ БУНЁДИ НЕРУГОҲИ БАРҚИ ОБИИ «РОҒУН»

Неругоҳи барқи обии «Роғун» яке аз азимтарин лоиҳаҳои асри XXI дар минтақаи Осиёи Марказӣ ва бузургтарин иншооти гидроэнергетикӣ дар ҷаҳон эътироф гардидааст.

Пурра ба истифода супоридани тамоми иншоот дар ояндаи наздик на танҳо ҷумҳуриро бо барқи арзон таъмин менамояд, балки барои содироти он ба кишварҳои дигар бо нархи бозорӣ мусоидат намуда, ҳамзамон ба рушди соҳаи саноати мамлакат имконияти зиёдеро фароҳам меорад.

Ғайр аз он ба густариши муносибатҳои энергетикӣ байнидавлатӣ ва гардиши савдои байналмилалӣ, мавҷудияти миқдори зарурии об барои обёрӣ дар солҳои хушк на танҳо дар Тоҷикистон, инчунин дар дигар кишварҳои поёноби Осиёи Марказӣ ҳамаҷиҳата мусоидат хоҳад кард.

Муаллифони мақола тавонистаанд, ки доир ба таърих ва марҳалаҳои асосии эъмори неругоҳи барқи обии «Роғун»- бо таъя ба далелу санадҳои муътамад ба асолати он рӯшанӣ андозанд.

Калидвожаҳо: НБО «Роғун», Пешвои миллат, Эмомалӣ Раҳмон, неругоҳ, барқи обӣ, бузургтарин иншоот, сохтмони аср, лоиҳаи сатҳи ҷаҳонӣ, истиқлол, гидроэнергетика, Ҷумҳурии Тоҷикистон, тараққиёти босуръат, ояндаи нурсаодат, бунёд, бунёдгузор, рӯшноӣ, барқи тоҷик.

ОСНОВНЫЕ ЭТАПЫ ИСТОРИИ СТРОИТЕЛЬСТВА РОГУНСКОЙ ГЭС

Рогунская ГЭС признана одним из крупнейших проектов XXI века в Центральной Азии и крупнейшим гидроэнергетическим объектом в мире.

Завершение строительства Рогунской ГЭС и ввод в эксплуатацию всего объекта не только обеспечит страну самой дешевой электроэнергией, но и в дальнейшем будет способствовать ее экспорту в другие страны по рыночным ценам, создавая при этом возможности для развития промышленности.

Кроме того, расширение межгосударственных энергетических связей и международной торговли, наличие необходимого количества воды для орошения в засушливые годы будет способствовать ирригации не только для Таджикистана, но и других нижележащих странах Центральной Азии.

Авторы статьи смогли пролить свет на историю и вехи строительства Рогунской ГЭС-на основе достоверных свидетельств и документов, а также ее оригинальности.

Ключевые слова: Рогунская ГЭС, Лидер нации, Эмомали Раҳмон, ГЭС, гидроэнергетика, крупнейшее здание, строительство века, проект мирового класса, независимость, гидроэнергетика, Республика Таджикистан, быстрое развитие, благополучное будущее, строй, строитель, свет, Таджикская электроэнергетика.

IMPORTANT STAGES AND HISTORY CONSTRUCTION

OF ROGUN HYDROPOWER PLANT

Rogun HPP is recognized as one of the largest projects of the 21st century in Central Asia and the largest hydropower facility in the world.

Thus, the completion of the construction of the Rogun HPP and the commissioning of the entire facility will not only provide the country with the cheapest electricity, but will further facilitate its export to other countries at market prices, while creating opportunities for industrial development.

In addition, the expansion of interstate energy relations and international trade, the availability of the necessary amount of water for irrigation in dry years will contribute not only in Tajikistan, but also to other downstream countries of Central Asia.

The authors of the article were able to shed light on the history and achievements of the Rogun HPP - on the basis of credible testimonials and documents, as well as its originality.

Key words: *Rogun HPP, Leader of the Nation, Emomali Rahmon, Hydroelectric Power Plant, Hydropower Industry, Largest Building, Construction of the Century, World Class Project, Independence, Hydropower Industry, Republic of Tajikistan, Rapid Development, Prosperous Future, Build, Builder, Light, Tajik Electricity Industry.*

Сведения об авторах: **Абдурашитов Фозил Маматович**-доктор исторических наук, заместитель директора по науке и образованию Института истории, археологии и этнографии им. А. Дониша Национальной академии наук Таджикистана. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 33. Телефон: (+992) (37) 2217326, (сл.), (+992) 935-700205 (моб).E-mail:fozil-62@mail.ru

Кенджаев Мухбир Джурабович-соискатель Института истории, археология и этнографии имени А. Дониша НАНТ. Адрес: 734025, г. Душанбе, пр. Рудаки, 33.Телефон: (+992) 93-4402886 E-mail: mukhbirjon.kendzaev@mail.ru

Information about the authors: **Abdurashitov Fozil Mamatovich**-Doctor of History, Deputy Director for of the Institute of History, Archeology and ethnography named after A. Donisha National Academy of Sciences of Tajikistan. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, 33 Rudaki Ave. Tel: (+992) (37) 2217326, (+992) 935-700205 (Mobile).E-mail: fozil62@mail.ru.

Kendzaev Mukhbir Dzuraboevitch-is a competitor of the Departament of the Institute of History, Archeology and Ethnography named after A. Donisha NANT. Address: 734025, Tajikistan, Dushanbe, 33 Rudaki Ave. Tel: (+992) 93-4402886. E-mail: mukhbirjon.kendzaev@mail.ru

УДК 32 (575.3)

ИЧЛОСИЯИ XVI ШҶҶРОИ ОЛИИ ҶУМҶУРИИ ТОҶИКИСТОН - ИЧЛОСИЯИ ТАЪРИХӢ, САРНАВИШТСОЗ ВА НАҶОТБАХШ

ТАВАРОВ Ф. Ф.,
Донишгоҳи давлатии Данғара

Ичлосияи XVI-уми ШҶҶрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз рӯйдодҳои муҳими сиёсии солҳои 90-уми асри XX маҳсуб ёфта, дар таърихи 16 ноябр то 2 декабри соли 1992 дар Қасри Арбоби шаҳри Хучанди бостонӣ сурат гирифт ва самтҳои асосии рушди ҷомеаҳо дар оянда муайян карда, ба таърихи давлатдорӣ навини тоҷикон ибтидо гузошт. Ин ичлосияи тақдирсоз аҳамияти бузурги таърихӣ дорад. Қариб тамоми сохторҳои давлати навини тоҷикон маҳз аз ин ичлосия сарчашма мегиранд. Мавриди зикр аст, ки дар омӯзишу баррасӣ, ташвиқу тарғиби аҳамияти таърихӣ ва рисолати сарнавиштсози ичлосияи мазкур асару мақолаҳо, гузоришу баромадҳо ва паёмҳои ҷамасолаи Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ–Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии кишвар манбаи хеле арзишманд маҳсуб меёбанд [13]. Сарвари давлат аҳамияти бузурги таърихӣ доштани ичлосияи мазкурро дар яке аз паёмҳои хеш ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон чунин ифода кардаанд: «Роҳи мо ба сӯи чунин низом аз баргузори ичлосияи таърихӣ шонздаҳуми ШҶҶрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки оғози наҷоти миллати мо аз вартаи парокандагӣ ва гузостани аввалин хишти бинои сулҳ дар сарзамини куҳанбунёди тоҷикон буд, ибтидо мегирад» [12].

Аҳамияти таърихӣ ва рисолати сарнавиштсози ичлосияи XVI-уми ШҶҶрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистонро ба инобат гирифта, теъдоди зиёди муҳаққиқони ватанӣ ва хориҷӣ ба ин масъала таваҷҷуҳи беандоза зоҳир намудаанд. Роҷеъ ба ичлосияи XVI-уми ШҶҶрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва аҳамияти таърихӣ он шумораи зиёди китобҳо ва мақолаҳо ба таърих расидаанд. Муаллифони аксари онҳо иштирокчиёни бевоситаи ичлосия буда, лаҳзаҳои мушаххаси воқеаҳои ичлосияро баррасӣ намудаанд.

Лозим ба зикр аст, ки ҷиҳати инъикоси ичлосияи XVI-уми ШҶҶрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, аҳамияти таърихӣ ва рисолати сарнавиштсозу паёмдори он асарҳои И.Усмонов [21], Г.Ҳайдаров [23], К.Абдулов [1], инчунин асарҳои бунёдии «Бунёди давлатдорӣ навин» [3], «История таджикского народа» [4,438-488] ва «Очеркҳои таърихи Тоҷикистони соҳибистиқлол» [11, 7-47], Д.Назриев ва И.Сатторов [9], З.Акрамӣ [2], «Ичлосияи XVI ШҶҶрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон: ибтидои сулҳу субот»

[5] нақши бориз доранд. Ба ақидаи муҳаққиқи таърихи сиёсии даврони истиқлолият, профессор Иброҳим Усмонов аҳаммияти таърихии иҷлосия қабл аз ҳама аз он иборат аст, ки ин иҷлосия «тавонист роҳбариятеро интиҳоб намояд, ки давлат ва сарзаминро аз парокандашавӣ ва миллатро аз худкушӣ наҷот диҳад» [21, 87].

Муҳаққиқ О.Раҳмон аҳаммияти таърихии иҷлосияро таъкид намуда, қайд кардааст, ки «...Иҷлосияи XVI-ум нуктаи сарҳисобест, ки дар худшиносии воқеии миллӣ таҳаввулоти куллӣ ба миён овард» [14,14]. Мавсуф андешарониҳои хешро перомуни иҷлосия идома дода, таъкид кардааст, ки «Муҳимтар аз ҳама дар иҷлосия шахсияти бузурги миллӣ рӯйи қор омад, ки бо часорати инсонӣ ва хиради сиёсӣ миллату кишварро аз вартаи парокандагӣ ва нобудӣ берун кашид» [14, 9] ва ҳақ ба ҷониби ӯст.

Мавриди зикр аст, ки дар чунин шароити ниҳоят мураккаби сиёсии ҷумҳурӣ зарурияти даъвати иҷлосияи XVI-уми Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон пеш омад. Депутатҳои вилоятҳои Ленинободу Кӯлоб талаб мекарданд, ки баҳри таҷдиди ҳайати Раёсати Шӯрои Олӣ ва ҳайати Ҳукумат бояд иҷлосияи XVI-уми Шӯрои Олӣ дар ҷойи беҳавф ва ором-шаҳри Хучанд ва ё хориҷи кишвар гузаронида шавад. Берун аз шаҳри Душанбе баргузор намудани иҷлосия ба хоҳири таъмини амнияти вакилони халқ ва даҳлатнопазирӣ ба қори иҷлосия буд, зеро шаҳри Душанбе дар таҳти назорати муҳолифин қарор дошт ва онҳо метавонистанд ба раванди иҷлосия муҳомила намоянд. Бояд қайд кард, ки то ин вақт Ҳукумати мусолиҳаи миллӣ даъвати иҷлосияи XVI-ро бо мақсади ғалабаи комили муҳолифин ва таҳкими мавқеи хеш кашол меод.

Дар баробари ин, тибқи маълумоти Ғ. Ҳайдаров ва М. Иномов 4-уми ноябри соли 1992 дар шаҳри Алмаато вохӯрии сарони кишварҳои осиемиёнагӣ, Қазоқистон ва Федератсияи Россия бо мақсади пайдо намудани роҳҳои муътадилгардонии вазъият дар Тоҷикистон ва хотимаи ҷанги шаҳрвандӣ баргузор гардид, ки дар он президенти Қазоқистон Назарбоев Н., президенти Ўзбекистон И. Каримов, иҷроқунанди вазифаи президенти Тоҷикистон А. Искандаров, президенти Қирғизистон А. Акаев ва вазири қорҳои хориҷии Федератсияи Россия А.В.Козиров ширкат варзида, изҳор доштанд, ки то 20-уми ноябри соли 1992 иҷлосияи ғайринавбатии депутатҳо дар шаҳри Хучанди Ҷумҳурии Тоҷикистон даъват карда шуда, пеши роҳи хунрезӣ февран гирифта шавад. Ҳамчунин, изҳор намуданд, ки баҳри ба анҷом расидани ҷанги шаҳрвандӣ ва ба эътидол овардани авзои сиёсии Тоҷикистон ҳеҷ гуна ёрии зарурии башардӯстонаро дарег намедоранд [22, 93-94].

Тибқи ахбори матбуоти даврӣ, 10 ноябр аъзоёни Шӯрои Олӣ ва Ҳукумати мусолиҳаи миллӣ изҳорот қабул карданд, ки дар иҷлосияи XVI-уми Шӯрои Олӣ ба истеъфо мебароянд [7]. Ҳамин тавр, зеро дастгирии давлатҳои дӯст ва розигии аъзоёни Ҳукумати мусолиҳаи миллӣ 16-уми ноябри соли 1992 иҷлосияи XVI-уми Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон

дар Қасри Арбоби хочагии ба номи Саидхоҷа Урунхуҷаеви шаҳри Хучанд даъват карда шуд.

Пеш аз огози иҷлосия вакилони мардумии Шӯрои Олӣ аз Вахшонзамин – Панҷӣ Маматқулов, Файзалӣ Гурезов, Барот Саид, Сангак Бекназаров, Боймурод Сайдалиев ба Кӯлоб рафта, аз он ҷо бо ҳамроҳии Эмомалӣ Раҳмонов, Абдулмаҷид Достиев, Қиматгул Рустамова ва Маҳмадсаид Убайдуллоев ба шаҳри Хучанд парвоз намуданд [8].

Дар иҷлосияи XVI-уми Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 230 нафар вакили халқ 193 нафар иштирок доштанд. «Аз 37 вакили ғоиб 4 нафар як рӯз баъд ҳозир шуда, 3 нафари дигар дар қайди ҳаёт набуданд ва 30 нафар вакил бе сабабҳои узрнок иштирок накарданд» [4, 447], ки яке аз онҳо Ҳоҷӣ Акбари Тураҷонзода буд. Ғайр аз ин, дар иҷлосия меҳмонон аз Федератсияи Россия, Ҷумҳурии Ўзбекистон, Ҷумҳуриҳои Қазоқистон ва Қирғизистон, инчунин раисони кумитаҳои иҷроияи шаҳру ноҳияҳои ҷумҳурӣ, намоёндагони ҳизбу ҷунбишҳои мардумӣ, ходимони илм, кормандони вазорати ахбори омма ва зиёиёни ҷумҳурӣ иштирок намуданд.

Пас аз интиҳоби ҳайати котибот, комиссияи мусолиҳа ва комиссияи баҳисобгирӣ Акбаршо Искандаров суҳанро ба депутати халқ Курбон Тураев дод, ки ӯ зимни баромади худ аз номи комиссияи мусолиҳа изҳори назар намуда, ду пешниҳодро ба миён гузошт:

1. Кори иҷлосияро депутати халқ Ҳабибулло Табаров пеш барад.
2. Дар иҷлосия танҳо депутатҳои халқ, меҳмонони аз дигар ҷумҳуриҳо даъватшуда ва намоёндагони вазорати ахбори омма ширкат варзанд.

Атрофи ин пешниҳодҳо баҳсу мунозираҳо ба миён омад. Оид ба масъалаи 1-ум А. Искандаров иброз намуд, ки мувофиқи қонун дар сурати набудани Раиси Шӯрои Олӣ кори иҷлосияро бояд яке аз ҷонишинҳои ӯ пеш барад. Вале дар натиҷаи баҳсу мунозираҳо Ҳабибулло Табаров (ҳавзаи интиҳоботии Ховалинг) раиси иҷлосия интиҳоб гардид. Дар мавриди масъалаи дуюм бошад, баҳсу мунозираҳо ба авҷи баланд расид. Ҳанӯз ин масъаларо ба овоз нагузошта, аъзои ҳукумати ҷумҳурӣ бо сарвари иҷроқунандаи вазифаи нахуствазири Тоҷикистон Абдумалик Абдулоҷонов ва ҷане даъватшудагон толорро тарк гуфтанд. Бо мақсади ором намудани депутатҳо намоёндаи халқ Рифъат Ҳоҷаев хоҳиш кард, ки дар кори иҷлосия то пагоҳ танафус эълон карда шавад.

17 ноябри соли 1992 иҷлосияи XVI-уми ғайринавбатии Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон кори худро идома дод. Раиси Шӯрои Олӣ А. Искандаров оид ба вазъи сиёсату иқтисодии ҷумҳурӣ маълумот дода, аз ҷумла, қайд кард, ки пеш аз ҳама моро зарур аст, ки аз муборизаи сиёсӣ даст кашем. Мо бояд дарк кунем, ки фақат бо роҳи гуфтушуниди ботаҳаммул, баҳсу мунозираҳои самарабахш метавонем ба ризоияти миллӣ расем ва бухрони мавҷударо бартараф созем. Мавсуф, инчунин

иброз намуд, ки дар асоси риояи қатъии қонунҳо тартиботи заруриро чорӣ кардан лозим аст [16].

Рӯзи дигар-18 ноябр маҷлис таҳти раёсати Раиси Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон Акбаршо Искандаров давом карда, лоиҳаи рӯзномаи иҷлосия барои муҳокима ба депутатҳои пешниҳод гашт, ки аз чунин масъалаҳо иборат буд:

-Дар бораи даровардани тағйирот ба моддаҳои 102 ва 174 Конститутсияи (Қонуни асосии) Ҷумҳурии Тоҷикистон;

-дар бораи даровардани тағйирот ба Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи корпуси депутатҳои халқи Ҷумҳурии Тоҷикистон»;

-дар бораи пеш аз муҳлат қатъ гардидани ваколатҳои депутатҳои халқи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ҳавзаҳои ҷудоғонаи интихоботӣ;

-дар бораи аризаи аъзои Раёсати Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон;

-дар бораи аз вазифаи муовини Раиси Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон озод кардани В.Н.Приписнов;

-дар бораи боз хондани Раиси Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон;

-дар бораи интихоби Раиси Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон;

-дар бораи аризаи аъзои Девони Вазирони Ҷумҳурии Тоҷикистон;

-дар бораи аризаи Раиси Ҷумҳурии Тоҷикистон Р. Набиев;

-дар бораи нахуствазири Ҷумҳурии Тоҷикистон;

-дар бораи интихоби муовинҳои Раиси Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва аъзои Раёсати Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон;

-дар бораи тасдиқи аъзои Девони Вазирони Ҷумҳурии Тоҷикистон;

-дар бораи Додситони кулли Ҷумҳурии Тоҷикистон;

-дар бораи Герби давлатӣ ва Парчами давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон;

-дар бораи мурочиат ба мамолики ИДМ;

-дар бораи тартиби ба ҷойи истиқомати муқимиашон баргаштани гу-резаҳо;

-дар бораи авфи умумӣ;

-дар бораи аз муҳосираи иқтисодӣ раҳо кардани минтақаҳои ҷудоғонаи ҷумҳурӣ;

-дар бораи даровардани тағйирот ба Қонуни андозии даромад аз шаҳрвандон;

-дар бораи ба эътидол овардани вазъияти ҷамъиятиву сиёсии Ҷумҳурии Тоҷикистон;

-дар бораи раиси Кумитаи назорати конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон;

-дар бораи тафтиши воқеаи бо чархболҳо ба Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон ва ба ноҳияи Москва овардани силоҳ;

-масъалаҳои гуногун [16].

Тибқи ахбори матбуоти даврӣ, баъд аз пешниҳоди масъалаҳои муҳокимаи онҳо оғоз ёфт. Иҷлосия «Дар бораи пеш аз муҳлат қатъ наму-

дани ваколатҳои депутатҳои халқи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ҳавзаҳои ҷудоғонаи интиҳоботӣ» қарор қабул намуд. Аз ҷумла, ваколатҳои депутати А.И. Субботин, И.А. Сеншов, А.И. Сёмин, Ю.Д. Букреев, Ш. Усмонова, А.И. Мартовитский, ки аз ҷумҳури хориҷ рафта буданд, қатъ гардиданд. Ҳамчунин, иҷлосия истеъфои аъзои раёсати Шӯрои Олӣ ва муовинҳои Раиси Шӯрои Олии ҷумҳуриро қабул кард.

19 ноябри соли 1992 иҷлосия масъалаи бозхонди Раиси Шӯрои Олиро дида баромад. Ҳисоботи фаъолияти думоҳаи А. Искандаровро шунида, вазъияти ба вучуд омадари ба инобат гирифта, Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон қарор қабул кард, ки А. Искандаров аз вазифаи Раиси Шӯрои Олӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон бозхонд карда шавад [10, 311].

Баъд аз бозхонди А.Искандаров зарурати интиҳоби роҳбари нави давлат ба вучуд омад. Вакили халқ А. Мирзоев (ҳавзаи интиҳоботии №47, ноҳияи Ҳисор) аз номи намояндагони шаҳри Турсунзода, ноҳияҳои Ҳисор ва Шаҳринав номзатии вакили халқӣ Э. Ш. Раҳмоновро ба вазифаи Раиси Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳод намуд [16].

Вакили мардумӣ А.Ғафуров (ҳавзаи интиҳоботии Варзоб, №11) ба вазифаи Раиси Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон номзатии Иззатулло Ҳаёевро (вакил аз ҳавзаи интиҳоботии Зиракӣ, №61-и ноҳияи Кӯлоб) пешниҳод кард, аммо И. Ҳаёев бо сабаби беморӣ номзатиаширо бозпас гирифт. Ҳамин тариқ, ному насаби Эмомалӣ Раҳмоновро барои сабт намудан дар бюллетени овоздиҳии пинҳонӣ ба қайд гирифтанд.

Дар натиҷаи овоздиҳии пинҳонӣ доир ба интиҳоби Раиси Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 197 депутат 186 намояндаи халқ номзатии Э.Ш. Раҳмоновро ҷонибдорӣ намуданд ва ӯ мувофиқи моддаи 109-и Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон Раиси Шӯрои Олӣ интиҳоб гардид.

Э. Ш. Раҳмонов дар баромади аввалини худ дар ин иҷлосия чунин гуфт: «Ман кори худро аз сулҳ оғоз хоҳам кард. Ман фарзанди деҳқонам, аз авлоди мо танҳо ман аз рӯйи қаламам нон меҳӯрам... Ман тарафдори давлати демократии ҳуқуқбунёд мебошам. Мо бояд ҳама ёру бародар бошем, то ки вазъро ором намоем. Ҳар чи аз дастам ояд, талош хоҳам кард. Ман қасам ёд мекунам, ки тамоми донишу таҷрибаамро барои дар ҳар хона ва оила барқарор шудани сулҳ равона карда, барои гулгулшукуфии Ватани азизам садоқатмандона меҳнат мекунам» [16].

Рӯзи 20 ноябр раиси иҷлосия - Раиси Шӯрои Олӣ Эмомалӣ Раҳмонов масъалаи баррасии аризаи истеъфои Раҳмон Набиевро аз вазифаи Раиси Ҷумҳур ба миён гузошт. Ба вакилон ва аҳли толор иброз намуд, ки қонунӣ ва ё ғайриқонунӣ будани аризаи Р. Набиевро дида баромада, баррасӣ намоянд.

Раҳмон Набиев дар ин иҷлосия баромад намуда, аз фаъолияти худ ва вазъи сиёсии ҷумҳури, митингҳо, фаъолиятҳои игвоангезонаи қувваҳои ба ном «демократӣ» ва ғайраҳо сухан ронда, қайд намуд, ки ҳадафи ин нерӯҳо на сулҳу осоиши кишвар, балки ғасби ҳокимият буд.

Ҳамин тавр, аризаи истеъфои Р. Набиев аз ҷониби вакилон мавриди баррасӣ қарор гирифта, ҳамон рӯз Қарори Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи истеъфои Раҳмон Набиев аз вазифаи Раиси Ҷумҳурии Тоҷикистон қабул карда шуд.

Дар иҷлосия намояндаи мардумӣ А. Достиев баромад намуда, барқи-яву номаҳои зиёдеро, ки аз ҷумҳуриҳои хориҷ ба муносибати ба мансаби Раиси Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон интихоб шудани Эмомалӣ Раҳмонов ирсол шуда буданд, қироат кард. Дар номаи Раиси Ҷумҳурии Қазоқистон Н. Назарбоев чунин оварда шуда буд: «Эмомалӣ Раҳмонови мухтарам! Дар ин марҳилаи барои ҷумҳурии Шумо бисёр ҳассос интихоб шуданатанро ба макоми Раиси Шӯрои Олиӣ табрик мегӯям. Бо изҳори қаноатмандӣ оғози иҷлосияи парламонӣ ба созишу ҳамдигарфаҳмӣ муваффақшударо шунида, қарорҳои қабулкардаи ҳукумати қонуниро эҳтиром менамоем. Тибқи қарори қабулшуда ба Тоҷикистон таъҷилан кӯмаки башардӯстона, аз ҷумла маводи ғизоӣ ирсол менамоем» [16]. Шумораи чунин мактубҳои табриқӣ ба 40 адад мерасид.

Дар ин рӯз, дар иҷлосия дар баробари дигар масъалаҳо интиҳоби муовини Раиси Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба миён гузошта шуд. Мувофиқи регламент Раиси Шӯрои Олиӣ муовинашро худаш бояд пешниҳод менамуд ва интиҳоби он тариқи овоздиҳии пинҳонӣ сурат мегирифт. Ҳамин тавр, ба вазифаи муовини Раиси Шӯрои Олиӣ Қоимдодов Қозидавлат (вакил аз ҳавзаи интиҳоботии Роштқалъа, №229, ноҳияи Шугнони ВМКБ) пешниҳод гардид. Дар натиҷаи овоздиҳӣ Қоимдодов Қозидавлат ба вазифаи муовини Раиси Шӯрои Олиӣ интихоб гардид.

Иҷлосияи Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар маҷлиси беғоҳии рӯзи 20 ноябр дар бораи бинобар сабаби ба кори дигар гузаштанаш, аз вазифаи Сарвазири Ҷумҳурии Тоҷикистон озод намудани Мирзоев Акбар қарор қабул кард. Ба ҷойи ӯ Абдумалик Абдулоҷонов бо дастгирии 186 нафар депутат таъин гардид [6].

21 ноябр таҳти раёсати Раиси Шӯрои Олиӣ Эмомалӣ Раҳмонов иҷлосияи XVI-уми Шӯрои Олиӣ кори худро идома дод. Дар рафти иҷлосия аз ҷониби вакилон як қатор дархостҳо пешниҳод карда шуд. Аз ҷумла, депутатҳо К. Қамбаров ва А. Достиев ба суҳан баромада, дар бораи муттаҳид гардонидани вилоятҳои Кӯлобу Қўрғонтеппа ва дар ин замина таъсис додани вилояти Хатлон тақлифҳо пешниҳод карданд [6].

Ғайр аз ин, дар ин рӯз иҷлосия масъалаи гурезахоро баррасӣ карда, доир ба лоиҳаи қонун депутат Ҳикматулло Насриддинов ахборот дод. Аммо ин масъалаи муҳим дурру дароз мавриди муҳокима қарор гирифт. Депутатҳо—Ю Аҳмадов, Х. Қодиров, Т. Ҷабборов, Г. Савриддинова, С. Шарифов, Б. Бобоев, Ҷ. Неъматов, М. Қурбонов, Ҳ. Шарифов ва дигарон аз рӯйи ин масъала изҳори ақида намуданд [6]. Бо дарназардошти тақлифу пешниҳодҳои музокирачиён иҷлосия барои тақмили лоиҳаи қонуни гурезаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон комиссияи депутатӣ таъсис дод.

Мувофиқи рӯзнамаи иҷлосия масъалаи асосӣ дар ин рӯз масъалаи авфи умумӣ меистод. Раиси Шӯрои Олӣ Эмомалӣ Раҳмонов ба муҳокимаи масъалаи шуруъ накарда, таклиф намуд, ки дар баррасии ин масъала кумандонҳои тарафҳои муқобил ширкат вазанд ва амнияти онҳо дар Хучанд таъмин карда шавад. Аз ин сабаб ин масъала ба дигар рӯз гузошта шуда, ба ҷойи он масъалаи Нишони давлатӣ ва Парчами давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди муҳокима қарор гирифт.

Эмомалӣ Раҳмонов роҳи ҳалли мушкилоти Тоҷикистонро дар сулҳу салоҳ, гуфтушунидҳо, баргардонидани гурезаҳо дониста, дар ин росто як қатор қарору фармонҳо ба тасвиб расонд. Аз ҷумла, 24 ноябр Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи гурезагон» ба имзо расид, ки мувофиқи он ба шахрвандоне, ки дар натиҷаи нооромиҳо манзили худро тарк кардаанд, мақоми «гуреза» дода шуд. Мувофиқи ин қонун Девони Вазирони Ҷумҳурии Тоҷикистон вазифадор гардид, ки тартиби ба маҳалли зисти пешинашон баргардонидани гурезаҳоро таҳия карда, ба ҳамин иҷлосия пешниҳод намояд ва дар бучети ҷумҳурӣ барои соли 1993 моддаҳои вобаста ба бозгашти гурезаҳоро пешбинӣ кунад. Ғайр аз ин, ба оилаҳои гурезае, ки бе манзил ва амвол мондаанд, баъди ба манзили зисташон баргаштан барои сохтан, харидани манзил, иморатҳои рӯйихавлигӣ, барқарор кардани иморатҳои харобгашта, хариди амвол, чорво ва дигар мақсадҳо ба маблағи то 100 ҳазор сум қарзи имтиёзнок дода, пардохти онро ба муддати 20 сол муайян намояд. Ҳамчунин, Бонки милли, Вазорати савдо ва «Тоҷикматлубот» барои пурра кардани маблағҳои гардон ва ҷудо кардани қарзи дарозмуддати имтиёзнок вазифадор карда шуданд. Барои кӯмак ва бехатар баргардонидани гурезаҳо Вазорати қорҳои дохила, Кумитаи давлатии амнияти миллии ҚТ, Кумитаи иҷроияи ВАБК, кумитаҳои иҷроияи вилоятӣ, шаҳрӣ ва ноҳиявӣ Шӯрои депутатҳои халқ муваззаф гардонида шуданд [17].

Бояд тазаққур дод, ки яке аз масъалаҳои асосии иҷлосияи авфи тарафҳои муқобил маҳсуб меёфт, ки бинобар сабаби иштирок надоштани кумандонҳои ҷабҳаи халқӣ ва муҳолифини кишвар ин масъала мавқуф гузошта шуда буд. Бо даъвати Раиси Шӯрои Олӣ Эмомалӣ Раҳмонов санаи 26-уми ноябр Сангак Сафаров, Ёқуб Салимов ва 11 нафар аз кумандонҳои Горди халқӣ аз қисми ҳарбии дар шаҳри Қӯрғонтеппа будаи дивизияи 201-уми Россия тариқи чархбол ба шаҳри Хучанд парвоз карданд. Дар Хучанд 4 нафар кумандонҳои Ҳисору Регар бо онҳо ҳамроҳ шуданд [20]. Сипас, дар толори хурди қасри Арбоб паси дарҳои баста музокироти байни қувваҳои муқобил сурат гирифт. Дар он 18 нафар намояндагони Фронти халқӣ ва 33 нафар кумандонҳои муҳолифин ширкат доштанд. Ҳамчунин, дар ин музокирот Раиси навтаъйини Шӯрои Олӣ Эмомалӣ Раҳмонов низ ҳузур дошт [20]. Дар он Сангак Сафаров масъалаи оштиро ба миён гузошт, ки аз тарафи кумандонҳои ҳар ду ҷониб пазируфта шуд.

Сардори Фронти халқӣ Сангак Сафаров дар ин иҷлосия ба сухан баромада, зикр намуд, ки мо ба Хучанд бо як мақсад–барҳам задани ҷанги бародаркушӣ дар сарзамини Тоҷикистон омадаем... [17].

Ҷ. Бӯйдоқов, Ёқуб Салимов, Т. Мирзоев низ ба сухан баромада, қайд намуданд, ки мусолиҳа хеле душвор аст, вале мо якдигарро мебахшем то сулҳу салоҳ пойдор гардад [18]. Ҳамин тавр, 26 ноябр рӯзи сулҳ ва ризоияти миллӣ эълон карда шуд ва Мурочиатномаи Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба аҳзоби сиёсӣ, ҳаракату созмонҳо ва ба тамоми шаҳрвандони ҷумҳурӣ қабул карда шуд, ки мақсади асосии он барҳам задани ҷанги шаҳрвандӣ, беҳтар намудани авзои сиёсӣ, аз байн бурдани ақидаҳои маҳалгарой, бесилоҳ гардонидани дастаҳои муқобил ва ғайраҳо буд. Ҳамон рӯз Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи аз ҷавобгариӣ чиноӣ, интизомӣ ва маъмуриӣ озод кардани шахсоне, ки дар давраи аз 27-уми март то 25-уми ноябри соли 1992 чиноят ва амалҳои ғайриқонунӣ содир кардаанд» ба тасвиб расид [18].

Бояд тазаққур дод, ки яке аз масъалаҳои муҳим таъсиси Артиши миллӣ ва Қувваҳои сарҳадӣ буд, ки аз ин иҷлосия ибтидо мегирад. Гузариш ба иқтисоди бозорӣ, ки дар ин иҷлосия мавриди муҳокима қарор гирифт, аз ҷумлаи чораҳои буд, ки ба рушди иқтисодии кишвар оғоз бахшид [14, 17].

Гузашта аз ин, санади ҳамчун субъекти муносибатҳои байналхалқӣ эътироф шудани Ҷумҳурии Тоҷикистон маҳз дар ин иҷлосия тасдиқ гардид. Ба андешаи Абдучаббор Раҳмонзода «Иҷлосияи XVI дар мавриди сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон қарорҳои муайяне қабул кард, ки барои дақиқ кардани шарикони стратегии кишвар ва барпо кардани ҳусни ҳамҷаворӣ ба кишварҳои ҳамсоя, аз ҷумла Федератсияи Россия, Ўзбекистон, Қазоқистон, Қирғизистон, Туркманистон ва ғайраҳо муҳим мебошанд [15, 27].

Дар ин иҷлосия санаи 2 декабри соли 1992 Қарори Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи таъсис додани вилояти Хатлон дар ҳайати Ҷумҳурии Тоҷикистон» ба имзо расид. Дар қарор зикр мешавад, ки бо дарназардошти тақлифи 116 нафар депутати халқии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва пешниҳоди Шӯрои Вазирони Ҷумҳурии Тоҷикистонро баррасӣ намуда, Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон қарор мекунад:

1. Дар ҳайати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ҳисоби якҷоя кардани вилоятҳои Кӯлоб ва Қӯрғонтеппа вилояти Хатлон ташкил намуда, маркази маъмурии он шаҳри Қӯрғонтеппа муқаррар карда шавад.

2. Ваколати депутатҳои Шӯроҳои депутатҳои халқи вилоятҳои Кӯлобу Қӯрғонтеппа дар ҳайати Шӯрои депутатҳои халқи вилояти Хатлон нигоҳ дошта шавад.

3. Ба Раёсати Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон супориш дода шавад, ки ҳайати комитети ташкилиро оиди ҳалли масъалаҳои вобаста ба ташкили вилояти Хатлон тасдиқ намояд [19].

Умуман, дар иҷлосияи таърихии XVI-уми Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, дар маҷмӯъ 74 санади ҳуқуқӣ, аз ҷумла 15 қонун, 52 қарор, 6 фармон ва як изҳорот қабул шуд, ки ҳамагӣ барои ба эътидол овардани вазъи сиёсии кишвар дар он солҳои душвор, ҳамчунин таҳкими низоми давлатдорӣ навини миллии тоҷикон дар марҳалаи гузариш хидмати таърихӣ кардаанд.

АДАБИЁТ

1. Абдулов К. Дар ин дунё. Иҷлосияи сарнавиштсоз. Ҷ.6. Монография / К. Абдулов. – Хуҷанд: Ношир, 2002. – 438 с.
2. Акрамӣ З. Иҷлосияи XVI Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон: мантиқи таърих / З. Акрамӣ. – Душанбе, 2017. – 80 с.
3. Бунёди давлатдорӣ навин. Монография – М., 2002. – 416 с.
4. История таджикского народа / под общей редакции Масова Р.М. – Душанбе, 2011.– Т.6. - С.438-488.
5. Иҷлосияи XVI Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон: ибтидои сулҳу субот (бахшида ба 25-умин солгард). Маҷмӯаи мақолаҳо / зери таҳрири Ф. Раҳимӣ ва дигарон. – Душанбе, 2017. – 320 с.
6. Ҷумҳурият. - 1992. - 1 декабр.
7. Ҷумҳурият. - 1992. - 12 ноябр.
8. Мо дар ваҳдатсозӣ муваффақ шудем» (видео) // <http://khatlon-ruznoma.tj>.
9. Назриев Д. Республика Таджикистан: история независимости. Монография / Д. Назриев, И. Сатторов. – Душанбе, 2002.-Т.1.-337 с.
10. Основа новейшей государственности. – М., 2002. – 358 с.
11. Очеркҳои таърихи Тоҷикистони соҳибистиқлол / зери таҳрири Акрамӣ З.И. – Душанбе: Дониш, 2016. – С.7-47.
12. Раҳмон Э. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, 20.04.2006 / Э. Раҳмон // Садои мардум. – 2006. – 22 апрел.
13. Раҳмон Э. Таджикистан: десять лет независимости и национального единства. В 4-х томах / Э. Раҳмон. - Душанбе: Шарқи озод, 2001; Раҳмон Э. Независимость Республики Таджикистан и возрождение нации. В 7 томах / Э. Раҳмон. - Душанбе: Шарқи озод, 2002-2009; Раҳмон Э. Истиқлолияти Тоҷикистон ва эҳёи миллий. Иборат аз ҳафт ҷилд / Э. Раҳмон. - Душанбе: Шарқи озод, 2002-2008; Раҳмонов Э. Тоҷикистон: даҳ соли истиқлолият, ваҳдати миллий ва бунёдкорӣ. Иборат аз се ҷилд. Ҷилди аввал / Э. Раҳмонов. – Душанбе: Ирфон, 2001. – 512 с.
14. Раҳмон О.Э. Иҷлосияи XVI Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон – марҳилаи нави рушди давлатдорӣ тоҷикон / О.Э. Раҳмон // Иҷлосияи XVI Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон: ибтидои сулҳу субот (бахшида ба 25-умин солгард). Маҷмӯаи мақолаҳо/зери таҳрири Ф.Раҳимӣ ва дигарон. – Душанбе, 2017. – С.7-21.
15. Раҳмонзода А. Иҷлосияи XVI Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон: аҳамият ва арзиши он / А.Раҳмонзода // Иҷлосияи XVI Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон: ибтидои сулҳу субот (бахшида ба 25-умин солгард). Маҷмӯаи мақолаҳо / зери таҳрири Ф. Раҳимӣ ва дигарон. – Душанбе, 2017. – С.22-34.
16. Садои мардум. - 1992. - 20 ноябр.
17. Садои мардум. - 1992. - 1 декабр.
18. Садои мардум. - 1992. - 28 ноябр.
19. Садои мардум. – 1992. - 1 декабр, 5 декабр; Ҷумҳурият. - 1992. - 3 декабр.

20. Сомонаи интернетии «Миллат». Ғулом Бобоев: Аз 25 нафар касе чуръат накард Раиси Шӯрои Олий шавад. Санаи шиносӣ 17.01.2019 <http://millat.tj/>.
21. Усмонов И. Таърихи сиёсии Тоҷикистони соҳибистиқлол. Монография / И. Усмонов. – Хучанд: Нури маърифат, 2003. – 178 с.
22. Хайдаров Г. Таджикистан: трагедия и боль народа. Монография / Г.Х. Хайдаров, М. Иномов. – Санкт-Петербург, 1993. – 122 с.
23. Хайдаров Г.Х. Таджикистан: трагедия и боль народа. Монография / Г.Х. Хайдаров, М. Иномов. – Санкт-Петербург, 1993. – 122 с.; Хайдаров Г.Х. История таджикского народа: XX век. Учебник / Г.Х. Хайдаров. – Худжанд, 2001. – 508 с.; Хайдаров Г.Х. Начальная поступь суверенного Таджикистана. Монография / Г.Х. Хайдаров. – Худжанд: Нури маърифат, 2006. – 348 с.

ИЧЛОСИЯИ XVI ШҶРОИ ОЛИИ ЧУМҶУРИИ ТОҶИКИСТОН- ИЧЛОСИЯИ ТАЪРИХӢ, САРНАВИШТСОЗ ВА НАЧОТБАХШ

Дар мақола яке аз масъалаҳои муҳими сиёсии ибтидои солҳои 90-уми асри XX - иҷлосияи XVI-уми Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки дар давраи ҷанги шаҳрвандӣ ба вуқӯъ пайваста, дар рафти он дигаргунӣ амиқ ворид намуд ва ба таърихи давлатдорӣ навини тоҷикон ибтидо гузошт, мавриди таҳлил қарор гирифтааст. Дар он муаллиф, махсусан ба инъикоси иҷлосияи XVI-ум дар осори муҳаққиқони ватанӣ ва хориҷӣ, зарурят ва сабабҳои дар шаҳри бостонии Хучанд баргузор гардидани он, инчунин масоили дар иҷлосия баррасишуда, аҳамияти таърихӣ ва рисолати сарнавиштсози иҷлосия, бахусус интиҳоби шахсияти бузурги миллий, ки бо часорати инсонӣ ва хиради сиёсӣ миллату кишварро аз вартаи парокандагӣ ва нобудӣ берун кашид, диққати махсус додааст. Илова бар ин, дар мақола ба масоили мубрам, амсоли таъсиси Артиши миллий, ба расмият даровардани ҳизбҳои сиёсӣ, пароканда намудани гурӯҳҳои ғайриқонунии яроқнок, тақвият додани ҳифзи марзҳои давлатӣ, ки дар иҷлосия баррасӣ гардида буданд, аҳамияти хоса дода мешавад.

Калидвожаҳо: *иҷлосияи сарнавиштсоз, Қасри Арбоб, шаҳри бостонии Хучанд, аҳамияти таърихӣ, таҳқиқоти бунёдӣ, муҳаққиқони ватанӣ, муҳаққиқони хориҷӣ, Парчами давлатӣ, Артиши миллий, баргардонидани гурезагон, авфи умумӣ.*

XVI СЕССИЯ ВЕРХОВНОГО СОВЕТА РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН – ИСТОРИЧЕСКАЯ, СУДЬБОНОСНАЯ И РЕШАЮЩАЯ СЕССИЯ

В статье рассматривается один из важнейших политических вопросов начала 90-х годов XX века - XVI сессия Верховного Совета Республики Таджикистан, прошедшая в период гражданской войны, в ходе которой произошли глубокие изменения, что и определило начало новейшей истории таджикской государственности. В нём автор акцентирует внимание на отражении XVI сессии в трудах отечественных и зарубежных исследователей, необходимости и причинах проведения данной сессии в древнем городе Худжанде, а также на обсуждаемых проблемах, историческом значении и судьбоносной миссии сессии, особенно выбора национальной личности, который своей человеческой доблестью и политической мудростью спас нацию и страну от

распада и уничтожения. Кроме того, в статье особое внимание уделяется актуальным вопросам, таким как создание национальной армии, регистрация политических партий, роспуск незаконных вооруженных формирований, усиление охраны государственных границ, которые также обсуждались на сессии.

Ключевые слова: *судьбоносная сессия, дворец Арбоб, древний город Худжанд, историческое значение, фундаментальные исследования, отечественные исследователи, зарубежные исследователи, Государственный флаг, национальная армия, возвращение беженцев, амнистия.*

THE XVI-TH SESSION OF THE SUPREME COUNCIL OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN – A FATEFUL, HISTORICAL AND DECISIVE SESSION

The article deals with one of the most important political issues of the early 90s of the twentieth century-the XVI session of the Supreme Council of the Republic of Tajikistan, which took place during the civil war, during which profound changes took place, which determined the beginning of the modern history of Tajik statehood. In it, the author focuses on the reflection of the XVI session in the works of domestic and foreign researchers, the necessity and reasons for holding this session in the ancient city of Khujand, as well as on the problems discussed, the historical significance and fateful mission of the session, especially the choice of a national personality who, with his human valor and political wisdom, saved the nation and the country from disintegration and destruction.

Key words: *fateful session, Arbob palace, the ancient city of Khujand, historical significance, fundamental research, domestic researchers, foreign researchers, State flag, national army, return of refugees, amnesty.*

Сведения об авторе: Таваров Ф.Ф. – ассистент кафедры «Государственное управление и всеобщей истории» ДГУ. Телефон: 900313931.

Information about the author: Tavarov Firuz Faizulloevich-Assistant of the Department of Public Administration and General History of DGU. Phone: 900313931.

ТАЪРИХНИГОРӢ ВА МАЪХАЗШИНОСӢ-ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ-HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDY

БОЗТОБИ ТАЪРИХИ ЧАНГИ ШАҲРВАНДИИ СОЛҲОИ 1921-1924-И ТОҶИКИСТОН ДАР ОСОРИ ПРОФЕССОР МУЛЛО ЭРКАЕВ

Ҳамза КАМОЛ,

Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониш

Имсол аз оғози чанги шаҳрвандӣ дар Тоҷикистони Шӯравӣ сад сол сипарӣ мешавад. Роҷеъ ба ин ҳодисаи таърихӣ муҳаққиқони аҳди Шӯравӣ ва пасошӯравӣ рисолаҳо ва мақолоти вижа навишта, сабабҳо, оғоз, раванд ва анҷоми онро баррасӣ кардаанд. Аз охири солҳои ҳаштодуми садаи гузашта ба масъалаи чанги шаҳрвандии солҳои бистуми садаи бистум дар Тоҷикистон баъзе муҳаққиқон ва ба хусус рӯзноманигорон рӯҷӯи дигарбора карда, бознигарӣҳое дар бораи сабабҳо ва раванди чанги шаҳрвандии он солҳо намуда, гоҳу гузоре натиҷагирӣҳои илмии муаррихони аҳди Шӯравиро бархоста аз сиёсати дар ҷомеа тасаллутдоштаи коммунистӣ пиндошта, сабабҳои оғози чанги шаҳрвандӣ дар Тоҷикистонро ба хости хеш тафсир карда, муҳолифони низомии нави Ҳукумати Шӯравиро, ки дар адабиёти илмӣ бо номи «босмачӣ» маъруфанд ва сарварони онҳо аз шумори Иброҳимбек, Фузайлмаҳдум, Давлатмандбӣ ва дигаронро «муборизони роҳи озодии миллий» ном бурда, ин ҳаракатро «наҳзати муқовимат» зикр кардаанд [18].

Обишхури ин сару садоҳо матбуоти Федератсияи Русия буд, ки ба баҳодихии «ҷунбиши сафедҳо» алайҳи болшевикон таҷдиди назар карда, шахсиятҳои маъруфи аҳди ҳукумати подшоҳии Русия, ки «ҷунбиши сафедҳо»-ро фармондеҳӣ мекарданд, мисли адмирал Александр Колчак, ки довталабона бори масъулияти Ҳукумати Олии Русияро ба дӯш гирифт ва генералҳо Лавр Корнилов, ки муқовиматро бо ҳукумати болшевикҳо оғоз кард, Антон Деникин, ки нерӯҳои мусаллаҳи Ҷануби Русияро фармондеҳӣ менамуд, Николай Юденич, ки бо тактикаи низомии муваффақона Петроградро раҳна сохт, Петр Врангел, ки талош кард охири сангари Русияи қадим – Қримро ҳифз кунад ва Владимир Каппел, ки яке аз фармондеҳони барҷастаи ҷунбиши сафедҳо дар Сибир буд, муборизони роҳи озодӣ ном мебуданд.

Ба яқин наметавон ҷойгоҳи иҷтимоии Иброҳимбек, Фузайлмаҳдум, Давлатмандбӣ, Эшонӣ Султон, Аҳмадхоҷа, Холбӯта ва дигар саркардагонӣ ақсулинқилоби Тоҷикистони Шӯравиро, ки то ҳузурашон дар чанги шаҳрвандӣ берун аз зодгоҳашон қасе онҳоро наменинохт ва тибқи зарбулмасали маъруф «бо нарҳи рӯз нон меҳӯрданд», бо шахсиятҳои дар боло зикршудаи сиёсӣ низомии Русияи подшоҳӣ қиёс кард. Кифоят мекунад

танҳо аз Александр Василевич Колчак – роҳбари Ҷунбиши сафедҳо дар ҷанги шаҳрвандии Русия, ки ҳокими Олии Русия ва фармондеҳи кулли артиши Русия интиҳоб шуда буд, ном гирифт, ки на танҳо ходими маъруфи сиёсӣ, давлатӣ ва низомӣ, инчунин чун донишманди укёнушӣнос, муҳаққиқи қутбӣнос ва мутахассиси варзидаи нерӯҳои дарёӣ дар сатҳи ҷаҳон матраҳ буд.

Пиромуни ҳаракати босмачиён ва пешвоёни гурӯҳҳои аксулинкилоби солҳои бистуми Тоҷикистон дар кишвари ҳамсоя – Афғонистон низ таваҷҷуҳ мабзул шуда, дар заминаи китоби хотироти ашхоси шоҳиди он воқеаҳо, мисли шоир ва нависандаи Афғонистон Ҷамшеди Шуъла «Ҷиҳоди миллати Бухоро ва ҳаводиси Лақай дар шимоли Ҷиндукуш» ба таърифи расиданд [21]. Ҷамшеди Шуъла (1287-1374 ҳ.х./1908-1995) ҳаракати босмачиёни Тоҷикистонро «ҷунбиши миллӣ» ва «ҷунбиши муқовимат» ном бурда, сарони ин ҳаракат, аз ҷумла Иброҳимбекро, ки шиносии бештаре аз шахсияти ӯ дошт, аз ҷумлаи «муҷоҳидон» ва «озодихоҳон» зикр мекунад [21, 53].

Илова ба мақолаҳои дар рӯзномаю маҷаллаҳои Тоҷикистон ба ҷой расида, ки ба аъмолу шахсияти фармондеҳони дастаҳои босмачиён кӯшишҳои бароат додан ба назар мерасид, инчунин филмномаҳои низ навишта шуда, барои наворгирии филмҳои мустанаду бадеӣ талошҳои намуданд. Дар зимн бояд гуфт, ки Киностудияи «Тоҷикфилм» 2 марти соли 2009 барои хулосаи коршиносӣ додан ба филмномаи «Додхоҳ», ки дар бораи роҳбари дастаи зидди Ҳокимияти Шӯравӣ дар Балҷувону Кӯлоб, Давлатмандбӣ, ки 4 августи соли 1922 дар муҳорибае бо полки савораи Артиши Сурх дар деҳи Обдара, миёни Ховалинг ва Балҷувон ҳамроҳ бо Анварпоширо ба қатл расида навишта шуда буд, ба маъмурияти Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносӣ, ки он замон сарвариашро академик Раҳим Масов ба уҳда дошт, муроҷиат кард. Академик Р.Масов барои навиштани хулосаи коршиносӣ ба ин филмномаи шуъбаи таърихи қадим, асрҳои миёна ва навро бо роҳбарии профессор Ҳайдаршо Пирумшоев масъул намуд. Баъд аз ошноӣ бо муҳтавои филмномаи «Додхоҳ» маълум гардид, ки муаллифони он кӯшидаанд аз ибтидо то ба охири ин филмномаи Давлатмандбӣро чун қаҳрамони миллӣ матраҳ созанд. Муаллифон ин воқеияти таърихиро, ки ҳаракати зидди Ҳукумати Шӯравии солҳои бистии Тоҷикистон ҳеҷ гоҳе нахзати миллӣ-озодихоҳӣ набуд ва мафҳуми миллатро онҳо танҳо дар «мусулмон будан» мефаҳмиданд, дарк накардаанд. Аз ҷониби муаллифон истифодаи таъбирҳои «манфиати миллат», «шаҳрванди давлати соҳибхитӣ», «ватанхоҳӣ», «ватандӯстӣ» дар муқолимаҳои қаҳрамонҳои филмномашон, мисли Давлатмандбӣ, Фузайлмахдум ва дигарон соддалавҳона буда, баёнгари ноҳақи гирифтани раванди таърихӣ ташаккули андешаҳои миллӣ дар ҷомеаи Осиёи Миёна мебошад. Давлатмандбӣро чун шахси ботадбир ва соҳибандеша тасвир кардан, қамоли беҳабарии муаллифони филмнома аз шинохти воқеияти

таърихи он замон ва шахсияти Давлатмандбӣ буд. Агар ин саркардаи ҳаракати зидди Ҳукумати Шӯравӣ моҳияти миллат ва миллатгароиро медонист, зеро парчами домоди халифаи Усмонӣ, султон Абдулҳамид – генерал Анварпошшо, ки меҳост Туркистони Бузург бисозад, алайҳи низоми нав намечангид.

Муҳимтар аз ҳама ин масъала матраҳ мешавад, ки модом роҳбарони он замони Ҳукумати Тоҷикистон, мисли Садриддин Айнӣ, Нусратулло Махсум ва Шириншо Шотемурро, ки алайҳи низоми истибдодии он давр ва гурӯҳҳои зидди давлатӣ мубориза кардаанд, бо фармони Президенти Тоҷикистон Қаҳрамони Тоҷикистон эълон мекунем, пас дар бораи Давлатмандбӣ ва дигар душманони низоми нав дар Тоҷикистон ба навор гирифтани филми хунарӣ ва онҳоро «қаҳрамон» пиндоштан, мардумро роҳгум месозад ва моро ба бунбасти идеологӣ мебарад. Хушбахтона баъд аз хулосаи манфии коршиносӣ, ин филм ба навор гирифта нашуд.

26 августи соли 2021 «Газета.uz» бо ишора ба хабари хадамоти матбуоти Додгоҳи Олии Ўзбекистон ба иттилоъ расонд, ки Додгоҳи Олии Ўзбекистон 115 нафар, ки солҳои 1920-1930 чун душмани Ҳукумати Шӯро ба эъдом ва ё солҳои мухталиф ба ҳабс маҳкум шуда буданд, аз ҷумла Иброҳим Чақабоев, маъруф ба Иброҳимбек-роҳбари ҳаракати босмачиён дар қаламрави Ўзбекистон, Тоҷикистон ва Шимоли Афғонистонро бароат дод. Додгоҳ шаш парвандаи ҷиноятиро, ки дар моҳи феврالی соли 2021 аз гурӯҳи корӣ гирифта буд, баррасӣ намуд. Ин гурӯҳи корӣ дар моҳи октябри соли 2020 ташкил шуда, рисолати он созмондеҳии кор ба манзури таҳқиқи амиқи зиндагӣ ва фаъолияти қурбониёни ҳаводиси солҳои 20-30-юми садаи гузашта барои абадӣ гардонидани хотираи онҳо буд [5].

Дар воқуниш ба ин тасмими Додгоҳи Олии Ўзбекистон ба иҷмол бояд гуфт, ки ҳар бардоште, ки имрӯз аз таърихи на чандон дур мекунем, набояд аз ҳадди ҳақиқат фаротар равад. Иброҳимбек ва дигар саркардагони ҳаракати босмачиёни солҳои 20-30-юми садаи гузаштаи Осиёи Миёна ба ҷонибдорӣ аз низоми торикандеши ҷаҳолатзадаи қурунивустроии манғитии аморати Бухоро, ки 167 сол бори вазнини дӯши мардуми муқими ин марзу бум буд, бархоста, муддате бо низоми нав, ки ба яқин рисолати пешрафтӣ тараққӣ дар ҷомеа дошт ва онро имрӯз инкор карда наметавонем, муҳолифат карданд. Ин далелҳо чун ҳақиқати бебаҳс кифоят мекунад, ки дар бардошт аз таърихи гузашта мантиқро бар эҳсосот тарҷеҳ надихем. Бузургтарин сӯитафоҳум ин аст, ки вақте сухан аз ҳақоқиқати таърихӣ меравад, ба масоили ахлоқ бипардозем. Аз ин рӯст, ки таърих барои таъйини ҳақиқат саҳтгирона ва мунсифона навишта мешавад.

Пас моро зарур аст, ки дар шинохти авомил ва раванди ҷанги шаҳрвандии солҳои бистуми садаи гузаштаи Тоҷикистони Шӯравӣ барои таърихнигории миллии замони истиқлол аз осори донишмандони саршинос, ки андеша ва назарашон роҷеъ ба ин масъала дар доираҳои бонуфузи илмӣ пазируфта шудааст, истифодаи муассир намоем. Дар

шумори ин донишмандони соҳибназар профессор Мулло Эркаев ҳафт, ки то ҳоло нигоштаҳояш пиромуни ҷанги шаҳрвандии солҳои 20-30-юми садаи гузаштаи Тоҷикистон мубрам буда, асолати илмии ҳешро бо гузашти беш аз 60 сол аз таълифашон ҳифз кардаанд.

Мулло Эркаев бо таълифи рисолаи «История гражданской войны в Таджикистане («Таърихи ҷанги шаҳрвандӣ дар Тоҷикистон») [11] масоили ҷанги шаҳрвандии солҳои 1921-24-и Тоҷикистони Шӯравиро, ки дар мақолаҳо, гузоришҳо ва рисолаҳои илмии қаблан ба нашр расонидааш инъикоси ҳешро ёфта буданд [10; 12; 13; 23; 24;], ҷамъбаст намуда, асари бунёдиеро ба доираҳои илми таърихнигории Шӯравӣ пешниҳод кард. Арзиши илмии ин рисола пеш аз ҳама дар он хулоса мешавад, ки муҳаққиқ ҳангоми иншои он аз асноди бойғониҳои Маскав, Тошканд ва Душанбе, ба вижа маводи Турккомиссия, Туркбюро ва Бюрои Осиеимиёнагии КМ ВКП (б), асноди Партияи коммунистии Бухоро, Кумитаи марказии иҷроия ва Шӯрои нозирони халқии Ҷумҳурии халқии сотсиалистии Бухоро, ки ба масоили барқарории ҳукумати Шӯро ва ҷанги шаҳрвандӣ дар Тоҷикистон иртибот доштанд ва аксарашон бори нахуст ба доираҳои илмӣ матраҳ мегардиданд, инчунин рисола ва мақолаҳои дар ин мавзӯ ба таъб расидаи дигар муҳаққиқон дар маҷмӯаҳои илмӣ, маҷаллаву рӯзномаҳои солҳои 20-ум то шастуми асри гузашта [6;9;14;16;20;22], хеле муваффақона истифода намудааст. Иловатан, чуноне ки худи муҳаққиқ зикр мекунад, дар баррасии масоили ҷанги шаҳрвандии Тоҷикистони Шӯравӣ асноди ширкаткунандагони бевоситаи инқилоб ва ҷанги шаҳрвандӣ ва хотироти онҳо чун сарчашмаи муҳимми таърихӣ барои ниғориши ин рисола хидмат кардаанд [11,14]. Профессор Рақиб Абулҳаев ба арзиши илмии ин рисолаи Мулло Эркаев баҳои баланд дода, менависад, ки: «Кори бунёдии профессор М. Эркаев дар ҳоли ҳозир ягона асари маҷмӯӣ пиромуни ҷанги шаҳрвандӣ дар Тоҷикистон аст. Рисолаи «Таърихи ҷанги шаҳрвандӣ дар Тоҷикистон» маҳсули корҳои ҷандинсолаи муаллиф роҷеъ ба омӯзиш ва ҷамъбасти адабиёти мутааддид, мавод ва асноди бойғониҳои марказӣ ва маҳаллӣ маҳсуб мешавад» [2,6].

Бояд гуфт, ки хотироти ширкаткунандагони инқилоб ва ҷанги шаҳрвандӣ дар Тоҷикистон бо ибтиқори М.Эркаев, А.Макашов, Ю.Николаев, Я.Шарипов ба забонҳои русӣ ва тоҷикӣ ҳанӯз солҳои 1958 ва 1961 ба нашр расида буданд [4,8].

Бо вучуди он ки дар рисолаи профессор Мулло Эркаев фазои сиёсати он замон дар баёни баъзе масоили марбут ба ҷанги шаҳрвандии солҳои бистуми Тоҷикистон Шӯравӣ эҳсос мешавад ва ин амри мусаллам аст, аммо муҳаққиқ сабабҳои бурузи ҷанги шаҳрвандӣ, хусусиёти ҳаракати босмачиён ва ашқоли он, танвири марҳалаҳои ҷанги шаҳрвандӣ дар Тоҷикистон ва омилҳои ба дарозо кашидани он дар Бухорои Шарқиро, ки дар адабиёти илмии Шӯравӣ ба таври ҷудоғона ва пароканда нашр шуда,

мачмӯӣ ва бунёди таҳқиқ нагардида буданд, мӯшикофона баррасӣ мекунад.

Профессор Мулло Эркаев дар маърифати вожаи «босмачӣ» зикр мекунад, ки ин истилоҳ то инқилоб низ дар ҳоли истифода буд. Табақои ҳокими он замон деҳқононро, ки дар асари андозҳо ва мачбуриятҳои зиёд аз заминҳои худ маҳрум гашта, муфлис шуда, даст ба қиём мезаданд, «босмачӣ» ном мебуданд. Чунин деҳқонони муфлисшуда ва ба хашм омада дороҳои сармоядорон, тоҷирон ва дигар ходимони баландрутбаи давлатиро ба тороҷ бурда, миёни бебизоатон тақсим мекарданд. Солҳои 1906-1907 дар вилояти Самарқанд дастае бо сардории Намоз ба чунин корҳо машғул буд. Аммо навъи дигари босмачигарӣ дар Осиёи Миёна роиҷ буд, ки табақои ҳоким барои паҳш намудани эътирозҳои мардум аз роҳзанҳо ва ҷинояткорони воқеӣ истифода менамуд. Дар Бухорои Шарқӣ, ба вижа дар ноҳияи Лақай (собиқ Ленин, ҳоло Рӯдакӣ) чунин дастаҳо вучуд доштанд.

Масалан падари яке аз сарварони дастаи хатарноки зидди Шӯравӣ дар Тоҷикистони Марказӣ Иброҳимбек, Чақабой (Ҷамшеди Шуъла ўро ба исми Исоҳон машҳур ба Чақатўқсабо зикр мекунад [21,63]) дорои чунин даста буд, ки на танҳо барои фурӯ нишонидани эътирозҳои мардум дар Бухорои Шарқӣ, инчунин дар бекигарии марказии аморати Бухоро низ фаъолона ширкат дошт. Профессор Мулло Эркаев бо тақя ба маводи бойгонии ҳизбии филиали Тоҷикистони Институти марксизм-ленинизм менависад, ки Чақабой барои ширкати фаъолона дар паҳши эътирози деҳқонон дар Шаҳрисабз дар соли 1870 аз ҷониби амир ба унвони мирохур сазовор гашт ва баъд аз 24 сол унвони тўқсаборо гирифт. Бино ба ахбори асноди бойгонӣ дастаи Чақабой дар паҳш намудани шӯриши Восеъ нақши калидӣ дошт [11, 267-268].

27 ноябри соли 1917 кунгураи ҷаҳоруми мусулмонон, ки онро намояндагони ҳукумати сарнагуншуда дар Хуқанд доир карда буданд, ҳукуматеро зерин унвони Мухторияти Хуқанд таъсис доданд. Дар ҳайати он намояндагони зиддиинқилоби Туркистон ва гвардияи эссерии сафеди рус шомил гаштанд. Ҳадафи асосии таъсиси ин мухторият пеш аз ҳама ҷудо намудани Туркистони Шӯравӣ аз Россияи Шӯравӣ буд ва дар раъси ин ҷудоихоҳон миллатгароӣ ашадӣ, мисли М. Танишбоев, Валидов, Хоҷаев ва дигарон меистоданд.

Дар шаҳрҳои Хучанду Ўротеппа ва дигар ноҳияҳои Шимоли Тоҷикистон, ба хусус дар волости Масҷоҳ ҷонибдорони мухториятҳо пайдо шуда, бо роҳбарони мухторияти Хуқанд робитаи мустақим барқарор намуданд. Чун мухторияти Хуқандро ақшори васеи ҷомеа пуштибонӣ накарданд, 22-юми феввали соли 1918 ин мухторият барҳам дода шуда, Ҳокимияти Шӯроҳо дар Хуқанд ва навоҳии атрофи он барқарор гардид. Сукути мухторияти Хуқанд яке аз омилҳои муҳими таҳкими Ҳукумати Шӯро дар минтақа гардид. Аммо дар ноҳияҳои

Шимоли Тоҷикистон дар ибтидои соли 1918 аввалин дастаҳои босмачиён аз шумори чангандаҳои мухторияти Хуқанд ба вучуд омаданд [11, 52,55,87; 2,40-43]. Профессор М. Эркаев таъкид мекунад, ки баъд аз пирӯзии ҳокимияти Шӯроҳо дар ноҳияҳои Шимоли Тоҷикистон, ки аз охири соли 1917 оғоз ёфта, то миёнаҳои соли 1918 идома ёфт [11,58], (профессор Р.Абулхаев ин равандро дақиқтар, аз моҳи декабри соли 1917 то моҳи июли соли 1918 муайян мекунад [2,31]) Масчоҳ ба сабаби манотиқи дурдасти кӯҳистонӣ будан ба паногоҳ ва макони муҳимми таҷаммуи нируҳои зидди Ҳукумати Шӯро, аз ҷумла босмачиён табдил ёфта, аз вилоятҳои Фарғона, Самарқанд ва дигар манотиқ сардорон ва дастаҳои шикастхӯрдаи зидди инқилоб ба ин ноҳия паног мебурданд. Аз ҷумла яке аз фармондеҳони неруҳои зидди Ҳукумати Шӯрои мухторияти Хуқанд Эргаш-қӯрбошӣ, ки баъдан илҳомбахши ҳаракати босмачиён дар Масчоҳ ва Фарғона гашт, ба Масчоҳ паног бурд [2, 43].

Чун дар миёни сокинони Масчоҳ нуфузи рӯхоният ва амалдорон хеле густурда буд ва ба сабаби ноогоҳии мардум аз таҳаввулоти баамаломата дар минтақа ин табақаи чома барои ҳифзи манофеи иҷтимоии худ аз он сӯйистифода менамуд. Инчунин кӯҳҳои саъбуллубур ва сар ба осмоне, ки Масчоҳро ихота мекарданд, ин минтақаро ба диҷи табиӣ дастнорас мубаддал сохтанд, ки бо дарназардошти ин воқеият Масчоҳ ба унвони нуқтаи иттисол ва бо ҳам пайвандшавии дастаҳои босмачиёни Фарғона, Самарқанд ва Бухорои Шарқӣ бо амири Бухоро гардид.

Профессор М. Эркаев менависад, ки ба манзури аз миён бардоштани неруҳои зидди ҳукумати Шӯроҳо дар Масчоҳ раиси он замони Кумитаи иҷроияи Шӯрои Ўротеппа Сеславин дастаи бистнафараи сарбозони Артиши Сурхро бо фармондеҳии Семён Яковлевич Хохлов ба он ҷониб мефиристад. Дар нимаи дуюми моҳи ноябри соли 1918 дастаи Аскарони Сурх вориди Масчоҳ мешаванд. Беки собиқи Масчоҳ Асрорхон ва дигар аносири зидди инқилобӣ дар ин мавзӯ паногоҳ ёфта, сокинони маҳаллиро бар зидди дастаи С. Я. Хохлов бармехезонанд, ки дар натиҷаи муборизаи нобаробар дастаи Аскарони Сурх шикаст меҳӯрад ва фармондеҳи онҳо С. Я. Хохлов ба қатл расида, Масчоҳ бекигарӣ эълон мешавад [11, 87-88].

Муҳаққиқ Асрорхонро ба ин сабаб «беки собиқи Масчоҳ» ном мебарад, ки баъди анҷоми эъзомияи низомии Искандарқул бо фармондеҳии генерал А.К. Абрамов аз 28 апрел то 29 июни 1870 бекигарии хурду кӯҳистонии болооби Зарафшон, мисли Фалғар, Моғиён, Киштут, Фон, Яғноб ва Масчоҳ ба округи Зарафшон (аз соли 1886 вилояти Самарқанд) пайваст гардида, сохтори идорӣ-маъмурии бекигарӣ аз миён рафта, ин минтақаҳо чун волост номгузорӣ мешаванд [15, 168-169].

Профессор Р. Абулхаев, ки пажӯҳиши вижае рочеш ба таҳкими Ҳукумати Шӯро дар навоҳии болооби Зарафшон анҷом дода, руҳдодҳои ин замонро бо ҷузъиёташ баррасӣ мекунад [2], ба ин назар аст, ки

Асрорхон ҳеҷ гоҳ беки Масчоҳ набуд ва муҳаққиқ ўро дар шумори сарватмандон ва намояндагони маъруфи рӯҳонии Масчоҳ бармешуморад [2, 53]. Аммо дар зербоби «Таквияти муборизаи заҳматкашон алайҳи босмачигарӣ» («Усиление борьбы трудящихся масс против басмачества» [2,85-101]) Асрорхонро чун бек зикр карда, менависад, ки кӯрбошӣ Ҳомид «дар нимаи дувуми моҳи апрели соли 1922 начандон дур аз рустои Урметан аз ҷониби бародари бек Асрорхон ба қатл расид» ва дар идома роҷеъ ба Асрорхон ин матлабро баён мекунад: «Асрорхон дастаи Ҳомидро бо дастаи худ муттаҳид намуда, худро сарфармондеҳи «артиши» бекигарии Масчоҳ эълон кард» [2, 93].

Бино ба таҳқиқи ин донишманд сокинони Масчоҳро дар нимаи аввали моҳи ноябри соли 1918 алайҳи Ҳукумати Шӯро сарватманди деҳи Палдораки Масчоҳ, Султонбек (дар бораи меъёри сарватмандӣ дар кӯхистони Масчоҳ Абдурраҳмони Мустаҷир дар рисолаи худ «Рӯзномаи сафари Искандарқӯл» менависад, ки дар Масчоҳи он замон касонеро сарватманд (бой) меномиданд, ки саршумори гӯсфандонаш аз сад бештар бошад [17, 92]) шӯронида, исёнгарони Масчоҳ шаби 17 ноябри соли 1918 дар наздикии деҳаи Ревомутк дастаи Аскарони Сурхро бо фармондеҳии С. Я. Хохлов шикаст дода, ҳамаи онҳоро ба қатл мерасонанд. Султонбек баъд аз муваққатан ҳокимиятро ба даст овардан, деҳи Оббурдонро чун марказ баргузида, худро бек эълон менамояд ва муаллиф оғози фаъолияти дастаҳои босмачиёнро дар манотиқи болооби Зарафшон, ба вижа дар Масчоҳ ба ин ҳодиса иртибот дода [2,7-8, 49,50], менависад, ки баррасии асноди бойгонихо баёнгари ин матлаб аст, ки Ҳокимияти Шӯро дар волости Масчоҳ то миёнаҳои моҳи ноябри соли 1918 вучуд дошт ва назари профессор М. Эркаевро роҷеъ ба таърихи бурузи ин ҳаракат тасдиқ карда, зикр менамояд, ки дастаҳои босмачиён танҳо дар охири моҳи ноябри соли 1918 ба фаъолияти зидди Ҳукумати Шӯро оғоз карданд [2, 53].

Бино ба баррасиҳои профессор Мулло Эркаев ҳокимияти вилоятии Шӯроҳо дар Самарқанд ба ин ҳодиса зуд ақсуламал нишон дода, ба шаҳри Ўротеппа дастаи 50 нафараи аскарони сурхро ирсол медорад. Ба ин даста аз Хучанд бо фармондеҳии Тихонов 56 нафар сарбоз ҳамроҳ мешаванд. Инчунин гурӯҳи ихтиёриён аз Панҷакент бо сарвари М. Аҳмадов ва шоири маъруф Нақибхон Туғрал ба ёрии Аскарони Сурх мерасанд. Дастаи Аскарони Сурх ҳамроҳ бо дастаи ихтиёриён 22 ноябри соли 1918 бо зидди инқилобӣон дар Масчоҳ вориди ҷанг мешаванд, ки дар натиҷа маркази Масчоҳ, деҳаи Оббурдон ва дигар рустоҳои наздику дурри он аз вучуди нерӯҳои зидди Ҳокимияти Шӯравӣ пок мегардад [11, 88].

Профессор Рақиб Абулҳаев дар танвири ин руҳдод бо баррасии асноди бойгонихо, ба вижа санадҳои муътамади Бойгонии давлатии вилояти Самарқанд ва Бойгонии ҳизбии филиали тоҷикистони Институти марксизм-ленинизми назди Кумитаи Марказии Партияи Коммунистии Иттиҳоди Шӯравӣ чунин натиҷагирӣҳо дорад: барои

тахқиқи вазъи ба амал омада дар Масчоҳ, баъд аз он ки дастаҳои аскарон аз Самарқанд ва Хучанд ба Ёротеппа мерасанд, Кумитаи низомӣ-инқилобӣ таъсис мешавад. Ин кумита дар чаласаи доир намудаи худ аз 24 ноябри соли 1918 ба дастаҳои Хучанд ва Самарқанд пешниҳод мекунад, ки то ба даст овардани иттилоъ аз ҳайате, ки 22 ноябри соли 1918 ба ҷониби Масчоҳ барои муайян намудани сабабҳои исён фиристода шуда буд, ҳеҷ кадом иқдоми низомие нагиранд. 27 ноябри соли 1918 ҳайат аз Масчоҳ бармегардад ва дар исёни Масчоҳ, ки он баҳонае барои таҷаммуи неруҳои зидди Шӯравӣ дар ин ҷо гардид, раиси Кумитроияи волости Масчоҳ Исо Алимбоев ва масъули ҷамъоварии андозҳо Балабаро гунаҳкор дониста, тасмими раиси Кумитаи иҷроияи Шӯроӣ Ёротеппа Сеславин барои фиристодани дастаи аскарони сурх бо фармондеҳии С.Я Хохлов ба ноҳияи Масчоҳ, ки ба нобудӣ расиданд, тақбех мешавад. Кумитаи низомӣ-инқилобӣ Тихоновро раис интихоб карда, тасмим мегирад, ки барои ҷилавгирӣ аз хунрезӣ ҳайати дигареро бо сарвари муовини раиси Кумитаи низомӣ-инқилобӣ Н.А. Силченко ва аъзои кумита Имомов ва Ҳасанҷоновро барои музокира ба Масчоҳ фириштад. 30 ноябри 1918 дар деҳи Охучӣ (ҳоло марбути ноҳияи Деваштич) ин ҳайат бо намояндагони исёнгарони Масчоҳ бо ҷунин пешниҳод музокира анҷом медиҳанд: сокинони Масчоҳ метавонанд аз миёни худ оқсақолҳо ва қозиёни волостро интихоб кунанд, ки онҳо бе қайду шарт ба Ҳукумати Шӯро тобеанд; исёнгарон тамоми силоҳи дар ихтиёр дошташонро ба органҳои Ҳукумати Шӯро таслим мекунанд; сокинон ҳамаи андозҳои муайян намудаи Шӯроро месупоранд; алайҳи Ҳукумати Шӯро ва намояндагони он ҳеҷ кадом иқдومه намегиранд; барои баррасии исёни моҳи ноябр комиссияи тафтишотиро иҷозат медиҳанд, ки ба волости Масчоҳ равад; ба намояндаи Шӯроӣ вилояти Самарқанд иҷозат дода мешавад, ки ба волости Масчоҳ сафар кунад; сокинони ҳар деҳи Масчоҳ ҳуқуқ доранд, ки намояндаи худро ба Шӯроӣ Самарқанд фиристанд [2,52]. Муҳаққиқ дар идома менависад, ки ин пешниҳодоти ношӣ аз сулҳи ҳайати Ҳукумати Шӯро бо ихтисори теъдоде аз онҳо, мисли насупоридани силоҳ ва иҷозат надодани вуруди комиссияи тафтишотӣ ба Масчоҳ аз ҷониби намояндагони Масчоҳ пазируфта мешавад. Аммо баъдан маълум мегардад, ки ин мувофиқа аз ҷониби намояндаҳои исёнгарон ба хотири ба даст овардани замони бештаре барои таҳкими қудрати низомӣ дар мубориза бар зидди Ҳукумати Шӯро гирифта шуда буд. Неруҳои муҳолифи Ҳукумати Шӯро дар Масчоҳ бо босмачиёни Фарғона, ба хусус бо қўрбошӣ Эргаш ва амири Бухоро робита барқарор карда, қўмаки низомӣ гирифта, дар масири роҳҳои муҳим, ки ба Масчоҳ мебард, дидбонгоҳҳо сохта, аз оғози соли 1919 босмачиёни мустақар дар Масчоҳ якҷо бо дастаи босмачиёни Эргаш, ки аз Фарғона ба Масчоҳ омада буданд, деҳаҳои Фалғарро ба ғорат мекашиданд. Дар ин ғоратгарихо, ба хусус деҳаи Парзи Фалғар танҳо дар

моҳи январӣ соли 1919 чандин маротиба мавриди ҳучум ва ғорат қарор гирифт [2, 55].

Ҳамин тавр, профессор Рақиб Абулҳаев амалиёти низомӣ алайҳи босмачиёни мустақар дар Масчоҳро, ки борҳо деҳоти волости Фалғар то деҳаи Урметан, деҳоти водии Фондарё, шаҳрҳо ва рустоҳои Ўротеппа ва Хучандро ба тороч кашаидаанд, то нобудии онҳо дар моҳи апрели соли 1923 муфассал баён мекунад. Муҳаққиқ сабабҳои дар Шимоли Тоҷикистон ба қонуни зидди Ҳокимияти Шӯравӣ мубаддал гаштани Масчоҳ, нақзи протоколҳои ба имзо расидаи музокироти сулҳ миёни намояндагони Ҳукумати Шӯро ва фиристодагони беки Масчоҳ аз 25-26 сентябри соли 1919 дар деҳи Зосуни Фалғар [2, 65] (аз ибтидои моҳи январӣ соли 1920 то моҳи апрели ҳамин сол босмачиён нисфи зиёде аз деҳоти Фалғар ва водии Фонро ишғолу тороч намуданд [2, 73, 75]) ва 12 июли соли 1920 дар деҳаи Похути Фалғар (бо паноҳ бурдани Саид Аҳмадхоча ба Масчоҳ шиддат ёфтани мубориза бар зидди Ҳукумати Шӯро дар тирамоҳи соли 1920) аз ҷониби босмачиёно мушаххас бо далоили асноди бойғониҳо зикр мекунад. Профессор Р. Абулҳаев сабабҳои напазируфтани эълумия аз ҷониби фиристодагони беки Масчоҳро, ки дар музокирот миёни намояндагони Ҳукумати Шӯро ва фиристодагони беки Масчоҳ 7-8 апрели соли 1920 дар деҳаи Охучии Ўротеппа (ҳоло ноҳияи Деваштич) ба онҳо пешниҳод шуд, тавзеҳ дода [2, 77], имтидоди фаъолияти босмачиён то соли 1923 дар ин мавзёро аз теъдоди касири нерӯҳои босмачиён, ки аз ҳисоби дастаҳои шикастхӯрдаи Мадаминбек ва Монстров дар водии Фарғона ва паноҳбурда дар Масчоҳ афзоиш меёфтанд, инчунин дар мавқеи муносиби кӯҳистонӣ қарор доштани онҳо ва аз ҳолати нобасомони сиёсии минтақа, ки дар натиҷаи он шумори ками Аскарони Сурх барои муқобила бо босмачиёни Масчоҳ фиристода мешуданд ва онҳо наметавонистанд ба ин водӣ жарфтар ворид шаванд, доништааст [2, 57-131].

Профессор Мулло Эркаев бо иттиқо ба маводи бойғониҳо ва хотироти шохидони руҳдодҳои он солҳо, мисли Чӯра Зокиров, Иван Федорович Кутс ва дигарон менависад, ки солҳои 1920-1921 дар Шимоли Тоҷикистон ҳаракати босмачиён он қадар тақвият ёфт, ки ҳатто берун аз шаҳри Хучанд рафтани хеле хатарнок гардид. Соли 1920 кӯрбошӣ Ислон аз Хучанд бо дастаи 3500 нафараи зери фармонаш ба Хучанд ҳучум овард. Аммо дастаҳои ҷонибдори Ҳукумати Шӯроҳо дар Хучанд ва полки тирандозии дувоздаҳуми Туркистон бар зидди кӯрбошӣ Ислон ва дастаи зери фармонаш ба ҷанг бархостанд, ки дар натиҷа ин гурӯҳи зидди инқилоб навоҳии атрофи Хучандро тарк гуфт. Дар шаҳри Ўротеппа ва рустоҳои атрофи он дастаи босмачиён бо сарвари қозӣ Амонкул даст ба ғорату қуштор мезад. 24 декабри соли 1920 дар натиҷаи амалиёти муваффақонаи нерӯҳои Артиши Сурх дастаи босмачиёни қозӣ Амонкул бо додани 80 нафар қушта, торумор гардид [11, 109].

Муҳаққиқ вазъи сиёсӣ ва иҷтимоии навоҳии Шимоли Тоҷикистони солҳои бистуми садаи гузаштаре таҳлил намуда, ба хулосае меояд, ки нуқтаи авҷи ҳаракати босмачигарӣ ба соли 1920 мувофиқ меояд. Натиҷагирии муҳаққиқ дар зимн бо он робита мегирад, ки Саид Аҳмадхоҷа ин замон беки Масчоҳ интиҳоб шуд ва ба кӯмаки нерӯҳои зидди ҳукумати Шӯроҳо Масчоҳро ба пойгоҳи асосии ҳаракати босмачиён дар Шимоли Тоҷикистон табдил дод. Дар зимн бояд гуфт, ки падари Аҳмадхоҷа эшони Авлиёхоҷа дар деҳаи Андарақи булуси (волости) Исфонаи уезди Хучанд зиндагӣ мекард ва муридони ӯ дар Фарғона, Тошканд ва Самарқанд хеле зиёд буданд ва ба ҷонибдории Аҳмадхоҷа бархостанд. Аҳмадхоҷа тавонист раисии булуси Кумитаи иҷроияи Буксаисфоноро ба даст биёварад. Бо ришвахорӣ ва амалҳои номатлубе, ки аз ӯ зоҳир шуд, сокинони ин булус онро таҳаммул накарда, 20 нафар аз деҳқононро барои шикоят ба Самарқанд фиристоданд. Нимаи дуҷуми соли 1920, замоне ки як ҳайат барои баррасии шикояти сокинони Буксаисфона омад, Аҳмадхоҷа ба Масчоҳ фирор кард. Дар маркази Масчоҳ-деҳаи Обурдон Аҳмадхоҷа пиромуни худ рӯҳониён ва дигар ашхоси бонуфузро гирди ҳам оварда, худро бек хонда (Аҳмадхоҷа на танҳо худро беки Масчоҳ, инчунин тамоми водии Зарафшон меҳисобид [2, 96]), низоми хониро дар Масчоҳ, ки сокинонаш ҳудуди 25 ҳазор нафар буданд, татбиқ намудани шуда, бо амири Бухоро робита барқарор карда, барои нобуд сохтани Ҳукумати Шӯро дар ноҳияҳои Шимоли Тоҷикистон ғазавот эълон намуда, ҳар доим аз тариқи ағбаи мушқилгузари Обурдон ба ноҳияҳои шимол ҳучумҳои харобкорона ва ғоратгаронаро анҷом меод.

Барои ҷилавгирӣ аз амалҳои номатлуби дастаи Аҳмадхоҷа ва хунсо кардани он Ҳукумати Туркистон ҳайати фармондеҳии қисмҳои Артиши Сурхро соли 1920 ба водии Зарафшон фиристод. Моҳи марти он сол ин нерӯҳо дар деҳаҳои Ёрӣ, Дардар ва Урметан гирди ҳам омада, ба амалиёти низомӣ оғоз карда, рустоҳои Фалғарро то деҳаи Парз аз дасти муҳолифони Ҳукумати Шӯро – босмачиён озод карданд. Бо дарназардошти хеле фаъол шудани дастаҳои босмачиёни Фарғона, теъдоде аз қисмҳои Артиши Сурх аз Фалғар ба он ҷо ирсол гашта, ба ин сабаб амалиёти низомӣ алайҳи босмачиёни Масчоҳ мавқуф гузошта шуд [11,109-112].

Моҳи сентябри соли 1920 дар деҳаи Маҷнуни булуси Ғонҷӣ Қозӣ Тура дастаи 14 нафариеро ба ҷонибдории Аҳмадхоҷа созмон дода, ба кӯмаки домодаш Абдуқодирхон теъдоди ин гурӯҳро то ба 30 нафар расонида, ҳамроҳ бо дастаи Холбӯта амволи сокинони шаҳри Ўротеппа, Нов ва манотиқи атрофи онро ба ғорат мебард. Соли 1921 қисмҳои аскарони сурх бо фармондеҳии Иван Федорович Кутс ин дастаҳоро шикаст дод. Аммо Холбӯта аз шумори бозмондагони дастаи Қозӣ Тура ва Абдуқодирхон ва гурӯҳи ҳудаш дастаи сад нафари босмачиёнро ташкил карда, бо сардорони дастаҳои Масчоҳ ва Фарғона робита барқарор намуда, бо ёрмандии онҳо дар шаҳрҳои Ўротеппа, Хучанд, минтақаҳои

Нов, Ғўлакандоз ва ғайра амалҳои зидди Ҳукумати Шўро, харобкориҳо ва горагариҳо менамуд.

Дар муддати солҳои 1920-21 дар натиҷаи шиддат ёфтани мубориза бо дастаҳои босмачиён, мавҷе аз аносири мухталифи зидди Ҳукумати Шўро ба ҷониби Масчоҳ чун паноҳгоҳ сарозер шуданд. Аз ҷумла, аз Ўротеппа сардори идораи Комиссариати ҳарбии уезд, собиқ афсар Петр Венедиктов ва собиқ табиби низомии артиши Колчак, Прохоров ба ин ноҳияи кӯҳистонӣ фирор карданд. Венедиктов дастурдиҳандаи корҳои низомӣ барои дастаи Аҳмадхоҷа таъйин гардид [11,113, 2, 83]. Мавҷи паноҳ ҷустани аносири мухталифи душманони Ҳукумати Шўро ба ин мантақаи дурафтаи кӯҳистонӣ бештар мешуд.

Ҳукумати Мухтори Шўравии Сотсиалистии Туркистон ба хотири ҷилавгирӣ аз ҳучумҳои дастаҳои босмачиёни Масчоҳ ва дигар ноҳияҳои Шимоли Тоҷикистон ва барқарории сулҳ ҳайатеро бо сарвари Тоҷибой Ҳочимаҳмудов барои музокира бо беки Масчоҳ ба минтақаи Оҳучӣ-Угук (воқеъ дар ноҳияи Деваштичи имрӯза), ки қаторкӯҳҳои Туркистон онро аз маркази беки Масчоҳ – Обурдон ҷудо мекунанд, мефиристад. Баъд аз ду ҳафтаи музокироти тӯлонӣ миёни намояндаи Кумитаи иҷроияи Туркистон ва намояндаи беки Масчоҳ қарордоде ба имзо мерасад, ки матолиби калидии онҳоро профессор Мулло Эркаев аз қарори зайл овардааст:

1. Тақвияти муносиботи дӯстӣ бо Ҳукумати Туркистон ва барқарор намудани равобитаи иқтисодӣ ва сиёсӣ миёни ҳар ду ҷониб;
2. Ҷанг накардани тарафайн;
3. Беки Масчоҳ муттаҳид мешавад, ки дар қаламрави худ аносири зидди Шўро, аз ҷумла босмачиёнро паноҳгоҳ надихад ва барои нобудии онҳо бо мақомоти Шўроҳо ва қисмҳои Артиши Сурх кӯмак наояд [11, 113-114].

Аммо оромӣ дер давом накард ва беки Масчоҳ ба қарордоди имзонамудааш содиқ намонд. Ба иловаи ин дастаи Холбўта, ки теъдодаш ба 1200 нафар расида буд, барои Ҳукумати Шўро дар ноҳияҳои Шимоли Тоҷикистон ба хатари ҷиддие табдил ёфт. Дар набарде, ки моҳи июли соли 1922 дар деҳаи Овчии (Оҳучии) Ўротеппа (ҳоло марбути ноҳияи Деваштич) миёни дастаи Холбўта ва полки сеюми саворанизоми Артиши Сурх доир шуд, полки саворанизом мутаҳаммили хисороти сангине гардид. Билохира дар охири моҳи июли ҳамон сол дар натиҷаи тақвияти суфуфи Артиши Сурх ба онҳо муяссар шуд, ки дастаи Холбўтаро шикаст диҳанд ва Холбўта ба Масчоҳ фирор намуд. Беки Масчоҳ - Аҳмадхоҷа Холбўта ва дастаашро, ки теъдодашон ба 1500 нафар расида буд, бо ҳушӣ пазируфт [23, 86].

Профессор Рақиб Абулҳаев марҳалаи шикаст ва ба нобудӣ расидани дастаҳои босмачиёни мустақар дар Масчоҳро баррасӣ карда, менависад, ки баъд аз қатли Анварпошшо (4 августи соли 1922 деҳаи Обдара-миёни

Ховалинг ва Балчувон) дар чаласае, ки моҳи августи соли 1922 амири барканоршуда–Олимхон дар Кобул доир кард, афсари турк Хоча Самеъбий маъруф бо Салимпашшо фармондеҳи неруҳои муттаҳидаи босмачиёни Осиёи Миёна баргузида мешавад. Бо зуҳури Салимпашшо фаъолияти босмачиён дар вилоятҳои Фарғона ва Самарқанд, ба хусус дар манотиқи болооби водии Зарафшон бештар гардида, беки Масчоҳ, Аҳмадхоча бо ин фармондеҳи турк робитаи мустақим барқарор мекунад. Салимпашшо ба Масчоҳ намояндагони маҳфӣ ва мушовирони низомиашро мефиристад, ки фармондеҳи ситоди неруҳои босмачиён дар Масчоҳ собиқ афсари турк ҳоҷӣ Салимбек ва дастёри ӯ афсари дигари турк Собир Афандӣ таъйин мешаванд ва бо ин таъйинот босмачиёни мустақар дар Масчоҳ ба марҳалаи охири муборизаи хеш бо Ҳукумати Шӯро ворид мегарданд. Барои таъмини дастаҳои беки Масчоҳ бо хӯрок ва лавозими дигар Холбӯта ва дастааш манотиқи Ёротеппа ва Қиззахро тороч мекард. Дастаҳои Асрорхон, Турабек, Мирзоюсуф ва ғайра деҳоти водии Фон ва Фалғарро то рустои Урметан ба боди ғорат кашида, иловатан ҷавонони ин водихоро ба иҷбор ба суфуфи хеш мегирифтанд. Моҳи декабри соли 1922 зарбаи сангине, ки Артиши Сурх ба дастаҳои босмачиён дар водии Фалғар зад, онҳо то дохили Масчоҳ ақибнишинӣ карданд. Дар навоҳии Шимоли Тоҷикистон низ дастаҳои босмачиён, аз ҷумла дастаи Холбӯта ба шикасти фоҳише мувочех шуд. Дар охири соли 1922 ва ибтидои соли 1923 дастаҳои босмачиёни навоҳии Шимоли Тоҷикистон ва фармондеҳони онҳо, аз ҷумла Холбӯта ба Масчоҳ паноҳ бурданд. Дар ибтидои моҳи январи соли 1923 теъдоди босмачиёне, ки дар Масчоҳ гирди ҳам омада буданд, то ба 3 ҳазор нафар расид. Тарокуми чунин теъдод ҷангандаҳо дар манотиқи танги кӯҳистонӣ мушкили ғизо барои ҷангандаҳо ва камбуди ему хошок барои аспони онҳоро ба вуҷуд овард. Чун деҳоти Фалғару Фон аз ҷониби босмачиён ғорату вайрон шуда, чизе барои рабудан намонда буд, ин ҳолат мӯҷиб шуд, то дар чаласаи худ фармондеҳони босмачиёни Масчоҳ тасмим гирифтанд бо сарвари Холбӯта, Асрорхон, Мирзоюсуф ва Нусратшо Панҷакент ва манотиқи атрофи онро ба даст биёваранд. Нимаи аввали моҳи январи соли 1923 лашкари гуруснаву дахшатафкани босмачиён бо фармондеҳии Аҳмадхоча, Холбӯта, Асрорхон, Нусратшо, Турабек ва Мирзоюсуф то мавзёҳои Вота ва Дашти Қозӣ, ки ба Панҷакент наздик буд, пеш рафта, то охири моҳи марти соли 1923 талошҳои бебароре дар шикастани сангари Артиши Сурх барои ишғоли Панҷакент намуданд. Аз ҷумла, дар ҷанге, ки 8 январи соли 1923 дар деҳаҳои Дашти Қозӣ ва Вота миёни Артиши Сурх ва босмачиён рух дод, босмачиён 150 нафар кушта доданд, ки бародари Холбӯта – Қаландар дар миёни онҳо буд; 19 феввали соли 1923 дар ҳаволии деҳаи Зосуни Фалғар Артиши Сурх ба босмачиён зарбаи муҳлике ворид кард, ки дар натиҷа ду фармондеҳи онҳо–қӯрбошӣ Мирзоюсуф ба қатл расида, Нусратшо захми маргбор бардошт. Бедодгарии босмачиёни мустақар дар Масчоҳ сабаб шуд, то дар

мубориза алайҳи онҳо сокинони дехоти Фалғару Панҷакент ва Фон ба пойгоҳи неруманди иҷтимоие барои пирӯзии Артиши Сурх табдил ёбанд. Ин пирӯзиҳои пайдарпайи Артиши Сурх беки Масчоҳ Аҳмадхоҷаро хеле парешон кард ва ӯ тасмим гирифт то аз фармондеҳони босмачиёни Бухорои Шарқӣ хоҳиши кӯмак кунад. Дар тӯли моҳи март аз Бухорои Шарқӣ тавассути ағбаи Анзоб дастаи босмачиён ба имдоди Аҳмадхоҷа расиданд. Ҳамчунин аз Қаротегин дастаи кӯрбошии Марғелон Тӯхтасум Махсум ба теъдоди 70 нафар ва аз Фарғона дастаи 120 нафараи Исломуқул ба босмачиёни Масчоҳ пайвастанд. Аммо раванди таҳаққуқи низоми навини Ҳокимияти Шӯроро дигар ҳеҷ неруи муҳолифе дар водии Зарафшон гирифтанд наметавонист. Ин буд, ки ҷабҳаи Туркистон барои нобудии босмачиёни Масчоҳ тасмими қотеъ гирифта, ин рисолатро ба дӯши корпуси сенздаҳуми тирандозӣ вогузошт. Дар натиҷаи амалиёти бобарори низомӣ 2 апрели соли 1923 «пойтахти» бекигарии Масчоҳ – рустои Оббурдонро Артиши Сурх ба даст овард ва то тирамоҳи ҳамин сол тамоми дехоти Масчоҳро аз вучуди босмачиён пок сохт. Ҳокимияти Шӯро дар Масчоҳ дубора барқарор гардида, лонаи босмачиён дар Шимоли Тоҷикистон барои ҳамеша аз миён бардошта мешавад [2,102-131].

Хулосаи профессор Мулло Эркаев дар натиҷагирии инъикоси ҷанги шаҳрвандӣ дар Шимоли Тоҷикистон ин аст, ки барои Ҳукумати Мухтори Шӯравии Сотсиалистии Туркистон танҳо ягона роҳ – мубориза ва аз миён бардоштани ин неруҳои ҳаросафкан ба исми босмачиён дар ноҳияҳои Шимоли Тоҷикистон монда буд. Соли 1923 Артиши Сурх бо кӯмаки ихтиёриён зарбаи сангине ба пойгоҳи босмачиён дар Масчоҳ ворид кард ва дастаҳои зидди ҳукумати Аҳмадхоҷа ва Холбӯта ба шикасти сангин гирифтанд [11, 115-116]. Аз баррасиҳои муҳаққиқ роҷеъ ба масоили инъикоси ҷанги шаҳрвандӣ дар Шимоли Тоҷикистон метавон натиҷа гирифт, ки бо вучуди ин ки дар ин муддат дастаҳои дигари зидди Ҳукумати Шӯро, мисли дастаи Аҳрорхоҷа, бародари Аҳмадхоҷа дар Фалғар, дастаи Қобил кӯрбошӣ, Абдубулус кӯрбошӣ ва Мустафоқул кӯрбошӣ дар булуси Исфона, дастаи Раҳмонқул кӯрбошӣ дар Ашт ва Амонқул кӯрбошӣ дар булуси Сомғар ва ғайра фаъолият доштанд, аммо барои Ҳукумати Шӯро дар ноҳияҳои Шимоли Тоҷикистон неруи хатарзо дастаи Холбӯта ва Аҳмадхоҷа буданд, ки бо торумори онҳо сангари муқовимати босмачиён дар Шимоли Тоҷикистон дарҳам зада шуд.

Профессор Рақиб Абулҳаев низ анҷоми марҳалаи ҷанги шаҳрвандӣ дар Шимоли Тоҷикистонро бо барҳамхӯрии бекигарии Масчоҳ иртибот медиҳад [2, 136].

Дар баррасӣ ва инъикоси масоили марбут ба ҷанги шаҳрвандӣ дар Тоҷикистони Шӯравии солҳои бистуми садаи гузашта дар асарҳои ҳеш баъзе муҳаққиқон ба иштибоҳи усулӣ роҳ дода, арзи вучуд ва ташаккули ҳаракати босмачигарӣ дар Бухорои Шарқӣ ё Тоҷикистони Марказӣ ва

Чанубиро ба замоне марбут медонанд, ки амири Бухоро, Олимхон Бухорои Қадимро тарк гуфта, дар Бухорои Шарқӣ фирорӣ гашт. Профессор Мулло Эркаев баъди омӯзиши бунёдии тамоми асноди бойгонихо ва дигар санадҳои ба ин мавзӯ иртиботдошта ба хулосае мерасад, ки ташкили нисбатан бонизоми ҳаракати босмачигарӣ ва муборизаи он барои вопас гирифтани қудрати сиёсӣ дар Бухорои Шарқӣ ба тобистони соли 1921 рост меояд. Муҳаққиқ истинботашро дар он мебинад, ки ҳаракати босмачигарӣ дар ибтидо моҳияти роҳзании сиёсӣ дошт ва аз тобистони соли 1921 ба муборизаи ду табақаи бо ҳам муқобил табдил ёфт, ки аз як ҷониб табақаи амалдори ҳокимият аз дасташон рафта ва деҳқонони фиребхӯрдаи бебизоат ва аз ҷониби дигар Артиши Сурх ва қишри ҷомеа, ки таҳаввулотро меҳост, барои ҳокимияти сиёсӣ мубориза мекарданд ва ин муқобилиятҳо сабабгори ҷанги шаҳрвандӣ гардид [11, 11]. Ин хулосаи мантиқии муҳаққиқ аз он маншаъ мегирад, ки то тобистони соли 1921 дастаҳои парокандаи муқовиматкунанда бо низоми нав аз бозмондагони артиши амирӣ ва гурӯҳҳои ҷиноятпеша иборат буд, ки усул ва барномаи мушаххаси мубориза барои ба даст овардани қудрати сиёсиро надошта, асосан даст ба куштору харобкорӣ мезаданд.

Барои ба вучуд омадани ҳаракати босмачиён дар Бухорои Шарқӣ, ки ба даст овардани ҳокимияти давлатиро ҳадаф қарор дода буд, авомили дохилӣ ва хоричӣ низ сабабгор гардиданд. Авомили дохилӣ аз муносиботи падарсолорӣ-феодалии ҳукмрон дар ин сарзамин, ки тақрибан аз рушди куллии кишвар ҷудо буд, дар сатҳи хеле пойин қарор доштани иқтисодиёт, зиндагии бисёр рикқатбори кишоварзон, ақибмондагии сиёсӣ ва фарҳангии ақшори васеи ҷомеа, ки кӯр-кӯрона ба иродаи шахсиятҳои ба истилоҳ бонуфуз, мисли пешвоёни қабоил, сарватмандон ва рӯҳоният итоат мекарданд, маншаъ мегирифт. Қишри бебизоату бесаводи ҷомеа, ки аксари нуфузи аҳолиро фаро мегирифт, ба ҳукумати абадии қишри ҳукмрон бовар дошт.

Дар марҳалаи аввали таъсиси Ҳукумати Шӯро дар Осиёи Миёна муҳолифини ҳукумат, мубаллиғони панисломӣ ва пантуркӣ, ки таҷрибаи ташкили ҳаракати босмачиёнро дар Ҷумҳурии навтаъсиси Мухтори Шӯравии Сотсиалистии Туркистон (1918-1924) дар ҳайати РСФСР доштанд, бо дастгирии давлатҳои хоричӣ ва кӯмаки молии амири сарнагуншудаи манғит–Олимхон, ки дар Афғонистон паноҳанда шуда буд, Бухорои Шарқиро ба пойгоҳи асосии ҳаракати зидди Ҳукумати Шӯро табдил доданд.

То охири соли 1924 нерӯҳои асосии босмачиҳо дар Бухорои Шарқӣ торумор гардида, бахше аз мардум, ки ба ҷонибдорӣ босмачиён бархоста буданд, комилан ба тарафи Ҳукумати Шӯро гузаштанд. Дар суфуфи дастаҳои босмачиён танҳо қисме аз сарватмандони иртиҷоӣ, рӯҳоният ва аносири зидди низоми Шӯравӣ, ки сарнавишти худро бо ақсулинкилоб

пайвандида буданд, боқӣ монданд. Баъд аз ин ҳаракати босмачигарӣ дубора моҳияти роҳзании сиёсиро ба худ гирифт.

Муҳаққиқ раванди арзи вучуд, ташаккул ва инқирози ҳаракати зидди Ҳукумати навтаъсиси Шӯро дар Тоҷикистонро ба се марҳала тақсим мекунад. Марҳалаи аввал аз соли 1921 то нимаи аввали соли 1923-ро фаро гирифта, бо табдил ёфтани ҳаракатҳои парокандаи дастаҳои босмачиён ба нуруи сиёсии қавӣ бо сарвари низомиёни фирории Туркия - Анварпошшо ва Салимпашшо (Ҳоҷа Самеъбӣ) мутамоиз мегардад [11, 278]. Дар ин замон Ҳукумати Шӯроҳо дар минтақаҳои пойбарҷо буд, ки гарнизони Аскарони Сурх аз онҳо муҳофизат мекарданд. Ба ҳайати ҳаракати босмачиён на танҳо қишри ҳокимияти аз даст рафта, рӯҳониён, инчунин деҳқонони ба таблиғи мубаллиғони ҳаракати босмачиён гӯшдода шомил буданд. То санаи 1 январи соли 1923 чаҳордаҳ дастаи босмачиён бо 2290 савора ва 5 пулемёт дар Бухорои Шарқӣ бо Ҳукумати Шӯро мубориза мекарданд [11,383]. Бинобар сабаби набудани имконоти лозима Ҳукумати Шӯроҳо наметавонист тадбири густурдаи иқтисодӣ ва сиёсиро яқчо бо амалиёти низомӣ анҷом диҳад, то тавачҷуҳи ақшори васеи ҷомеаро ба худ кашад [23, 214]. Бо истифода аз ин вазъи муносиб дастаҳои муҳолифи Ҳукумати Шӯро–босмачиён бо сарвари Иброҳимбек (Лақай), Ашӯртӯқсабо (Кӯлоб), Давлатмандбӣ (Балҷувон), Фузайлмахдум (Қаротегин), Эшони Султон (Дарвоз), Ғаюрбек (Файзобод), Раҳмондодҳо (Душанбе) ва ғайра ноҳияҳоеро дар Марказ ва Ҷануби Тоҷикистон тасарруф карда, бо нуруҳои Аскарони Сурх ба муборизаи ҷиддӣ бархостанд, ки ин ҳаракат миёни лақайҳои водии Ҳисор ва Кӯлоб ва соқинони водии Қаротегин ва Дарвоз доманаи густурда зад. Давраи авҷи фаъолияти дастаҳои босмачиён бар зидди Ҳукумати Шӯро замоне рух дод, ки раиси Кумитаи марказии иҷроияи Бухоро Усмонхоҷа Пӯлодхоҷаев, ки дар раъси як ҳайати 600-нафарии милитсия барои кӯмак ба аскарони сурх ба Бухорои Шарқӣ омада, 23 ноябри соли 1921 воридаи Душанбе гардида буд, ба босмачиён пайваст [11, 288].

Марҳалаи дуюмро профессор М. Эркаев марбут ба нимаи дуюми соли 1923 то охири соли 1924 медонад. Ин замон мочароҷӯёни турк–Анварпошшо ва Салимпашшо дар суфуфи роҳбарияти босмачиён боқӣ намонда буданд ва Иброҳимбек (1889–Кӯктош–1931–Тошканд) аз қаблаи лақай ба фармондеҳии ин ҳаракат баргузида мешавад [11,279-378]. Иброҳимбек бо кӯмаки амири фирории манғит–Олимхон ва дигар муҳолифони Ҳукумати Шӯро дастаҳои босмачиёнро инсичом бахшида, «лашкарбошӣ» интиҳоб шуда, борҳо бо аскарони сурх воридаи набард мегардад. Аз ҷумла, Иброҳимбек аз 22 сентябр то 18 октябри соли 1921 бо 4 ҳазор нафар ҷанганда Душанберо ба муҳосира мегирад, вале ба тасарруфи он мушарраф намешавад. Ин замон сафи муҳофизон ва ҷонибдорони Ҳукумати Шӯроҳо аз ҳисоби мардумони маҳаллӣ хеле афзоиш меёбад ва дар аксари набардҳо босмачиён ба шикаст гирифта

мешаванд. Бо сабаби ин ки давлатҳои кӯмаккунанда аз пирӯзии босмачиён умеди худро мекананд, кӯмаки низомӣ ва молӣ ба босмачиён коҳиш меёбад. Дар натиҷа нерӯҳои асосии ҳаракати босмачиён шикаст меҳӯранд ва ин ҳаракат барои бақои худ аз ҳаракати сиёсӣ-иҷтимоӣ ба ғоратгарони сиёсӣ табдил ёфта, хеле заиф мегардад. Ин марҳала чун анҷоми ҷанги шаҳрвандӣ дар Тоҷикистон шинохта шудааст [23, 215].

Марҳалаи сеюмро профессор М. Эркаев аз соли 1925 то миёнаҳои соли 1926 ба ин далелҳо муайян кардааст: тақсимои миллӣ-худудии ҷумҳуриҳои Осӣи Миёна гузаронида шуда, Ҷумҳурии Мухтори Шӯравии Сотсиалистии Тоҷикистон таъсис меёбад, ки раванди ташаккули давлати нав ба маҷрои асосияш ворид шуда, дигар ҳеч нерӯе онро аз ин самт мунҳариф кардан наметавонист. Дар ин замон дар суфуфи ҳаракати босмачиён асосан рӯҳониёни мутаассиб, сарватмандони сарват аз даст дода ва касоне монда буданд, ки бо сардорони дастаҳои босмачиён муносиботи хешутаборию қабилавӣ доштанд. Бино ба таҳқиқи профессор М. Эркаев дар моҳи январи соли 1925 дар қаламрави Ҷумҳурии Мухтори Шӯравии Сотсиалистии Тоҷикистон 46 дастаи босмачиён, ки 1400 ҷанганда шомили он буданд, вучуд дошт. Босмачиён асосан дар Лақай таҷаммуъ карда, дар водии Ҳисор ва Вахш дастаҳои парокандаи онҳо фаъолият мекарданд [11,506]. Дар натиҷаи таблиғоти густурдаи Ҳукумати Шӯро кишоварзон ва касибон аз суфуфи босмачиён хорич шуда, дастаҳои ихтиёрӣ созмон дода, бар зидди босмачиён мечангиданд. Дар натиҷа дар охири соли 1925 зери фармондеҳии Иброҳимбек 12 даста, ки 400 ҷангандаро муттаҳид мекард, боқӣ монд [11,534]. Ҳаракати босмачиён заминаҳои иҷтимоии хешро аз даст дода буд ва иддаи зиёди босмачиён ва фармондеҳони онҳо, аз ҷумла Иброҳимбек бо 24 нафар ҷангандаҳояш (дар натиҷаи задухӯрд бо сарҳадбонон 3 нафар ғарқ шуда, 2 нафарашон асир меафтанд) шаби 21 июни соли 1926 аз тариқи мавзеи Бешкаппа ба Афғонистон паноҳ бурда [11,579], теъдоди хеле камашон дар кӯҳистонҳои саъбулбур пинҳон мешаванд ва бо ҳамин раванди шикасти ҳаракати босмачиён дар Тоҷикистон хотима меёбад [11,280-281;23,216]. Роҷеъ ба рӯзи убури Иброҳимбек аз Амударё ба Афғонистон ихтилофи назар вучуд дорад. Профессор М. Эркаев, чуноне ки гуфта шуд, убури Иброҳимбек Амударёро шаби 21 июн зикр мекунад, аммо К. Абдуллоев онро 23 июни соли 1926 медонад [1].

Замони паноҳ ҷустани Иброҳимбек дар Афғонистон ба марҳалаи сеюми мубориза бо аносирӣ зидди Ҳукумати Шӯро мусодиф аст. Ҷамшеди Шуъла, ки 1309 ҳиҷрӣи шамсӣ /1930 Иброҳимбекро ҳамроҳ бо падари хеш Файзуллоҳи Ҷоҳободӣ ва ба қавли ин нависанда бо дигар «калоншавандағони қавмӣ» дар сари давраи Хонобод дидааст, бо вучуди ин, ки аз лобалои матолиби ироакардааш дар бораи Иброҳимбек ошкор мешавад, ки нисбат ба шахсияти ӯ ҳусни тавачҷуҳ дорад, менависад, ки «Иброҳимбек дар тифлӣ бисёр кам савод дошт, ки ҳатто Куръон хонда

наметавонист. Чанд рӯзе, ки номбурдаро пеши мулло гузоштанд, ба воситаи нотавонии омӯзиш ва кундии зеҳн чизе ба ёд гирифта натавонист...Номбурдаро ба воситаи ҳамин, ки бӯзбала шуд ва ба синни рушду ҷавонӣ расид, падараш ўро аз кундии таълим ва омӯзиш ва безабонӣ (камсуханӣ) ба дашт аз ақиби ҷўпонӣ ва рама фиристод» [21, 70-71].

Ҷойи таъкид аст, ки на ҳамаи матолиби иншошуда дар китоби Ҷамшеди Шуъла мавриди эътимод аст. Масалан, дар тавсифи ҷуғрофиёи навоҳии соҳили рости Амударё иштибоҳи фоҳиш мекунад ва менависад: «Маскани Иброҳимбек ва қавми лақай аксаран дар вилояти Ҳисор ва Балҷувон буда, ин ду вилоят дар ҷавори ҳамдигар воқеъ»-анд [21,64]. Ҷамшеди Шуъла рӯзнома надошт, ки руҳдодҳо ва мушоҳидоташро дар сари вақт сабт намояд. Ин нависанда замоне ки Муҳаммад Довуд бо дастгирии неруҳои чапгаро табаддулоти давлатӣ алайҳи низоми шохӣ дар Афғонистон анҷом дод (17 июли 1973), ба далели бадгӯй ва муҳосимат бо низоми навтаъсис ба зиндони Пули Чархӣ кашида шуд ва дар зиндон ба навиштани хотироташ, ки худуди 40 сол аз онҳо мегузашт, мепардозад. Ба ин далел таърихи вукӯи аксари руҳдодҳои зикрнамудааш сабт нашудаанд ва нависанда ағлаб ғайри мунсифона ба тавзеҳи ҳодисоти иртиботдошта ба таҳаввулоти соҳили рости Амударё дар солҳои 20-30-юми садаи гузашта мепардозад, ки дар меҳвари он Иброҳимбек қарор дошт, аммо худи муаллиф шоҳиди он руҳдодҳо набуд.

Роҷеъ ба шахсияти Иброҳимбек шоири Афғонистон Халилуллоҳи Халилӣ низ ба тариқи иҷмол дар хилоли суҳанхояш роҷеъ ба Сайидхусайни Чорикорӣ-ноибуссалтанаи Ҳабибуллоҳи Калаконӣ, ки ўро Халилӣ дар Андароб мулоқот карда буд ва Иброҳимбек Сайидхусайнро ҳамроҳӣ мекард, чунин зидду нақизгӯиҳо дорад: «Як иддаи дигар аз асокири Сайидхусайн тавассути хонҳои минтақа фиристода шуда буданд, бар иловаи ин ки тамрини аскарӣ надоштанд, мардумро озор медоданд ва молашонро ба зӯрӣ мегирифтанд» ва дар идома менависад: «Иброҳимбеки Бухорой низ ҳамроҳи Сайидхусайн буд, ў чандин бор бо русҳо ҷанг карда буд ва ба техникаҳои ҷангии русҳо ошно буд. Иброҳимбек марди ботачриба, шуҷоъ ва донишманд буд. Иброҳимбек бо худ панҷсад нафар бухорӣ ҳамроҳ дошт» [7, 95].

Халилуллоҳи Халилӣ писари Мирзомуҳаммад Хусайнхон буд, ки падараш аз шумори ашроф дар ҳукумати Ҳабибуллоҳхон (1901-1919) дар дарбор мақомҳои баланд, аз ҷумла мустафиу-л-мамоликро дошт [7, 21] ва баъд аз ба сари қудрат омадани Амонуллоҳхон Мирзомуҳаммад Хусайнхонро ба далели гӯё даст доштан дар қатли Ҳабибуллоҳхон (падари Амонуллоҳхон, ки 20 феввали соли 1919 ҳангоми шикор дар вилояти Лағмон кушта шуд) 6 майи соли 1919 дар боғи Арки Кобул ба қатл мерасонанд ва Халилуллоҳи Халилӣ ва аҳли хонаводааш аз мақоми шомихи табақотӣ маҳрум мегарданд. Ба ин далел Халилуллоҳи Халилӣ

нисбат ба Амонуллоҳхон кудурат меварзад ва он аз хилоли навиштаҳояш ошкор аст. Халилӣ аз таҳаввулоте, ки Амонуллоҳхон мехост дар ҷомеаи Афғонистон татбиқ кунад ва ин иқдомҳои ӯ ба хусус баъд аз сафараш ба Аврупо ва Иттиҳоди Шӯравӣ (декабри 1927-июни 1928) ҷиддитар мегардад, бадбин буда, нисбат ба Ҳукумати Шӯравӣ, ки Амонуллоҳхон аввалин шуда муоҳидаи дӯстӣ бо ин давлат баст, низ хусумат дорад ва дар ин иртибот аз Иброҳимбек чун «марди ботачриба, шучоъ ва донишманд» ном мебарад, ки ҳеҷ вақт чунин набуд. Ин бадбиниҳо то дараҷае реша дар андешаи Халилӣ зада буданд, ки баъд аз табаддулоти апрелии соли 1978 дар Афғонистон ва гузаштани ҳукумат ба дасти Ҳизби парчаму халқ, ки пуштибонашон Иттиҳоди Шӯравӣ буд, Халилӣ аз мақоми сафири Афғонистон дар Ироқ даст кашида, ба Олмони Ғарбӣ паноҳанда шуда, соли 1983 ба Покистон омада, ба душманони Ҳукумати парчаму халқ дар Афғонистон - мучоҳидин мепайвандад. Халилӣ рисолаташро дар ин роҳ, чуноне ки худ менависад, аз ин қарор мебинад: «аввал мучодала аз роҳи қалам барои ҷиход, дувум иттиҳоди фикрӣ байни мучоҳидин, севум иттиҳод миёни мучоҳидин дар майдону сангарҳои ҷанг» [7,20]. Ба ин далелҳо матолиби навиштаи Халилӣ дар ёддоштҳояш роҷеъ ба хати маши ҳукумати Амонуллоҳхон, ки мехост Афғонистонро аз гирдоби ҷаҳолату ақибмондагии қурунивустрой ва бадбахтӣ берун кашида, дар қатори кишварҳои рушқарда бинад, мунсифона набуда, назари касест, ки мановеи табакотии ҳешро бар умури кишвардорӣ тарҷеҳ медиҳад.

Замони нооромии солҳои бистуми садаи гузашта дар раъси фармондеҳии дастаҳои босмачиён дар Тоҷикистон шахсиятҳои тасодуфӣ ва ноогоҳ аз усули ҳукуматдорӣ, беҳабар аз авзои сиёсии аср ва бидуни барномаи мубориза ва дарку шинохти воқеияти даврро бо ҷаҳонбинии қурунивустрой, қабиласолорӣ ва иштибоҳоти ҷуброннопазир қарор дод. Дар зимн ҷо дорад суханони муҳаққиқи афғонистонӣ Равон Фарҳодиро, ки дар пешгуфтори китоби Ҷамшеди Шуъла «Ҷиходи миллати Бухоро ва ҳаводиси Лақай дар шимоли Ҳиндукуш» роҷеъ ба яке аз сарварони ҳаракати босмачиён–Иброҳимбек оварда ва тасвири шахсияти ӯро қардааст, иқтибос кунем: «Иброҳимбек худ аз мардуми авом буд, назариёт ва аҳдофи олий надоштааст. Нависандаи марҳум (Ҷамшеди Шуъла) ба мо хабар медиҳад, ки Иброҳимбек сиёсатмадори олимақом набуд ва ба ҷанги худхоӣ ва худбинӣ афтода, қудрати дурандешӣ надошт» [19,13-14].

Ҷомеа монанди инсон дар ҳаракату такомул аст. Он давлатҳо ва ҳукуматҳои метавонанд мавҷудияти худро ҳифз кунанд, ки дар таҳаввул бо замон ва ҷомеа ҳамнафасу ҳамқадам бошанд. Вале ҳар ҳукумате замоне мутаҳаҷҷир шуд ва бо гузашти вақт зери бори сангине аз шаоир ва одобу русуми собит қарор гирифт, батадрич миёнтиҳӣ мешавад, аз ҳаракат боз мемонад, дар муқобили ҷараёни таърих ва ҳаракати ҷомеа садде ба вучуд хоҳад овард, ки ё ҷомеаро дар селоби мучтамеъ пушти ин садд ғарқ хоҳад сохт ва ё худ дар муқобили ин фишор тоби муқовимат наёварда, аз байн

меравад ва ба ивази онҳо давлатҳо ва ҳукуматҳои тозанафас, ки посухгӯи рушди ҷомеа ва замон мебошанд, мерасанд. Иброҳимбеку Фузайлмаҳдуму аз ин қабилҳо шабеҳи ҳамин садде буданд, ки дар ҳифзи низоми бевандубори чаҳолатбунёди торикандеши аморати Бухоро бархостанд ва раванди рушди иҷтимоӣ онҳоро ноком гузошт. Ҳукумати Шӯравӣ, ки ҷойгузини низоми аморат гардид, бо вучуди мушкилоте, ки дар масири тайнамудааш дошт, муҳимтарин дастоварди он миёни сокинони соҳили рости Амударё ин таҳаввул дар андешаву афкори онҳо буд. Ин мӯҷиб шуд то ҷомеа қадамҳои муассире дар масири созандагӣ бардорад ва фосилаи чашмгире аз ҷомеаи соҳили чапи Амударё, ки замоне ҳамқадами якдигар буданд, гирифта бошад.

Имрӯз мо шоҳиди эҳёи низоми аморат дар Афғонистон ҳастем. Ҳаракати мазҳабии тундраре ба исми Толибон ин низомро, ки Иброҳимбеку Фузайлмаҳдуму дигар сарони ҳаракати босмачиён натавонистанд дар солҳои 20-30 садаи гузашта дар кишвари соҳили чапи Амударё барқарор кунанд, дар Афғонистон-Хуросони таърихӣ дар ибтидои садаи XXI татбиқ карда, ин сарзамини таърихро дар бунбасти сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ қарор доданд.

Профессор М. Эркаев сабабҳои назар ба дигар ҷумҳуриҳои Осиёи Миёна ба нисбатан дарозо кашидани мубориза бо босмачиён ва ҷанги шаҳрвандиро дар Тоҷикистони Шӯравӣ, ба хусус дар Марказ ва Ҷануби онро дар солҳои бистуми садаи гузашта муайян карда, ба хулосае меояд, ки тасаллут доштани муносиботи нимабардорӣ ва феодали дар ҷомеа, ақибмондагии сартосарии маънавӣ ва фарҳангӣ, поин будани сатҳи шуури ҷамъиятӣ, касодии иқтисодӣ, ҳоким будани андеша ва афкори хурофотию динӣ, бевизоатӣ, ки ақшори васеи ҷомеаро тобеи теъдоди маҳдуди сарватмандон карда буд, муддате мӯҷиби ҷомеаи ҷанги шаҳрвандӣ дар Тоҷикистон гардид. Айни ин матлабро имрӯзҳо дар ҷомеаи Афғонистон ба мушоҳида мегирем, ки сабаби ҷанги беш аз 40-солаи шаҳрвандӣ дар ин сарзамин гашта, кишварро ба вайронӣ ва мардумро ба сарсонӣ овардааст.

Пас мо дареғогӯи сукути давлати манғитҳо ва ҷонибдоронашон, ки мехостанд ин давлатро баъд аз шикаст дубора ба мардум таҳмил кунанд, набошем. Зеро ҳанӯз дар замони хеш сархайли маорифпарварони Осиёи Миёна, донишманди ростбину бепардагӯй Аҳмади Дониш, ки хонадони мангиту хидматгузори онҳоро хеле хуб шинохта буд, бо баррасии авзои иҷтимоӣ ва сиёсии аморати Бухорои охири садаи XIX чунин пешгӯиҳое дар сукути давлати қурунвустоии онҳо мекунад: «Назар ба қирони кавокиб, давоми салтанат низ дар Мовароуннаҳр ба дасти ин тоифа пойдор намонад ва муқоталаи азиме ва тағайюрати аҷибе зухур кунад» [3,138]. Дар идома вучуди ҳукумати онҳоро барои мардуми Мовароуннаҳр хатарзо меҳисобад: «Ба ҳар кайфият, назар ба аморату аломати зоҳира бар таҳриби миллати ҳанифи ислом, ки дар Мовароуннаҳр аст, вучуди ин

амирони ҷоҳил ва олимону сипоҳиёни гумроҳи ғофил бас аст, аломати дигар лозим нест» [3,138].

Донишманди ҷирадаст, профессор Мулло Эркаев бо доништан ва дарки хусусиёти таркибии ҷомеаи он замон, бо таҳлили мантиқӣ ва баррасии илмии сабабҳо ва авомили тӯлонӣ гаштани ҷанги шаҳрвандӣ дар Тоҷикистон ба ҳулосаҳое мерасад, ки то имрӯз ин натиҷагириҳо аҳаммияти илмии худро ҳифз кардаанд. Бе муҳобот метавон гуфт, ки дар таърихнигории тоҷик чи дар аҳди Шӯравӣ ва чи ҳам акнун ҳамсанги профессор Мулло Эркаевро дар таҳлилу танвири масоили ҷанги шаҳрвандии солҳои бистуми садаи бистуми Тоҷикистон наметавон олимеро пайдо кард.

Пас мо бояд ба осори илмии профессор Мулло Эркаев, ки аз озмуни замон муваффақ ба дар омадаанд, арзиш қоил бошем ва ба ҳангоми навиштани ҳодисоти ин даври таърихи халқи тоҷик ба онҳо таъя намоем.

Ин назар миёни донишмандон мечарҳад, ки таърихи холисонаи ҳар давр баъд аз 200 сол навишта мешавад. Зеро аз нигоҳи илми насабшиносӣ дар ин муддат 7 насли одамӣ, ки бо ҳам пайвандҳои ҳешутабориро арҷ мегузоранд ва онро ҳифз мекунанд, сипарӣ мешавад ва насли ҳаштум ба ин пайвандҳо бетарафӣ зоҳир намуда, ба ҳодисоти гузаштаи дур мунсифона менигарад. Аз таърихи нигоштаҳои профессор М. Эркаев беш аз 60-сол сипарӣ мегардад ва мутмаинем, ки осори гаронмояи профессор М. Эркаев бори масъулияти инъикоси таърихи халқи тоҷики солҳои 20-30-юми асри гузаштаре 140-соли дигар хоҳад кашид.

АДАБИЁТ

1. Абдуллаев К. Не смотрите ему в глаза, он Ибрагимбек! // <http://www.centrasia.ru>. 02.07.2011.
2. Абулхаев Р. А. Упрочение Советской власти в районах верховьев Зеравшана (1918-1923). Душанбе: Дониш, 1972. -154 с.
3. Аҳмади Дониш. Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони манғития. Душанбе: Дониш, 2010. -180 с.
4. Барои ғалабаи Советҳо. Ёддоштҳои муборизон. Сталинобод: Нашрдавтоҷ, 1961. -754 с.
5. Газета.uz: <https://www.gazeta.uz/ru/2021/08/26/supreme-court/> Почта: info@gazeta.uz
6. Гафуров Б., Прохоров Н. Падение Бухарского эмирата. 1941.
7. Ёддоштҳои Халилуллоҳи Халилӣ. Баргардон ба расмулхати тоҷикӣ Б. Мирзоев. Душанбе, 2020. -460 с.
8. За власть Советов в Таджикистане. Воспоминания участников революции и борьба с басмачеством. Сталинабад: Таджикгосиздат, 1958. -327с.
9. Ильютко Ф. Басмачество в Локае. Москва-Ленинград, 1929.
10. Иркаев М. История гражданской войны в Таджикистане. Душанбе, 1963. -760 с.
11. Иркаев М. История гражданской войны в Таджикистане. Душанбе: Ирфон, 1971.-696 с.
12. Иркаев М. Разгром банды ставленника англо-американского империализма авантюриста Ибрагим-бека. Автореферат дисс. на соискание учен. степени канд. ист. наук. Сталинабад, 1953. -20 с. (Тадж. гос. унв.им. В. И. Ленина).
13. Иркаев М., Ю. Николаев. В боях за Советский Таджикистан. Сталинабад:

Таджикгосиздат, 1957. -134 с.

14. Какурин Н. Е. Боевые операции в Бухаре (1922) в кн.: Гражданская война. Т. III; Материалы по истории ферганского басмачества и боевых операций в Бухаре. Москва, 1924.
15. Камол Х. Значение экспедиции 1870 г. генерала А. К. Абрамова в изучение материальной и духовной культуры верховья Зарафшана и долины Фондарьи // Вклад Российской науки в изучение уникального историко-культурного и природного богатства Таджикистана. Сборник материалов международной научной конференции посвященной 200-летию Российского востоковедения. Серия «Евразийский перекресток». Вып.11. Оренбург-Худжанд, 2019. С.168-179.
16. Маджлисов А. Каратегин на кануне установления Советской власти. Сталинобод, 1959.
17. Мустачир А. Рӯзномаи сафари Искандаркӯл. Тахияи А. Афсаҳзод ва М. Муллоахмадов. Душанбе: Ирфон, 1987.-176 с.
18. Назаров Н. Мухаммад Иброхимбек Лақай. Document de travail de l'IFEAC. Серия «Рабочие документы ИФЕАК». Выпуск 20. Ташкент, июнь 2006.
19. Равон Фарходӣ. Сухане чанд бо хонандаи ин китоб // Ҷамшеди Шуъла. Ҷиходи миллати Бухоро ва ҳаводиси Лақай дар шимоли Ҳиндукуш. Ба кӯшиши Ҷамроди Ҷамшед. Чопи аввал. Техрон, 1379. С.12-15.
20. Соловейчик Л. Очерки возникновения и развития современного басмачества в Бухаре. Москва. 1923.
21. Ҷамшеди Шуъла. Ҷиходи миллати Бухоро ва ҳаводиси Лақай дар шимоли Ҳиндукуш. Ба кӯшиши Ҷамроди Ҷамшед. Чопи аввал. Техрон, 1379 х. (2000). -513 с.
22. Шаропов Я. Муборизаи меҳнаткашони Тоҷикистон барои мустақкам кардани Ҳокимияти Советӣ дар РАСС Тоҷикистон, Сталинобод, 1956.
23. Эркаев М. Барпо ва мустақкам намудани Ҳокимияти Советӣ дар Тоҷикистон. Душанбе: Ирфон, 1966. -471 с.
24. Эркаев М., Ю.Николаев. Мубориза барои Тоҷикистони Советӣ. Сталинобод: Нашрдавтоҷ, 1956. -100 с.

БОЗТОБИ ТАЪРИХИ ЧАНГИ ШАҲРВАНДИИ СОЛҲОИ 1921-1924-и ТОҶИКИСТОН ДАР ОСОРИ ПРОФЕССОР МУЛЛО ЭРКАЕВ

Имсол аз оғози чанги шаҳрвандӣ дар Тоҷикистони Шӯравӣ сад сол сипарӣ мешавад. Роҷеъ ба ин ҳодисаи таърихӣ муҳаққиқони аҳди Шӯравӣ ва пасошӯравӣ рисолаҳо ва мақолати вижа навишта, сабабҳо, оғоз, раванд ва анҷоми онро баррасӣ кардаанд. Аз охири солҳои ҳаштодуми садаи гузашта ба масъалаи чанги шаҳрвандии солҳои бистуми садаи бистум дар Тоҷикистон баъзе муҳаққиқон ва ба хусус рӯзноманигорон рӯҷӯи дигарбора карданд. Онҳо бознигарихое дар бораи сабабҳо ва раванди чанги шаҳрвандии он солҳо намуда, гоҳу гузоре натиҷагирҳои илмӣ муаррихони аҳди Шӯравиро барҳоста аз сиёсати дар ҷомеа тасаллутдоштаи коммунистӣ пиндошта, муҳолифони низоми нави Ҳукумати Шӯравиро, ки дар адабиёти илмӣ бо номи «босмаҷӣ» маъруфанд ва сарварони онҳо аз шумори Иброҳимбек, Фузайлмахдум, Давлатмандбий ва дигаронро «муборизони роҳи озодии миллӣ» ном бурда, ин ҳаракатро «наҳзати муқовимат» зикр кардаанд. Ҳам акнун бояд дар шинохти авомил ва раванди чанги шаҳрвандии солҳои бистуми садаи гузаштаи Тоҷикистони Шӯравӣ аз осори донишмандони саршинос, ки андеша ва назарашон роҷеъ ба ин масъала дар доираҳои бонуфузи илмӣ пазируфта шудааст, истифодаи муассир намоем. Дар шумори ин донишмандони соҳибназар профессор Мулло Эркаев ҳаст, ки то

имруз нигоштахоиш пиромуни чанги шаҳрвандии солҳои 20-30-юми садаи гузаштаи Тоҷикистон мубрам буда, асолати илмии хешро бо гузашти беш аз 60 сол аз таълифашон ҳифз кардаанд.

Муаллифи мақола осори илмии профессор Мулло Эркаевро роҷеъ ба масоили чанги шаҳрвандии солҳои 1921-24-и Тоҷикистони Шӯравӣ баррасӣ карда, ба хулосае меояд, ки муаллиф дар рисолаи «История гражданской войны в Таджикистане («Таърихи чанги шаҳрвандӣ дар Тоҷикистон»)» масъалаҳои чанги шаҳрвандиро ҷамъбаст намуда, асари бунёдиеро ба доираҳои илми таърихнигории Шӯравӣ пешниҳод кард. Арзиши илмии ин рисола пеш аз ҳама дар он хулоса мешавад, ки муҳаққиқ ба ҳангоми иншои он аз асноди бойғониҳои Маскав, Тошканд ва Душанбе, ба хусус маводи Турккомиссия, Туркбюро ва Бюрои Осиеимиёнагии КМ ВКП (б), асноди Партияи коммунистии Бухоро, Кумитаи Марказии иҷроия ва Шӯрои нозирони халқии Ҷумҳурии Халқии Сотсиалистии Бухоро, ки ба масоили барқарории Ҳукумати Шӯро ва чанги шаҳрвандӣ дар Тоҷикистон иртибот доштанд ва аксарашон бори нахуст ба доираҳои илмӣ матраҳ мегардиданд, хеле муваффақона истифода намудааст. Бо вучуди он ки дар рисолаи профессор Мулло Эркаев фазои сиёсати он замон дар баёни баъзе масоили марбут ба чанги шаҳрвандии солҳои бистуми Тоҷикистон Шӯравӣ эҳсос мешавад ва ин амри мусаллам аст, аммо муҳаққиқ аз нигоҳи илмӣ сабабҳои бурузи чанги шаҳрвандӣ ва хусусиёти ҳаракати босмачиёро исбот менамояд. Профессор Мулло Эркаев бо доништан ва дарки хусусиёти таркибии ҷомеаи он замон, бо таҳлили мантиқӣ ва баррасии илмии сабабҳо ва авомили тӯлонӣ гаштани чанги шаҳрвандӣ дар Тоҷикистон ба хулосаҳои мерасад, ки то ҳоло ин натиҷагирӣҳо аҳаммияти илмии худро ҳифз кардаанд.

Бе муҳобот метавон гуфт, ки дар таърихнигории тоҷик чи дар аҳди Шӯравӣ ва чи ҳама акнун ҳамсанги профессор Мулло Эркаевро дар таҳлилу танвири масоили чанги шаҳрвандии солҳои бистуми садаи бистуми Тоҷикистон наметавон олимеро пайдо кард. Пас мо бояд ба осори илмии профессор Мулло Эркаев, ки аз озмуни замон муваффақ ба дар омадаанд, арзиш қоил бошем ва ба ҳангоми навиштани ҳодисоти ин даври таърихи халқӣ тоҷик ба онҳо таъя намоем.

Калидвожаҳо: *Мулло Эркаев, чанги шаҳрвандӣ, Тоҷикистони Шӯравӣ, Тоҷикистони Шимолӣ, Тоҷикистони Марказӣ ва Ҷанубӣ, босмачӣ, ҳаракати босмачигарӣ, Иброҳимбек, Давлатмандбӣ, Фузайлмахдум, Фалгар, Хучанд, Мастҷох, Афғонистон.*

ОТРАЖЕНИЕ ИСТОРИИ ГРАЖДАНСКОЙ ВОЙНЫ 1921-1924 гг. В ТАДЖИКИСТАНЕ В ТРУДАХ ПРОФЕССОРА МУЛЛО ИРКАЕВА

В этом году исполняется 100 лет началу гражданской войны в Советском Таджикистане. Об этом историческом событии советские ученые опубликовали специальные монографии и статьи, в которых были определены причины начала гражданской войны, рассмотрен процесс ее окончания. С конца 80-х годов XX века к вопросам гражданской войны в Советском Таджикистане вновь обратились некоторые ученые и особенно журналисты. Они произвели пересмотр причин и процесса гражданской войны тех лет, иногда считая научные выводы советских исто-

риков основанными на политике, существовавшем в коммунистическом обществе, а противников новой советской власти, известных в научной исторической литературе как «босмачи», и их лидеров, в том числе Ибрагимбека, Фузайлмахдума, Давлатмандбия и др., называли «борцами за национальное освобождение», а басмаческое движение именовали «движением сопротивления». Сегодня для осмысления причин и процессов гражданской войны Советского Таджикистана в 20-30-е годы XX века необходимо эффективно использовать труды видных ученых отечественной историографии, чьи взгляды и мнения по данному вопросу приняты в авторитетных научных кругах. Среди них особого внимания заслуживает профессор Мулло Иркаев, чьи труды о гражданской войне 20-30-х годов прошлого века в Таджикистане сохраняют свою научную оригинальность более 60 лет.

Автор данной статьи, анализируя работы профессора М.Иркаева о гражданской войне 20-30-х годов в Советском Таджикистане, приходит к выводу, что в монографии «История гражданской войны в Таджикистане» профессор М.Иркаев обобщает важные вопросы гражданской войны 1921-24 гг. в Таджикистане и представил фундаментальный труд советской историографии. Научная ценность данной монографии заключается, прежде всего, в том, что исследователь использовал документы архивов Москвы, Ташкента и Душанбе, особенно материалы Тюрккомиссии, Тюркбюро и Среднеазиатского бюро ВКП(б), Бухарской коммунистической партии, Центрального исполнительного комитета и Совнаркома Бухарской Народной Социалистической Республики, которые имели ценные сведения о восстановлении советской власти и гражданской войне в Таджикистане, и многие из них впервые вводились в научный оборот. Хотя в изложении некоторых вопросов в монографии профессора М. Иркаева бесспорно ощущается политический климат того времени, связанный с гражданской войной в Советском Таджикистане 20-х годов, однако исследователь научно доказывает причины гражданской войны и характер басмаческого движения. Профессор М. Иркаев, зная и понимая особенности строения общества того времени, путем логического анализа и научного рассмотрения определяет причины и факторы затягивания гражданской войны в Таджикистане, в силу чего его выводы до сих пор сохранили свое научное значение.

Можно с уверенностью сказать, что в таджикской историографии, как в советское время, так и сейчас, профессору М. Иркаеву нет равных в анализе вопросов гражданской войны в Таджикистане 20-30-х гг. прошлого века. Поэтому мы должны ценить научные труды профессора М. Иркаева, успешно прошедшие испытания временем, и опираться на них при написании событий этого периода для истории таджикского народа.

Ключевые слова: *Мулло Иркаев, гражданская война, Советский Таджикистан, Северный Таджикистан, Центральный и Южный Таджикистан, басмач, басмаческое движение, Ибрахимбек, Давлатмандбий, Фузайлмахдум, Фалгар, Худжанд, Масдах, Афганистан.*

REFLECTION OF THE HISTORY OF THE CIVIL WAR 1921-1924 IN TADJIKISTAN IN THE WORKS OF PROFESSOR MULLO IRKAEV

This year marks the 100th anniversary of the beginning of the civil war in Soviet Tajikistan. Soviet scientists published special monographs and articles about this historical event, in which the reasons for the start of the civil war were determined, and the process of its end was considered. Since the late 80s of the XX century, some scientists and especially journalists have again turned to the issues of the civil war in Soviet Tajikistan. They revised the causes and process of the civil war of those years, sometimes considering the scientific conclusions of Soviet historians based on the policies that existed in communist society, and opponents of the new Soviet government, known in the scientific historical literature as «basmachi», and their leaders, including Ibrahimbek, Fuzaylmakhdum, Davlatmandbiy and others, were called «fighters for national liberation», and the Basmachi movement was called the «resistance movement». Today, in order to understand the causes and processes of the civil war in Soviet Tajikistan in the 20-30s of the twentieth century, it is necessary to effectively use the works of prominent scientists of native historiography, whose views and opinions on this issue are accepted in authoritative scientific circles. Among them, Professor Mullo Irkaev deserves special attention, whose works on the civil war of the 20-30s of the last century in Tajikistan have retained their scientific originality for more than 60 years.

The author of this article, analyzing the works of Professor M. Irkaev on the civil war of the 20-30s in Soviet Tajikistan, comes to the conclusion that in the monograph «History of the Civil War in Tajikistan» Professor M. Irkaev summarizes important issues of the civil war of 1921-24 in Tajikistan and presented the fundamental work of Soviet historiography. The scientific value of this monograph lies, first of all, in the fact that the researcher used the documents of the archives of Moscow, Tashkent and Dushanbe, especially the materials of the Turkic Commission, the Turkburo and the Central Asian Bureau of the All-Union Communist Party of Bolsheviks, the Bukhara Communist Party, the Central Executive Committee and the Council of People's Commissars of the Bukhara People's Socialist Republic, who had valuable information about the restoration of Soviet power and the civil war in Tajikistan, and many of them were introduced into scientific circulation for the first time. Although in the presentation of some issues in the monograph of Professor M. Irkaev, the political climate of that time, associated with the civil war in Soviet Tajikistan in the 1920s, is undoubtedly felt, but the researcher scientifically proves the causes of the civil war and the nature of the Basmachi movement. Professor M. Irkaev, knowing and understanding the peculiarities of the structure of the society of that time, through logical analysis and scientific consideration, determines the causes and factors of the prolongation of the civil war in Tajikistan, due to which his conclusions still retain their scientific significance.

It can be said with confidence that in Tajik historiography, both in Soviet times and now, Professor M. Irkaev has no equal in the analysis of the issues of the civil war in Tajikistan in the 20-30s. last century. Therefore, we must appreciate the scientific works of Professor M. Irkaev, which have successfully passed the test of time, and rely on them when writing the events of this period for the history of the Tajik people.

Key words: *Mullo Irkaev, civil war, Soviet Tajikistan, Northern Tajikistan, Central and Southern Tajikistan, Basmach, Basmach movement, Ibrahimbek, Davlatmandbiy, Fuzaylmakhdum, Falgar, Khujand, Maschah, Afghanistan.*

Сведения об авторе: Хамза Камол (Камолов Хамзахон Шарифович) – Институт истории, археологии и этнографии имени А. Дониш НАНТ, доктор исторических наук, профессор, заведующий отделом древней, средневековой и новой истории. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 33. Телефон (+992) 934212844. E-mail: hamza_Kamol@mail.ru

Information about the author: Hamza Kamol (Kamolov Hamzakhon Sharifovich) – A. Donish Institute of History, Archeology and Ethnography of the NANT, Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of Department of Ancient, Medieval and New History. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, 33 Rudaki Ave. Telefon: (+992) 934212844. E-mail: hamza_Kamol@mail.ru

УДК: 09:94/99

АҲАММИЯТИ ИЛМӢ, ТАЪРИХӢ ВА ҲУНАРИИ РИСОЛАИ «МУХТОРУ-Л-ИХТИЁР»-И ҲИРАВӢ

МУСОЕВ М. С.,

Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониш

Аз миёни ҳамаи сарчашмаҳои таърихӣ, ки дар кашфи самтҳои гуногуни ҳаёти пешиниён ба мо кӯмак мерасонанд, ин китобҳои дастнавис ба шумор мераванд. Дар омӯзиши ин осор пеш аз ҳама зарур аст, ки муҳим будани масоили таърихӣ, мавзӯӣ ва моҳияти матолиб, инчунин нақши онҳо дар рушди илмҳои муосир ба таври ҷиддӣ ба назар гирифта шаванд. Дар ин мақола дар робита ба яке аз сарчашмаҳои таърихӣ, ки аҳаммияти махсуси пажӯҳишӣ-таҳқиқотӣ дорад мепардозем ва бо истифода аз маъруфтарин феҳристҳои нашршуда, перомони шахсияти муаллиф ва осораш, инчунин аз қадимтарин нусаҳои кашфшудаи асари мазкур маълумот оварда мешавад.

Китоби мавриди таҳқиқ асари пурмуҳтавои «Мухтору-л-ихтиёр ӯла мазҳаби-л-мухтор» - и Ихтиёруддин ибни Ғиёсуддин қозиюлқуззоти Ҳирот аст, ки аз се қисм (مبحث) тартиб ёфта, дар дохили ҳар як қисми он «маҷлис», «мақтаъ», «қазия», «ҳукм», «боб» ва «китоб»-у «хотима» - ҳо ба таври ҷудоғона оварда шудаанд [4, 4А/Б].

Қисми якум «Дар баёни одоб ва русуми қуззот ва ҳукком ва ончи аз тавобеи он аст, аз шароит ва аҳком», қисми дуюм «Дар зикри шурут аз ҳуҷаҷ ва васоиқ ва ончи бадон эҳтиёҷ аст, аз қуюд ва дақоиқ» ва қисми сеюм «Дар баёни маҳозир ва сичиллот ва мо ятаъаллақу биҳо мина-н-нафйи ва-л-исбот».

Аз мундариҷа ва муқаддимаи рисола маълум мегардад, яке аз асбоби таснифи асари мазкур ин баёни илми ҳуҷҷатнигорӣ, русуми қозиён ва ҳокимон буда, Ихтиёруддин дар асоси таҷрибаи чандинсолааш дар дорулқазои Ҳирот онро таълиф намудааст. Пас бо таҳқиқи ин асар метавон аз анвои ҳуҷҷатҳо, аз қабилӣ «васиқа», «сичиллот», «завоҳир», «дафтари баёзи мавозеи ҳиллия» (дафтари қайди шаҳрвандоне, ки ба назди қозӣ медароянд) ва русуми мансуб ба дорулқазо ва доруссалтанат, инчунин дигар самтҳои ҳуқуқӣ дар асри муаллиф, маълумоти тоза ба даст овард.

Дар феҳристи қаламиҳои кишварҳои Шарқу Ғарб ва осори хаттии асримиёнагӣ (асрҳои XVI-XVII) дар бораи шахсияти Ҳиравӣ ва асарҳои додаҳои таърихӣ гуногун дарҷ гардидаанд. Дар ин робита аз ҷониби муаллифони манобеи таърихӣ ва маъхазшиносоне чун: Хондамир [1⁷, 355], Eduard Sachau [1,1029], А.А. Семенова [1⁷,289], Н.Д. Миклухо Маклай [2, 536], Исмоилпошшо ал-Бағдодӣ [18, 317], Умар Ризо Қаҳола [17,630], Хайруддини Заркулӣ [8, 251], Аҳмади Мунзавӣ [16,1350], Орифи Навшоҳӣ [14,729], Саид Нафисӣ [10, 278] маълумоти гуногун оварда шудааст.

Умар Ризо Қаҳола (1905 - 1987) ўро бо номи ал-Ҳусайн ал-Ҳусайнӣ, Ҳусайн писари Ғиёсуддин ат-Турбатӣ ал-Ҳиравӣ машҳур ба Ихтиёруддин - адиб, фақеҳ ва қозии Ҳирот зикр менамояд [17, 630]. Хайруддини Заркулӣ (1893-1976) изофатан чунин меоварад: «ал-Ҳусайнӣ дар Ҳирот қозӣ буд ва дар онҷо вафот кардааст ва осоре дорад бо номҳои «Осору-л-иқтибос», «Маҷолису-л-мулук» ва «ал-Мақомот» [8, 251].

Дар «Ҳадияту-л-орифин» ба муаллиф асарҳое чун; «Мақомоти Ҳусайнӣ» ва «Мухтори ихтиёр дар миёни фузалои рӯзгор» нисбат дода шудааст [18, 317].

Ғиёсуддини Хондамир (1475-1535) ўро «мумтозтарини қозиён доништа, шахсияташро аз соири донишмандони замонаш мустасно медонад» [12, 355].

Осоре, ки ба Ихтиёруддин аз ҷониби маъхазшиносон ва дастхатшиносон нисбат дода шудааст, мазмун ва мундариҷаашон бештар дарбаргирандаи мавзӯоти марбут ба қозиён, подшоҳон ва улуми динӣ мебошанд.

Дар робита ба кордониву абдолияш муаррихон ишораҳои зиёде намудаанд, ки ҷойе ҳамчун дар кори доварӣ чира, тезхуш ва донишманд ёдоварӣ мешавад ва дар ҷойи дигар ҳамчун котиби махсуси Заҳируддин Муҳаммади Бобур [9,13] ва қозиюлқуззоти Ҳирот дар замони султон Ҳусайн Мирзо Бойқаро (1438-1506) [10, 9].

Дар «Тухфаи Сомӣ» аз ҷумлаи таснифи ӯ «Мухтору-л-анвор» ва «Адлу ҷуд» доништа шудааст, ки дар он Ихтиёруддин ба дуздии ҳазор байт аз шоире бо номи Риёзӣ муттаҳам мешавад [11, 9]. Ин шоир, ки бо таҳаллуси Риёзӣ шуҳрат доштааст, аз зодгоҳи Ҳиравӣ вилояти Зова буда,

ӯро Алишер Навоӣ дар «Маҷолису-н-нафоис» ҳамчун қозии ин вилоят ёд кардааст [5, 55].

Паҳлӯҳои асосии таҳқиқталаб дар «Мухтору-л-ихтиёр» дар муқоиса ба дигар асарҳои муаллиф, аз ҷумла мазмун ва муҳтаво, анвои ҳуҷҷатҳо, русуми қозиён мавриди омӯзиши комил қарор нагирифтаанд. Ҳатто дар робита ба мазмун ва мундариҷа ва қаламиҳои қадимтарини ин асар дар феҳристҳо иттилои илмии гуногун дарҷ шудааст. Нуктаҳои асосии он, ки масоили ҳуқуқӣ, ҳуҷҷатнигорӣ, шурути китобат, анвои ҳуҷҷат ва шартномаҳо, аҳкоми марбут ба қозиён ва ҳокимон аст, мавриди омӯзиш ва таваҷҷуҳ қарор нагирифтаанд. Дар феҳристҳо аз ҷиҳати мавзӯӣ рисолаи мазкур якхел радбаандӣ нашудааст, масалан, бори нахуст аз «Мухтору-л-ихтиёр» соли 1889 дар Catalogue of Persian, Turkish, Hindustani, and Pashtu manuscripts («Феҳристи дастхатҳои форсӣ, туркӣ, ҳиндустонӣ ва пашту») ҳамчун асари илоҳиётшиносӣ ва ҳуқуқӣ ёдоварӣ мешавад [1,1029] ва дар «Феҳриствораи форсӣ» Аҳмади Мунзавӣ онро дар қатори рисолаҳои фалсафӣ-амалӣ ва ахлоқӣ ва дар «Муштарак» дар бахши иншо, дар «Арабские рукописи ИВ АН СССР» («Дастхатҳои арабии Институти шарқшиносии Академияи илмҳои ИҶШС») дар қатори китобҳои илми фароиз ва асарҳои муаллифонашон номаълум бо зикри «نبذة متعلقة بعلم الفرائض» - яъне, *чакидае дар илми фароиз* ва дар «Собрание восточных рукописей АН УССР» («Феҳристи дастхатҳои шарқи Академияи илмҳои РСС Ўзбекистон») дар қисми фатвоҳо зикр ёфтааст.

«Собрание восточных рукописей АН УССР» («Феҳристи дастхатҳои шарқи Академияи илмҳои РСС Ўзбекистон») муаллифро ба ҳайси қозӣ дар солҳои нахусти ҳукмронии Исмоили Сафавӣ (907 ҳ./1501 м) зикр мекунад. Ва санаи таснифи асарро соли 908 ҳ./1501 м. мегӯяд, ки маълум мегардад «Мухтору-л-ихтиёр» дар замони қозигии Ихтиёруддин таълиф гардидааст. Вале иттилои мазкур бо таъя бар матни рисола баҳсталаб мебошад, зеро дар намунаҳои васиқаҳо, ки муаллиф дар матни китоб меоварад, Ихтиёр ибни Ғиёсуддин ал-Ҳусайнӣ ба ҳайси котиб ва санаи китобат 10-уми рабиулаввали соли 898 ҳиҷрӣ дарҷ шудааст, на 908 ҳиҷрӣ.

Аҳмади Мунзавӣ дар «Феҳриствораи китобҳои форсӣ» ва Орифи Навшоҳӣ дар «Феҳристи нусхаҳои хаттии форсии Покистон» санаи таснифро 898 ҳиҷрӣ гуфтаанд. Шояд онҳо низ дар асоси мушоҳидаҳои мазкур аз матни асар ба чунин хулоса расида бошанд. Вале ин ду иттилоъ барои хулоса баровардан оид ба санаи китобати асар басандагӣ намекунанд. Зеро ҳуди муаллиф дар муқаддима аз се давраи ҳаёташ: кӯдакӣ, ҷавонӣ ва давраи таснифи асар, бо ин ҷумлаҳо: «...ва чун ин заиф мина-л-маҳди ила-л-баҳд гоҳе дар мулозимати обо ва аҷдод ва гоҳе дар хидмати олиму устод васоил ва аҳкоми қазо ва фатво ва аъмол ва муъомилоти онро мулоҳиза ва мушоҳида менамуд ва аз замони сабо ило

явмино ҳозо ҳеҷ вақт аз мутолиаи улуми диния ва мубоҳисаи фикҳия холи намебуд ва низ муддате дар унфувони шубоб ва райъони ҷавонӣ, ки зубдаи умр ва хулосаи зиндагонист дар доруссалтанати Ҳирот ҳуммият анилофот (аз офатҳо дар амон бошад) мутакаффили маросими ин аъмол ва мутақаллиди лавозими ин иштиғол буд...» [4,2А-Б], ёд мекунад. Вай дар ҷавонӣ муддате дар доруссалтанати Ҳирот масъули раванди умури китобат будааст. Ва шояд дар иншои ин рисола аз намунаҳои ҳуҷҷатҳои навиштаи худ, ки дар аҳди ҷавонӣ ба он шуғл меварзидааст, ба ҳайси намуна истифода бурда бошад. Вале ин нукта низ ба таври комил дуруст буда наметавонад, зеро муаллиф санаи хатми таснифи асари дигараш «Асосу-лиқтибос»-ро 897 ҳиҷрӣ зикр кардааст, ки маълум мешавад намунаи ҳуҷҷатҳои мазкур дар «Мухтору-л-ихтиёр» як сол баъд аз хатми ин китоб навишта шудаанд. Ва дар муқаддимаи ин асар аз ҷониби муаллиф дар робита ба иншои «Мухтору-л-ихтиёр» ишорае нашудааст. Дар «Асосу-лиқтибос» ашъоре дида мешаванд, ки ба мисли «Мухтору-л-ихтиёр» бо ибораи «المؤلفه» ба муаллиф нисбат дода шудаанд. Дар зери яке аз ин ашъор Ҳиравӣ чунин менигорад: «Бо ёрии Худовандиншои ин назм, ки назди шуморе аз фасеҳон маълум аст ҳамонгуна, ки дар оғози таҳрир ба он ишора шуда буд, оғоз гардидааст» [19, 7-8].

Санаи вафоти муаллиф дар ҳамаи сарчашмаҳо соли 928 ҳиҷрӣ сабт ёфтааст. Аз ин маълум мегардад, ки «Асосу-лиқтибос» 31 сол ва «Мухтору-л-ихтиёр» 30 сол пеш аз вафоти муаллиф тасниф шудаанд. Ба эҳтимоли зиёд санаи 898 ҳиҷрӣ, ки дар намунаи ҳуҷҷатҳо дарҷ шудааст, оғози таълифи «Мухтору-л-ихтиёр» аст, на анҷоми он. Агар дар сурате ки санаи 898 ҳиҷрӣ оғози тасниф дониста шавад, пас ин асар дар муддати даҳ соли комил иншо гардидааст.

Ин асари таърихӣ аҳаммияти адабӣ ва забонӣ, инчунин библиографӣ низ дорад. Зеро муаллиф дар он аз эҷодиёти худ ва шоирони гуногун абёти зиёдеро дар матн овардааст. Ӯ шеърҳои эҷод намудаи худро бо як усули хос бо навиштани ибораи «Ли-л-муаллиф», яъне «аз муаллиф» пеш аз шеър бо фарқ аз эҷодиёти дигар шоирон алоҳида меоварад. Матни рисола аз аввал то охир саршори саноеи бадеист. Вобаста ба мавзӯи сухан ҳикояву ривоятҳои ҷолиберо меоварад, ки дар рафти қироати матн таъби хонандаро болида ниғаҳ медорад. Дар умум аз аввал то охир дар ду маврид варақи 90 Б ва 111 Б 2 рубой бо ибораи «Ли-л-муаллиф» мушоҳида мешаванд.

Ҳамчунин аз аввал то охир беш аз бист сарчашмаи таърихӣ дар мавзӯоти гуногуни фикҳӣ, русуми қозиён ва ҳокимон истифода гардидааст, ки бархе аз он то ба замони мо боқӣ намондаанд. Аз ҷумла, «Одобу-л-қозӣ»-и Имом Муҳаммад Ҳасани Шайбонӣ, «Ривоятун-наводир» ва «Китобу-л-амсол».

Дар робита ба ҳуҷҷатнигорӣ, ки яке аз мабҳасҳои калидии «Мухторул-ихтиёр» маҳсуб меёбад, дар мабҳаси дуввум ба таври ҷудогона пардохта шудааст, ки ин қисм аз 3 боб, 22 китоб ва 7 фаслу 3 зербоб иборат аст. Бояд гуфт, ки мабҳаси якум ва дуюм бо муқаддимаи алоҳида оғоз меёбанд, мабҳаси савум бошад бидуни сарсухан. Дар муқаддимаи мабҳаси якум асбоби таълиф аз ҷониби Ихтиёруддин дар чанд нуктаи зерин баён гардидаанд: а) равона сохтани нигоҳи ҷомеа ба муҳиммияти соҳаи ҳуҷҷатнигорӣ; б) изҳори ҳақиқат ва бартарияти шарияти ислом дар коргузории Дорулқуззот; в) баёни равишҳои дурусти шартҳои умда дар иншо ва тартиби васиқаҳо, қиболот, сукук ва сичиллот; г) осон гардонидани умури давлатӣ ва ҷамъиятӣ; д) баёни номгӯи ҳуҷҷатҳои маъмулӣ дар коргузории он замон; ё) ташреҳи раванди коргузорӣ дар ҳузури подшоҳон.

Муаллиф илми қазо ва додрасиро дар муқаддимаи якум «баҳри васеъ» меномад ва сабаби таълифро хоҳиши ҷамъе аз асҳоб ва ёронаш донистааст. Барои дастбӣ ба асбоби пешрафт ва нумӯ дар илми қазо ва додрасӣ чунин мегӯяд: «Ва бешубҳа тамаккун бар ҷавоҳири завоҳири он бе таваккул ба васоили масоил ва тааллуми фурӯи аҳкому усули далоил ва татаббуи одоби қуззоту русуми ҳукком ва тафаҳҳусу таҷассуси аҳволи афъолу аҳком ва илми китобати сукуку сичиллот ва дониستاني шурути васоиқу қиболот, мумкин ва муяссар, балки мутаваҳҳам ва мутасаввар нест» [4,10 А].

Дар идома барои дарки дурусти мавзӯи асар ва моҳияти кор дар дорулқазои Ҳирот, шурут ва заруриёти умдаеро баён мекунад, ки онҳо аз ин қабиланд: а) огоҳ будан аз усулиёт ва моҳияти илми китобат; б) дониستاني усули корбарӣ бо ҳуҷҷатҳо; в) риояи одоби қозиён ва русуми ҳокимон; г) ҷустуҷӯ ва тафаҳҳус андар ҳодисаҳо, кирдорҳо ва аҳкоми илми китобат; д) муҷаҳҳаз будан бо донишҳои зарурии фикҳӣ, барои шинохти анвои ҳуҷҷатҳо.

Ҳиравӣ дар мабҳаси дуввум боби махсусеро бо унвони «дар таърифи муқир ва муқирун лаҳ»- яъне иқроркунанда ва ба нафъи вай иқроршаванда таъйин намудааст, ки дар он бо зикри ному насаби шаҳрванди муроҷиаткунанда, дар баёни ончи мутааллиқ аст ба «таъриф» ва шинохти «муқир бихӣ» маълумоти ҷолиб ироа менамояд.

Мафҳуми «таъриф» - ро Ихтиёруддин чунин баён мекунад, ки «мақсуд аз таъриф он аст, ки мутамайиз шавад он касе, ки мақсуд аст аз ғайри худ ва ин гоҳе ҳосил мешавад гоҳе ба нисбат ба валад ё ба волид чун Ибни Абилайло» [4,115А].

Дар идома аз «Фусули имодӣ» истинбот намуда, ишора менамояд, ки «агар ҳосил шавад таърифи шахс ба исми вай ва падари вай ва лақаби вай

муҳтоҷ ба зикри ҷад нест ва агар ҳосил нашавад таъриф ба зикри аб ва ҷад зикри эшон кофӣ нест» [4,115А].

Боби дувуми мабҳаси мазкур дар робита ба вазни дирҳаму динар пардохта, ривоятҳоро ба унвони далел меоварад, аз ин қабил «дирҳам дар аҳди пайғамбар саллалоҳу алайҳи васаллам вазни хамса буда, яъне ҳаждаҳ дирҳам панҷ мисқол ва ҳамчунин буда дар аҳди Сиддиқ разияллоҳу анҳу, пас вазни сабъа дар аҳди Усмон шуд, возеҳ он аст, ки вазни сабъа дар аҳди Умар шуд... ва ба як ривоят дар аҳди Усмон бар он манқуш шуд «Бисмиллоҳ» ва дар ривояте «Ал-ҳамду лиллоҳ» ва дар ривояте «Ло илоҳа иллаллоҳ».

Вобаста ба навъи дирҳамҳо чунин маълумот медиҳад, ки то замони Ҳачҷоҷ ибни Юсуф дирҳамҳо сиёҳ будаанд, сипас бори нахуст аз ҷониби ӯ сиккаҳои сафед бо навиштаи «Қул ҳуваллоҳ» зарб зада шудааст. Дар идома аз ченакҳои вазни чун: қирот, ҷав, динар, тасуҷ, донак, шаър, хардил, нақир ва қитмир дар муомилоти пулии Самарқанд ва Ҳичоз ёдоварӣ менамояд, ки «қирот назди аҳли ҳисоб панҷ ҷав аст ва ҳар динаре назди эшон сад ҷав ва назди аҳли Самарқанд навадушаш ҷав, пас қирот назди эшон тасуҷ ва хамс бошад ва бидон, ки наздики аҳли ҳисоб динар шаш донак аст ва донаке чаҳор тасуҷ ва тасуҷе чаҳор ҷав» [4,117 А].

Ҳамон гуна, ки маълум шуд доираи мавзӯот дар ин асар васеъ аст, бинобар ин, зарур мешуморем дар идомаи мақола бо тақия бар феҳристиҳои дастрасшуда, доир ба қаламиҳои асари мазкур дар китобхонаву осорхонаҳои ҷаҳон бипардозем. Феҳристиҳои дастрасшудае, ки дар солҳои 1889, 1957, 1964, 1986 то 2018 дар кишварҳои ҷудогона ҷоп шудаанд, аз 21 дастнависи рисолаи мазкур маълумот додаанд, ки дар якҷоягӣ бо 1 адад дастнависи Осорхонаи миллии Тоҷикистон (16094) бо зикри мушахассот дар зер баён хоҳанд шуд:

1. Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР («Феҳристи дастхатҳои шарқи Академияи илмҳои РСС Ўзбекистон») аз 2 дастнависи ин рисола маълумот медиҳад, ки нусхаи аввал (3208, 1583/2) дар ҳаҷми 174 ҷараҳ (1Б-174А), 15,5×24 см., соли 912 ҳ / 1506 аз ҷониби Ҳусайн ибни Шукруллоҳ бо ду навъи хат: насхи хоно ва настаълиқ рӯи қоғазӣ равшан китобат шудааст ва нусхаи дуюмӣ (3209, 2064) дар ҳаҷми 230 ҷараҳ бо хати насх рӯи қоғазӣ ғафси самарқандӣ дар андозаи 17,5×25 см, аз ҷониби котибе номаълум дар 2-юми ҷимодуссонӣ соли 980 ҳ/ 1572 китобат шудааст [6, 292-293].

2. Персидские и таджикские рукописи Института народов Азии АН СССР («Дастхатҳои форсӣ ва тоҷикии Институти халқҳои Осиёи Академияи илмҳои ИҶШС») аз 5 дастхат ёдоварӣ менамояд: №3959, В1868, аз 189 ҷараҳ иборат буда, аз охир чанд саҳифааш нест. Аз ҷараҳи 1Б то 4А феҳристи мавзӯот дорад, №3960, В2190, аз 285 ҷараҳ иборат буда, матни

асосӣ аз 21Б то 285А, №3961, В2278, дар қатори маҷмӯаи рисолаҳо ҷой дорад, нокомил. Матни асар аз варақи 117Б шуруъ шуда, то 194Б давом меёбад, бидуни тарқима, №3962, В25С0, аз 137 варақ иборат буда, бидуни зикри сана, №3963, С1481, аз 161 варақ иборат аст, матни асосӣ аз 80Б то 161Б давом меёбад [2, 534].

3. Арабские рукописи Института востоковедения АН СССР («Нусхаҳои дастнависи арабӣ дар Институти шарқшиносии Академияи илмҳои ИҶШС») аз 1 нусха маълумот додааст, ки он таҳти рақами 4925, С1739 дар қатори китобҳои илми фароиз иштибоҳан ба нафаре бо номи Ихтиёр ибни Толибуддини Ҳусайнӣ нисбат дода шудааст. Ҳаҷми умумии нусха (106а-107а) [7, 233].

4. Феҳристи нусхаҳои хаттии Китобхонаи миллии Тоҷикистон аз 2 нусхаи дастнавис маълумот медиҳад: №493 (1580) хатташ настаълиқ, унвони китоб ва дебоча орошӯфта, таърихи китобаташ моҳи сафари соли 1093 ҳ / 1682, котиб Мулло Муҳаммад Солеҳ, 124 варақ (матн аз он ҷо, ки муаллиф номашро мегӯяд оғоз мешавад), ҳаҷм: 23×13 см, № 494 (1589) хатташ настаълиқи таҳрирӣ, таърихи китобат 1125 ҳ / 1714 м, 153 варақ, ҳаҷм: 25×14 см [Ҷ, 111].

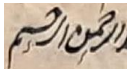
5. Феҳристи нусхаҳои хаттии Бойғонии миллии Покистон, Ганҷинаи Муфтӣ Фазлазими Ҳиравӣ аз 8 нусха ёдоварӣ менамояд, ки мушахассоташон аз ин қабилад: №239 шомили мабҳаси дувум ва сеюм, дар охири мабҳаси дувум тарқима дорад, санаи китобат 7 сафари соли 944 ҳ / 1538, дар шаҳри Ҳирот китобат гардидааст, хатташ настаълиқ, №34 санаи китобат 6 рамазони соли 1081 ҳ /1671, котиб Мулло Солеҳ, хатташ настаълиқ, 279 варақ, №190 китобат садаи X ҳиҷрӣ, бо хатти настаълиқ, оғоз ва анҷом афтодааст, аз варақи 119 то 182 бахше аз мабҳаси дувум ва сеюм ҷой дорад, №240 китобат садаи X ҳиҷрӣ, бахше аз мабҳаси сеюм аст, оғозаш афтода, саҳифагузорӣ бо шумори қадим, ончи боқӣ мондааст аз варақи 86 то 100 ва 110 то 115, хатташ насх, №35, китобат садаи XI ҳиҷрӣ, котиб қозӣ Абдурузиқ ибни Малику-л-қуззот Қозӣ Исмо, бо хатти шикаста, 170 варақ, №393 китобат садаи XI ҳиҷрӣ, варақи аввалаш афтода, хатташ настаълиқ, 160 варақ, №243 китобат садаи XI ҳиҷрӣ, хатташ настаълиқ, 85 варақ, мурёназада, №394 китобат садаи XII ҳиҷрӣ, оғоз ва анҷомаш афтодааст, хатташ настаълиқ, 172 варақ [1Ҷ, 729].

6. Феҳристи нусхаҳои хаттии Покистон аз 2 нусха маълумот медиҳад, ки мушахассоташон аз ин қабилад: нусхаи Донишгоҳи Синд, ганҷинаи Рошид Бурҳонпурӣ, санаи китобаташ 1047 ҳ / 1638, котиб Паёр Муҳаммад, 218 варақ, Лоҳур, Ганҷинаи Халилурраҳмон Довудии Марҳум, бе зикри сана, котиб Фатҳ Муҳаммад ибни Муҳаммад Юсуф, 282 варақ [1Ҷ, 567].

7. Дар Осорхонаи миллии Тоҷикистон аз ин рисола як адад нусхаи дастнавис таҳти рақами 16094 ниғаҳдорӣ мешавад, ки матни он дар рӯйи коғази самарқандӣ дар ҳаҷми 112 варақ (224 саҳифа) бо ранги сиёҳ дар андозаи 19×10 см., 21 сатр китобат гардидааст.

Чилди нусха зарбӣ буда, бо гулмуҳрҳои марказӣ, сартурунҷ ва қаламқори баргмонанд, ки дар қисмати болоияш *عاقبت بخير باد* (Оқибат ба хайр бод) ва дар қисмати поёнии он номи саҳҳоф *ايشان قلى صحاف* (Эшонқули саҳҳоф) дар миёни нақшҳои наботӣ ва қисман ислимӣ китобат шудааст. Рӯй ва пушти чилд бо коғази сабзи сёрранг, каъбаш бо коғази ғафси сурхча ва рӯйи турунчиҳо бо ранги сурх зинат дода шудаанд. Аз ҷиҳати калонҳаҷм будани муқова нисбати дафтарҳои баҳамодаи нусха маълум мегардад, ки чилд ивазшуда буда, ба замони китобат ҳеҷ рабте надорад. Яъне дар асари хуб ниғаҳдорӣ нашудан муқоваи аслий пора шуда, сипас аз ҷониби нафаре эҳтимолан худи Эшонқули саҳҳоф аз сари нав муқовабандӣ шудааст. Атрофи муқова бо занҷира ва мистараи беранг аломатгузорӣ гардида, ба тармими таъҷилий ниёз дорад. Дар қисмати дохилии чилди нусха коғази бунафшранг насб шуда, пеш аз матни асосӣ як варақи изофӣ дар он мавҷуд аст.

Дар саҳифаи якум дар қисмати чапи он номи «*ملا فرنظر خان*» (Мулло Фарназархон) навишта шудааст, ки эҳтимол меравад номи соҳиби китоб бошад. Матни асосӣ бо «*Басмала*» оғоз мешавад, ки сабки навишти он бештар ба навъи шикаст монандӣ дорад, зеро ҳарфҳои «*راء*» ва «*ل*» дар

калимаҳои (*ар-Раҳмон* ва *ар-Раҳим*) бидуни муайянсозии дандонаҳо китобат гардидаанд.

Дар аснои саҳҳофӣ пеш аз матни «Мухтору-л-ихтиёр» ду саҳифа аз китоби «Шарҳи ақоиди Насафӣ» фасли азоби қабр оварда шудааст, ки дар навбати аввал он чун муқаддимаи асари Ҳиравӣ ба назар мерасад. Аммо бинобар сабаби фарқияти забон ва мазмуну муҳтаво маълум аст, ки аз ҷониби саҳҳоф ноогоҳона дар оғози нусха часпонида шудааст. Пас ончи дар мавриди номи соҳиби китоб ва равиши навишти «басмала» қаблан ёдовар шудем, ба «Мухтору-л-ихтиёр» ҳеҷ рабте надорад. Дар варақи 1А-Б пурра матни арабӣ аз китоби ақоид навишта шуда, шурӯъ аз варақи 2А то 112А матни асосии нусхаи мавриди назар китобат гардидааст. Аммо бо муқоисаи сабки навишти варақи аввал бо дигар варақҳо возеҳ мегардад, ки котибашон як нафар аст. Эҳтимол меравад, ки нахуст дар як муқова ду асар бо хатти як котиб дар шакли маҷмӯа саҳҳофӣ шуда бошанд, сипас бо осебпазирӣ аз нусхаи ақоид танҳо як варақи он боқӣ мондааст, ки саҳҳоф Эшонқули онро ба «Мухтору-л-ихтиёр» изофа менамояд.

Матни нусха бо ҷумалоти зерин шурӯъ шуда: «*муътасим ба ҳабли матин ва амри ҷалилу-л-қадри қазост, ки мутазаммини фароид ва фавоиди*

ин баҳри васеъу-л-қазост...»[4,2А] бо ин навишта «ило явми-д-дин бираҳматика ё арҳаму-р-роҳимин таммати-л-китоб/ таммат / тамма» [4, 112Б] ба охир мерасад.

Дар ҳавошӣ ҷо-ҷо эзоҳи калимаву ибораҳо аз аввал то охири нусха мушоҳида мешавад. Инчунин ислоҳи калимаҳо бо аломати арабии (9А, 17Б) дар ҳомиш бисёр ба назар мерасад. Рикобанавсӣ ба шакли маъмулӣ сурат гирифта, саҳифагузории бо арқом дар нусха дида намешавад. Аз аввал то охир нусхаи мавриди назар бо ду ранг сиёҳ ва сурх навишта шудааст. Дар дохили матн зери ибораву калимаҳои ғайриточикӣ хати сурх мушоҳида мешавад. Аз маҷлиси 4-ум ва 5-ум ҳукми 1 то қисме аз ҳукми 6-ум (31А-33А) дар ҳаҷми 7 варақ (14 саҳифа) дар нусха мавҷуд нест.

Дар хулоса мебояд зикр сохт, ки дар натиҷаи таҳқиқоти муқоисавӣ дар асоси сарчашмаҳо, маълум гардид, ки аз соли 1889 то инҷониб дар феҳристҳои ба мо дастрасшуда, дар робита ба 21 нусхаи дастнависи «Мухтору-л-ихтиёр» маълумот дода шудааст. Бо тақия бар ин мавзӯот возеҳ мегардад, ки аз лиҳози пурра будан, комилтарин нусха дастхати №3960 «Персидские таджикские рукописи Института народов Азии АН СССР» («Дастхатҳои форсӣ ва тоҷикии Институти халқҳои Осиёи Академияи илмҳои ИҶШС») маҳсуб меёбад. Аз лиҳози қадимият нусхаи 3208, 1583/2 Академияи илмҳои Ҷумҳурии Ўзбекистон доништа мешавад. Нусхаи Осорхонаи миллӣ ба садаи XI ҳиҷрӣ марбут мешавад худуди асрҳои XVII-XVIII мелодӣ.

Аз миёни нусхаҳои муайянгардида 2 адад дастнавис дар Феҳристи нусхаҳои хаттии Китобхонаи миллии Тоҷикистон ва Феҳристи нусхаҳои хаттии Бойгонии миллии Покистон бо як котиб, яъне Мулло Муҳаммад Солеҳ оварда шудааст, ки яке 6 рамазони соли 1081 ҳиҷрӣ / 1671 ва дигаре соли 1093 ҳиҷрӣ / 1682 китобат гардидааст. Яъне нусхаи дуюм 12 сол баъд аз нусхаи якум аз ҷониби котиб навишта мешавад. Мавҷудияти ду нусхаи дастнавис аз як асар бо дастхати як котиб аз он гувоҳӣ медиҳад, ки Мулло Муҳаммад Солеҳ ё худ дар доираҳои додрасӣ фаъолият мекарда ва ё котиби тижоратпеша будааст.

Дар умум китоби «Мухтору-л-ихтиёр дар миёни фузалои рӯзгор» дарбаргирандаи муҳимиятҳои таърихӣ, адабию забонӣ ва маъхазшиносӣ буда, ба таҳқиқу омӯзиши комили мутахассисон ниёз дорад. Ончи дар ин мақола аз ҷониби муаллифи ин сатрҳо дар натиҷаи таҳқиқот баён шуд, фишурдаест барои шинохти шахсияти Ҳиравӣ ва нусхаҳои қаламии китоби пурмуҳтавои «Мухтору-л-ихтиёр».

АДАБИЁТ

1. Professor ED. Sachau PhD. Catalogue of Persian, Turkish, Hindustani, and Pashtu manuscripts. I. P 529. №1778. Oxford: 1889. 1118 p.
2. Акимушкин Ф.О., Кушиев В.В., Миклухо-Маклай Н.Д., Мугинов А.М., Салахетдинова М.А. Персидские и таджикские рукописи Института народов Азии АН СССР, Часть 1. - Москва: «Наука», 1964. - 640 с.
3. Бахромиян А., Юнусов А. Феҳристи нусхаҳои хаттии Китобхонаи миллии Тоҷикистон (Абулқосим Фирдавӣ). Ҷилди 1. - Тоҳрон: 2002. - 147 с.
4. Бойгонии ҷорӣ Осорхонаи миллии Тоҷикистон солҳои 2013-2020. 16094.
5. Навоӣ А. Маҷолисун-нафоис.-Тошканд: 2006. - 55 с.
6. Семенова А.А. Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР, Том IV. - Тошкент: 1957. - 558 с.
7. Халидова А.Б., Боциева С.М., Боголюбов А.С., Бойко К.А., Большаков О.Г., Грязневич П.А., Михайлова А.И., Николаева Л.И., Певзнер С.Б., Пиотровский М.Б., Шумовский Т.А. Арабские Рукописи Института Востоковедения Академии наук СССР. Часть 1. - Москва: «Наука», 1986. - 530 с.

1. الاعلام قاموس تراجم. خير الدين الزركلى. - بيروت: 2002. ج 2. 336 ص.
2. بابرنامه. بابر ظهير الدين محمد. بمبئي: 1308. ج 1، 13 ص.
3. تاريخ نظم و نثر در ايران و در زبان فارسي تا پايان قرن دهم هجري. سعيد نفسي. - تهران: 1357. ج 1. 669 ص.
4. تحفه سامي. سام ميرزا صفوي. - تهران: 1328. ج 1، 9 ص.
5. حبيب السير في اخبار افراد البشر جلد سوم. غياث الدين بن همام الدين. - بمبئي: 1273. ج 4. 1018 ص.
6. فهرست نسخه های خطی فارسی آرشیو ملی پاکستان، اسلام آباد (گنجینه مفتی فضل عظیم هیروی). عارف نوشاهی. تهران: «میراث مکتوب» 1390. 1010 ص.
7. فهرست نسخه های خطی فارسی پاکستان (فهرست 800 نسخه خطی کتابخانه های شخصی و دولتی). جلد اول. - تهران: 1396. 694 ص.
8. فهرستواره کتابهای فارسی. احمد منزوی. - اصفهان: 1309. ج 1. 1825 ص.
9. فهرستواره کتابهای فارسی. احمد منزوی. - اصفهان: 1309. ج 2. 1636 ص.
10. معجم المؤلفين. عمر رضا كحاله. - دمشق: 1957. ج 1. 843 ص.
11. هدية العارفين أسماء المؤلفين و آثار المصنفين. اسمعيل پاشا البغدادي. ج 1. - لبنان: 2003. 317 ص.
12. أساس الاقتباس في البيان و الانشاء. القاضي اختيار الدين بن السيد غياث الدين الحسيني. - استانبول طبع في مطبعة (مهران): 1298. 196 ص.
13. فهرست نسخه های خطی کتابخانه ملی تاجیکستان (ابو القاسم فردوسی). علی بهرمایان. - تهران: 2002. ج 1. 147 ص.

АҲАММИЯТИ ИЛМӢ, ТАЪРИХӢ ВА ҶУНАРИИ РИСОЛАИ «МУХТОРУ-Л-ИХТИЁР» - И ҶИРАВИ

Дар мақола ҷанбаҳои илмӣ, таърихӣ ва бадеии рисолаи Ихтиёруддин ибни Ғиёсуддини Ҷиравӣ-«Мухтор-ул-ихтиёр» баррасӣ шудааст. Ҷамчунин бо кӯмаки маъхазҳои таърихӣ ва феҳристи илмӣ нусхаҳои куҳантарин ва мукамалтарини ин рисола муайян гардида, доир ба вижаҳои бадеии онҳо маълумоти тоза оварда шудааст. Муаллиф дар бахше, ки ба мазмуну мундариҷаи асар бахшида шудааст, аҳаммияти рисоларо барои сарчашмаиносӣ, илмҳои ҳуқуқӣ, таърих ва адабиётшиносӣ қайд намуда, лаҳзаҳои тадқиқнашудаи ин асарро низ баён кардааст.

Дар баробари дастхатҳое, ки дар Осорхонаи миллии Тоҷикистон маҳфуз аст, ҳудуди 20 нусхаи дигари ин дастхатҳо барои навиштани асар истифода шудааст,

ки дар китобхонаҳо ва бойғониҳои кишварҳои Шарқ (Ўзбекистон, Покистон, Ҳиндустон, Озарбойҷон, Эрон) ва Ғарб (Оксфорд, Москва ва Лондон) маҳфузанд.

Калидвожаҳо: *Осорхонаи миллии Тоҷикистон, ҳуқуқшиносӣ, васиқа, мероси хаттӣ, фонд, ҳунари китоборой, дорул-салтанат, дорул-қазо, дирҳамҳо, ченаки тарозу.*

НАУЧНОЕ, ИСТОРИЧЕСКОЕ И ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ЗНАЧЕНИЕ СОЧИНЕНИЯ «МУХТАР-УЛ-ИХТИЯР» ХИРАВИ

В статье обсуждаются научные, исторические и художественные стороны трактата Ихтияруддина бин Гиясуддина Хирави «Мухтар-ул-ихтийяр». Также основе исторических источников и научных каталогов были идентифицированы самые старые и наиболее полные копии этого трактата и предоставлена новая информация об их художественных особенностях. В разделе, посвященном содержанию работы, автор указывает на важность трактата для источниковедения, юридической, исторической наук и литературоведения, а также излагает неизученные моменты этого сочинения.

Наряду с рукописью, хранящейся в Национальном музее Таджикистана для написания работы были использованы ещё около 20 экземпляров этой рукописи, которые хранятся в библиотеках и архивах стран Востока (Узбекистан, Пакистан, Индия, Азарбайджан, Иран) и Запада (Оксфорд, Москва и Лондон).

Ключевые слова: *Национальный музей Таджикистана, юриспруденция, свидетельство (васиқа), письменное наследие, фонд, книжное искусство, блок, дорул-салтанат, дорул-каза, дирхамы, размеры весов: кират, джав, динар, тасудж, донак, шаър, хардил, накир и китмир.*

SCIENTIFIC, HISTORICAL AND ARTISTIC SIGNIFICANCE OF HIRAVI'S TREATISE «MUKHTAR-UL-IKHTIYAR»

The article discusses the scientific, historical and artistic aspects of the treatise Ikhtiyaruddin bin Giyasuddin Khiravi «Mukhtar-ul-Ikhtiyar». Also, with the help of historical sources and scientific catalogs, the oldest and most complete copies of this treatise were identified and new information about their artistic features was provided. In the section devoted to the content of the work, the author points out the importance of the treatise for source studies, legal, historical sciences and literary criticism, and also sets out the unexplored moments of this work.

Along with the manuscript stored in the National Museum of Tajikistan, about 20 more copies of this manuscript were used to write the work, which are stored in libraries and archives of the countries of the East (Uzbekistan, Pakistan, India, Azarbaydzhnan, Iran) and the West (Oxford, Moscow and London).

Key words: *National Museum of Tajikistan, jurisprudence, testimony (wasika), written heritage, fund, book art, block, dorul-saltanat, dorul-kaza, dirhams, scale sizes: kirat, jav, dinar, tasuj, donak, shaar, hardil, nakir and kitmir.*

Сведения об авторе: Мусоев Мухаммад Салоҳидинович-докторант PhD Ҷ курса Института истории, археологии и этнографии НАНТ. 734025. Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр., Рудаки, 33, тел. (+992) 933709998. E-mail: musoevmuammad@gmail.com.

Information about the author: Musoev Muhammad Salohidinovich-Ҷ year doctor PhD of Institute of History, Archeology and Ethnography of the National Academy of Sciences of Tajikistan. 734025. Republic of Tajikistan, Dushanbe, 33 Rudaki Ave, Tel. (+992) 933709998. E-mail: musoevmuammad@gmail.com

УДК 9 (575.3)

ТАЪРИХИ БА САРИ ҲОКИМИЯТ ОМАДАНИ ТЕМУРЛАНГ ТИБҚИ АХБОРИ НИЗОМИДДИНИ ШОМӢ ВА ИБНИ АРАБШОӢ

МИРЗОЕВ Ш. Ҷ.,

Институту таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониш

Таърихи ба майдони сиёсат ва ба сари ҳокимияти Мовароуннаҳр омадани Темурланг дар рисолаҳои «Зафарнома»-и Низомиддини Шомӣ ва «Аҷоибу-л-мақдур фи ахбори Темур»-и Ибни Арабшоҳ инъикос ёфтааст. Низомиддини Шомӣ ва Ибни Арабшоҳ шоҳиди қисме аз воқеаҳои таърихии нимаи дуҷуми асри XIV–ибтидои асри XV буда, асарҳои онҳо аз манобеи дасти аввал дар масоили таърихи ба сари ҳокимият омадани Темурланг ва лашкаркашиҳои ӯ ба кишварҳои бегона ба ҳисоб мераванд.

Таърихи ба хидмат расидани Темурланг ва даст ёфтани ӯ ба мамолики Мовароуннаҳр аз масъалаҳост, ки дар ду сарчашмаи дасти аввал-«Зафарнома»-и Низомиддини Шомӣ ва «Зиндагии шигифтовари Темур»-и Ибни Арабшоҳ ба таври гуногун тасвир ёфтааст. Низомиддини Шомӣ, ки аз аввалин таърихнависони дарбори Темур буд, дар рисолаи худ «Зафарнома» 18 гуфтор ва зиёда аз 70 саҳифаи асарашро маҳз дар масъалаи воқеаҳои таърихии Мовароуннаҳр то ба сари ҳокимият омадани Темурланг бахшидааст. Ибни Арабшоҳ бошад, дар асари худ «Зиндагии шигифтовари Темур» («Аҷоибу-л-мақдур фи ахбори Темур») ин масъаларо ҳамагӣ дар чор гуфтор: «Гузаштани Темур аз Ҷайхун», «Гирифтории Темур дар шаҳри Қаршӣ ва раҳой ёфтани ӯ», «Шоҳон ва озодагоне, ки бандагии вай пазируфтанд» ва «Азимати Темур ба сӯи Бадахшон» овардааст, ки ҳамагӣ 6 саҳифаро дар бар мегирад.

Мувофиқи навиштаи Ибни Арабшоҳ Темур, ки дар банди амир Ҳусайн буд ва аз ҷониби ӯ аввалин бор ба ҷанг бар зидди волии Систон фиристода шуд, баъд аз музаффарият аз амир Ҳусайн фирор намуда, бо лашкар аз

Чайхун гузашта, дар Қаршӣ қарор гирифт. Ӯ мегӯяд: «Рӯзе, дар он ҳол ки аз гардиши даврон зиёни фаровоне дида ва аз садамати рӯзгор ба чон расида буд, ба ёрони худ чунин гуфт, ки дар ин наздикӣ ба ном Нахшаб, шаҳри Абутороби Нахшабӣ, ки Худо биёмурзад!-дар амон аз фитнаи замон ва ниҳон аз чашми ҳаводиси даврон, ҳар гоҳ бад он даст ёбем, паноҳгоҳи мо тавонад буд ва фармонравои он шаҳр Мӯсо агар ба чанги мо ояд ва ба чанги мо афтад, амволи вай биситонем ва бад-он комраво гардем...»[6,12-13]. Бино ба ахбори ин манбаъ Темур бо ҳамроҳонаш пинҳонӣ ба ин шаҳр ворид шуда, ғаниматҳои зиёде ба даст оварданд, аммо ҳангоми бозгашт бо лашкари ҳокими шаҳр рӯ ба рӯ шуданд ва ба Темур ва лашкариёнаш муяссар шуд, ки аз ин шаҳр ба зудӣ ба қароргоҳи худ баргарданд:«Онон бо ғаниматҳои бисёр ба ҷойгоҳи худ бозгаштанд ва чамъе аз аҳли фасод бад эшон пайвастанд ва шумораи онҳо ба 300 тан расид» [5, 41]. Сайёҳи испанӣ Р.Г. де Клавихо, ҳарчанд ки ин воқеаро қайд намекунад, аммо ба таври умумӣ ахбореро меорад, ки ба ахбори Ибни Арабшоҳ монанд аст: «Баъди чанде ӯ аллақай сесад сарбози савора дошт. Вақте ки ӯ бо сарбозони худ барои таллаву тороч кардани дигар мавзёҳо мерафт, ҳама чизеро, ки имкони ғорат кардан ва дуздидан буд, бо худ гирифта меовард. Ӯ дар роҳҳои қорвоғузар пайдо шуда, қорвони тоҷиронро ғорат мекард» [10,132]. Аммо ин воқеаҳо дар рисолаҳои Низомиддини Шомӣ, Шарафуддин Алии Яздӣ, Мирхонд ва дигарон инъикос наёфтаанд. Бо эҳтимоли зиёд Низомиддини Шомӣ аз ин воқеаҳо бохабар буду ба хотири ҳифзи эътибори Темурланг онҳоро тасвир накардааст.

Таърихи ба сари ҳокимият омадани Темурланг дар «Зафарнома»-и Низомиддини Шомӣ дигар хел тасвир ёфтааст. Мувофиқи ахбори ин маъхаз дар ҳоли парокандагии сиёсӣ қарор доштани Мовароуннаҳр ва зухур кардани фитнаву ошӯб дар байни ҳокимони маҳаллӣ хони муғул Туғлуқтемур ба ин сарзамин ҳучум кард: «...Дар ин асно, Туғлуқтемур, ки подшоҳи вилояти Муғул буд, ҳаваси мубоширати умури салтанат кард. Лашкару ҳашамаи худро чамъ кард ва рӯй ба тарафи Мовароуннаҳр ниҳод ва чун ба мавзеи Ҷоноқ Булоқ, ки думанзилии Самарқанд аст, расид. Баъд аз ҷонкӣ ва машварат бо умарову аркони давлат Туқ Темур аз қабилаи қароят ва амир Ҳоҷӣ Эркинӯтӣ ва амир Бекиҷакро ба тарафи Мовароуннаҳр номзад кард, то мутобиати Боязиди Ҷалоирӣ кунанд» [14,35].

Дар ин ҳангом амири Хучанд Боязиди Ҷалоирӣ ба онҳо тобеъ шуда, бо лашкари худ ба ҷониби лашкари Туғлуқтемур пайваста, ба тарафи Шаҳрисабз равон шуданд. Амири Шаҳрисабз Ҳоҷӣ Барлос аз лашкари душман тарсида, рӯ ба ҷониби Хуросон ниҳод. Аммо Темур аз Ҳоҷӣ Барлос иҷозат пурсида, ба хидмати Туғлуқтемур рафта, аз ҷониби ӯ ба мансаби ҳокими шаҳри Кеш таъйин гашт [13,16]. Соли ин лашкаркашии Туғлуқтемур дар рисолаи Низомиддини Шомӣ зикр нашудааст. Аз рӯйи

маълумоти дигар таърихнависон, аз ҷумла Хондамир ин воқеа дар соли 761х.к. [17,301] мутобиқ ба соли 1360-и милодӣ сурат гирифтааст.

Шарафуддин Алии Яздӣ, Мирзо Ҳайдари Дуғлоб ва Мирхонд дар асарҳои худ ин санаи лашкаркашии Туғлуқтемулло аниқтар нишон дода, онро ба моҳи рабеу-с-сонии соли 761 х.к., мутобиқ ба моҳи феврал –марти соли 1361 нисбат додаанд [29,20; 12,в12а; 11,1014]. Бино ба ахбори Мирхонд дар ин вақт синни Темур аз 25 сол бештар буд [11,1014].

Ибни Арабшоҳ бошад, оид ба ҳучуми лашкари муғул ба Мовароуннаҳр ба таври умумӣ ишора карда, подшоҳи онро Қамариддинхон номидааст, ки гӯё ӯ ба даъвати Темурланг ба Мовароуннаҳр ҳучум кард: «Темур номае ба фармондеҳи сипоҳи муғул, Қамариддинхон нигошт ва ӯро ба дастерии худ хонд. Вай дарзамон пазируфт ва ҷониби ӯ қавӣ дошт, то бар султон чира шавад ва шаҳру диёраш бозситонад ва Темурро ба домодии худ навид дода, инони корҳо дар дасташ ниҳод ва сӯйи диёри худ бозгашт» [5,42]. Ибни Арабшоҳ соли ин ҳучумро зикр накарда, инчунин аз дигар ҳучуми лашкари муғул ёдрас нашудааст.

Соли 1361 подшоҳи муғул Туғлуқтемулло аз вазъи ноороми сиёсии Мовароуннаҳр ва муноқишаҳои байнихудии ҳокимони маҳаллӣ огоҳ шуда, ба Мовароуннаҳр лашкар кашид. Амир Ҳусайн (набераи амир Қазған) аз Кобул ба Мовароуннаҳр ба муқобили Туғлуқтемулло бархост. Ҳокими Хатлон Кайхусрав, ки иттифоқии Ҳусайн буд, бо сабаби аз ҷониби Ҳусайн ба қатл расидани бародараш,¹ ба ҷониби Туғлуқтемулло гузашт, ки дар натиҷа амир Ҳусайн шикаст хӯрд [18,26]. Темурланг низ бо истифода аз ин фурсат ба хидмати Туғлуқтемулло рафта, дар гирифтани Мовароуннаҳр ба ӯ кӯмак кард ва аз ҷониби Туғлуқтемулло ба мансаби ҳокими Кеш таъйин гардид. Пас аз ин Темурланг то худуди Омӯ лашкар чамъ намуд.

Туғлуқтемулло пас аз гирифтани Мовароуннаҳр ба шаҳру навоҳии он ҳокимони дилхоҳи худро таъйин кард. Аммо даре нагузашта миёни ҳокимон муҳолифат сар зад. Амир Ҳусайн, ки чихати ба даст овардани ҳокимият ҳамеша талош дошт, аз ин вазъият истифода намуда, ба муқобили амир Баён, ки дар Ҳисори Шодмон ҳоким буд, лашкар кашид ва дар ин мубориза аз амир Боязид-ҳокими Хучанд, амир Хизр ва амир Темур мадад хост. Дар натиҷаи ҷанг Баён шикаст хӯрда, ба ҷониби Бадахшон ақиб нишаст. Аз ҳучуми дастаҳои зикршуда шоҳи Бадахшон Баҳоуддин ба воҳима афтада, рӯ ба гурез ниҳод ва Бадахшон дар тасарруфи амир Ҳусайн қарор гирифт [14,37].

Дар ҳамин муддат Ҳоҷӣ Барлос аз амири Хучанд Боязид мадад талабида, ба муқобили амир Хизр равон шуд. Миёни Ҳоҷӣ Барлос, амир

¹ Ҳусайн хангоми ҳучум ба Бадахшон соли 1360 бародари Кайхусрави Хатлонӣ-Кайқубоди Хатлониро ба қатл расонида буд.

Хизр ва Темурланг чанги шадид ба вукӯъ пайваст: «Ва амири соҳибқирон ва амир Хизр бо лашкари Шахрисабз мутаваҷҷеҳи Самарқанд шуданд. Дар роҳ лашкар бозгашта ба пеши Ҳоҷӣ Барлос рафтанд. Амир Хизр тасаввур кард, ки амир Темур лашкарро ба ҷониби бародар фиристонд» [14,37]. Пас аз ба даст овардани музаффарият амир Боязид қасди ҷони Темур кард, ки ӯ аз ин воқеа огоҳ шуда, фирор намуд.

Дар «Зафарнома»-и Низомиддини Шомӣ ҳуҷуми Туғлуқтемур ба Мовароуннаҳр бори дуюм ва дубора ба мансаби ҳокими Кеш таъйин гардидани амир Темур, лашкар кашидани Темур ба ҷониби амир Ҳусайн, ҳамчунин ба салтанати Мовароуннаҳр таъйин шудани Илёсҳоҷа ва дигар ҳодисаҳо ба маврид оварда шудаанд. Аммо сабаби дигарбора ба ҷониби амир Ҳусайн рӯ овардани Темурро, зулму истибдоди Бекиҷак, ки аз ҷониби Туғлуқтемур ба мулозимати Илёсҳоҷа таъйин шуда буд, доништааст: «Бекиҷак дар ақиби подшоҳ ба мучиби васияти ӯ кор накард. Ва зулм ва удвон ва бағӣу туғён оғоз ниҳод. Чун амири соҳибқирон ҳоли ӯ бар он минвол дид, маслиҳат дар он дид, ки худро аз суҳбати ӯ дур дорад, то рӯзе ба сабаби ӯ аз тарафи подшоҳ шармсорӣ набарад. Бинобар ин аз эшон муфориқат карда, мутаваҷҷеҳи ҷониби амир Ҳусайн шуд» [14,40].

Ба назари мо дар ин масъала Низомиддини Шомӣ ҳақиқати таърихро пинҳон доштааст, зеро аз ҷунин шахси хунхору золим ба мисли Темур ҳеҷ гоҳ адолатпарвариву ҳаққӯӣ наметавон интизор шуд. Эҳтимол меравад, ки Темурланг бо дарназардошти манфиатҳои шахсии худ ба Илёсҳоҷа хиёнат карда, ба ҷониби амир Ҳусайн гузашт. Ӯ бо Ҳусайн ба муқобили хони муғул мубориза бурда, соли 1364 Мовароуннаҳрро аз тасарруфи хони муғул озод намуданд [3,640]. Ғайр аз ин, раванди ҳодисаҳо собит месозанд, ки Темурланг ба хотири манфиатҳои шахсии худ то ба сари ҳокимият омаданаш ба ҳама иттифоқчиёни худ хиёнат кардааст. Масалан, баъди озод кардани Мовароуннаҳр миёни Темур ва Ҳусайн муҳолифат сар зад, ки оқибат ба марги амир Ҳусайн ва ба Мовароуннаҳр соҳиб шудани амир Темур анҷом ёфт. Тибқи маълумоте, ки дар «Зафарнома» оварда шудааст, муҳолифати Темур бо Ҳусайн асосан баъд аз шикаст хӯрдани онҳо аз ҷониби лашкари муғул дар соли 766 х.к. (1363-65) ва дар ҳамин сол паҳш кардани шӯриши Сарбадорон дар Самарқанд оғоз шудааст. Аммо пеш аз он ки сабабҳои муҳолифати онҳоро баъди ба қатл расонидани шӯришгарони Самарқанд баён намоем, масъалаи инъикоси шӯриш дар таълифоти Шомӣ зарур аст.

Низомиддини Шомӣ дар фасли «Зикри мусаххар кардани амир Ҳусайн мамлақати Самарқандаро» мефармояд, ки «Мавлонозодаи Самарқандӣ, Мавлоно Хурдаки Бухорой ва Абубакри Наддоф ҳар се сарбадор шуда, мардуми шаррир бар эшон чамъ шуда буданд ва нагузоштанд, ки лашкари чата дар Самарқанд дарояд. Ва эшон чун очиз шуданд, таваккуф накарданд ва он се мард ба сардорӣ мағрур шуда, зулму ҷавр пеша сохтанд. Ва халқ дар дасти ҷавру бедодии эшон гирифтдор буданд. Амир

Ҳусайн чун ба Самарқанд расид, фармуд, то сари Сарбадарон ба дор карда, мардумро аз шарри эшон халос диҳад. Амири соҳибқирон Мавлонозодаро шафоат фармуда, халос дод ва боқиро ҳалок кард» [14,50-60].

Ибни Арабшоҳ бошад, аз ин ҳодиса ёдовар нашудааст, аммо менависад, ки «Дар Самарқанд ҷамоате аз шӯришиён ва фурӯмоёгон буданд, ки бо куштигирӣ, муштзанӣ, дурӯйӣ ва найрангсозӣ рӯзгор мегузоштанд ва ҳар тоифа бо дигаре чун қабоили қайсу яман кинаи дерин дар қор ва хилофу душманӣ пойдор доштанд» [5, 47]. Бино ба санади ин манбаъ ҳангоми дар сафарҳо будани Темурланг ин қабоил нӯҳ маротиба шӯриш бардошта, оқибат аз ҷониби Темурланг ба қатл расонида мешаванд [5, 48].

Шарафуддин Алии Яздӣ ва Хондамир ба монанди Низомиддини Шомӣ қайд менамоянд, ки шӯришгарон баъд аз муваффақият ба халқ ҷабру зулм карда, мардумро ба қатл расониданд [20,100] ва Алии Яздӣ ба онҳо тариқи назмгуна баҳо додааст, ки мазмунаш ин аст: «Эй Худо мағзор, ки гадо шахси муътабар гардад» [20,100].

Аз тасвири ин воқеа дар сарчашмаҳо бармеояд, ки аслан таърихнависони зикршуда амали озодихоии шӯришгаронро бар зидди лашкари муғул, ки душмани Темур ва Ҳусайн буданд, манфӣ арзёбӣ карда натавонистанд. Аммо дар хусуси он ки Низомиддини Шомӣ даст ёфтани Темурро ба Самарқанд ба воқеае асоснок намояд, баҳонаи зулми сардорони шӯришро ба мардум пеш гузошта, хостааст ба ин восита Темурро шахси раъиятпарвар ва пуштибони халқ нишон диҳад. Шарафуддин Алии Яздӣ ва Хондамир, ки дар нигориши ин воқеа, ба Шомӣ ва дигар таърихнависони дарбори Темур тақлид намудаанд, ин воқеаро бо сабки дигар навиштанд. Бинобар ин, асли ҳодиса дар сарчашмаҳои зикршуда ҳолисона тасвир наёфтааст.

Қайд кардан ба маврид аст, ки соли 1365 хони муғул Илёсхоҷа ба Мовароуннаҳр лашкар кашид. Ҳусайн ва Темур ба муқобили ӯ бархостанд ва дар назди дарёи Чирчиқ муборизаи шадид сурат гирифт [1,37;3,640]. Ҳусайн ва Темур шикаст хӯрда, Ҳусайн ба тарафи Соли Сарой ва Темур ба ҷониби Самарқанд фирор намуданд. Темур лашкари парокандашудаашро дар муддати кӯтоҳ дар шумори 12000 нафар ҷамъ намуд, аммо натавонист дубора ба муқобили Илёсхоҷа мубориза барад. Аз ин рӯ маҷбур шуд бо лашкари худ аз рӯди Ому гузашта, дар Балх муқим шавад [2, 42].

Пас аз ин воқеа лашкари муғул ба ҷониби Самарқанд ҳаракат кард. 500 нафар ҷавонони Самарқанд зери роҳбарии Мавлонозодаи Самарқандӣ, Мавлоно Хурдаки Бухорой ва Абубакри Наддоф ба мудофияи шаҳр бархоста, [8, 350-351] лашкари муғулро шикаст доданд. Аммо ин пирӯзии онҳо амир Ҳусайн ва амир Темурро ба ваҳшат андохт, зеро аҳолии шаҳр бо нируи худ коре карда буданд, ки Ҳусайн ва Темур бо лашкариёни худ натавониста буданд [15, 227]. Ғайр аз ин Темур ва Ҳусайн

гарчанде дар мубориза ба муқобили муғулҳои ҷата бо Сарбадорони Самарқанд як вазифа-мағлуб намудани лашкари муғулро доштанд, аммо дар навбати худ мақсадҳои онҳо фарқ мекард. Ҳадафи асосии Ҳусайн ва Темур ба даст овардани ҳокимият дар Мовароуннаҳр ва мақсади сарбадорон ҳифзи озодӣ ва истиқлолияти худ буд. Аз ин рӯ, амали Сарбадорони Самарқанд барои ояндаи онҳо хатар дошт.

Амир Ҳусайн ва Темур тирамоҳи соли 1366 ба Самарқанд омада, аҳдшиканона шӯришгарон, хусусан сардорони он Абубакр Калавии Надоф ва Мавлоно Хурдаки Бухороиро ба қатл расонида, ҳокимиятро дар Самарқанд ба даст гирифтанд [9, 437]. Темур бо мақсади нақшаҳои разилонии худ ва ба даст овардани эътимоди мардум аз Ҳусайн хоҳиш кард, ки аз хуни Мавлонозодаи Самарқандӣ гузашт намояд. Мутаассифона, дар бораи ҳаёти минбаъдаи Мавлонозода то кунун маълумот дастрас нест [7, 436].

Низомиддини Шомӣ дар фасли «Зикри мусаххар кардани амир Ҳусайн мамлакати Самарқандро» ишора менамояд, ки пас аз ишғоли Самарқанд хирс дар ниҳоди Ҳусайн ғолиб шуда, ба ҷамъи амвол рағбат бааст, дар гирифтани амволи амир Чоку, амир Сайфуддин, Оқ буго, Элҷи Баҳодур ва Давлатшоҳ, ки аз наздикони Темур будаанд, худдорӣ накард. Темур бар ивази халосии онҳо ба Ҳусайн гӯшвора ва дастҳои Улҷой Турконоғо, ки хоҳари амир Ҳусайн буд ва дар ҳиболаи амир Темур қарор дошт, пешкаш кард. Файр аз ин Ҳусайн бар ивази озод намудани онҳо аз Темур се ҳазор диноҳ талаб намуд [14, 61]. Пас аз ин ҳодиса амир Мусо, Урду Хотун, Алӣ Дарвеш ва Фарҳод ба амир Ҳусайн мактубе навиштанд, ки гӯё Темур ҷихати муҳолифат бо ӯ чора андешида истодааст. Мувофиқи ахбори «Зафарнома» аз ин ҳодисаҳо муҳолифати Темур бо Ҳусайн оғоз шуд, ки дар ҷанд фасли он инъикос гардида, дар он амир Ҳусайн гунаҳгор доништа шудааст.

Ибни Арабшоҳ сабаби муҳолифати Темурро бо Ҳусайн, ки дар «Зафарнома»-и Низомиддини Шомӣ ва дигар сарчашмаҳои таърихӣ омадааст, зикр накарда, яқбора ҳуҷуми амир Ҳусайнро ба ҷониби Темур овардааст, ки аз рӯйи ахбори ин манбаъ дар натиҷаи ин ҷанг Ҳусайн шикаст хӯрда, ба ҷониби Балх фирор намуд ва Темур ба ғорату яғмогарӣ оғоз ниҳода, сипоҳи худро афзун гардонид ва ба мамолики Мовароуннаҳр даст ёфт: «Темур бад-ин гуна бар мамолики Мовароуннаҳр мустақар гашта, ба мардуми он диёр ба ғалабаву қаҳр фармонраво гашт. Он гоҳ ба афзоиши лашкар ва ороиши сипоҳ пардохт ва тасарруфи қалъаҳои матин ва қарияҳои сипоҳнишин вачҳаи ҳиммат сохт» [5, 16].

Пас, ба ҳулосае омадан мумкин аст, ки Низомиддини Шомӣ ба Темур бештар тавачҷӯх намуда, дар хусуси сабабҳои муҳолифати Темур бо Ҳусайн асли воқеаро баён накардааст. Ба андешаи мо Ҳусайн ва Темур, ки ҳарду мақсади ҳукмронии Мовароуннаҳрро доштанд, пас аз тасарруфи он барои соҳиби тахт шудан пинҳонӣ муҳолифат намуданд. Соли 1370

Темурланг муҳолифати худро ба амир Ҳусайн ба таври ошкоро эълон карда, ба ҷониби Балх лашкар кашид [18, 28].

Низомиддини Шомӣ бо ҳусни тавачҷуҳ ба Темурланг мефармояд: «Амири соҳибқирон чун тағйири аҳволу табдили афъолу ақвоми ӯ (Ҳусайн) мушоҳида фармуд, ба дидаи фаросат дар ҷоми ҷаҳоннамои замири худ ҷеҳраи мулку давлати ӯро харошида дид ва футур ба ҳовошии аҳволи ӯ роҳ ёфта. Ба амир Мусо машварат фармуда, гуфтанд, ки бар қавлу феъли ӯ эътимод намондааст ва муфсидон дар мизочи ӯ маҷоли тасарруф ёфтаанд» [14, 94].

Бино ба ахбори ҳамин манбаъ Темур бо як қатор ҳокимони дигар, аз ҷумла ҳокимони Хатлону Бадахшон ба Балх ҳучум карданд. Ибни Арабшоҳ бошад, гарчанде сабаби лашкаркашии Темурро ба Балх зикр накардааст, аммо ҳучуми ӯро дар якҷоягӣ бо ҳокимони Бадахшон тасвир кардааст, ки ба ахбори Шомӣ монанд мебошад: «Темур номае ба волиёни Бадахшон фиристод ва дар он замон ду бародар пас аз марги падари худ аморати он шаҳр доштанд ва султон як бор бар эшон ғолиб омада, боз ҳукумат ба онҳо муқаррар дошта буд, бад- ин шарт ки аз фармони вай сар напечанд ва писарони худ ба гарав назди вай фиристанд. Ва чун фарзандони эшон ба асорат назди султон ба сар мебурданд, худ низ асири иродаи ӯ буданд. Чун номаи Темур бирасид, ба ҷон пазируфтанд ва дар ҷамъи ёрони вай даромаданд» [5, 41-42].

Мувофиқи ахбори ҳарду манбаъ Темур бо волиёни Бадахшон ба Балх ҳучум кард ва султон Ҳусайн писарони ҳокимони Бадахшонро, ки дар асораташ буданд, ба қатл расонид, аммо дар ин муҳориба шикаст хӯрда, ба манор баромад ва оқибат, ҳангоми гурехтанаш дастгир гардид. Шомӣ менигорад, ки Темур мехост аз хуни ӯ даргузарад, аммо «амир Улҷойту ба гӯшаи ҷашм ба амир Муайиду Кайхусрав ишорат кард, гулуф карданду машварат нокарда, ӯро ба қасосгоҳ бурданд ва ба ёсоқ расониданд» [14,99]. Ибни Арабшоҳ низ ин воқеаро тасвир намуда, мефармояд: «Пас тан ба фармони қазо дод ва гардан ба ҳукми қадар ниҳода, аз қалъа ба зер омад...Темур вайро бо худ дошт ва кори он сомонро ба қабзаи қудрат гирифт» [6,17]. Мувофиқи ҳамин сарчашма ин ҳодиса дар моҳи шаъбони соли 771 ҳиҷрӣ (феврал –март соли 1370) рӯй додааст [5, 44]. Аммо Ибни Арабшоҳ дар сархати дигар дар хусуси марги Ҳусайн менигорад, ки Темур ҳангоми ба Самарқанд рафтани ӯро бо худ дошта, баъдан соғари марг нӯшонд: «Чун ба Самарқанд расид, он ҷоро мақарри фармонравоии худ сохт ва бунёди қудрат ва аркони аморати хеш устувору пойдор намуд ва кори мулку низоми кишвар ба сомон дошт. Он гоҳ султон Ҳусайнро соғари марг бинӯшонд ва касеро бо номи Суюрғотмиш аз хонадони Чингиз бардошта, ба аморат нишонд» [5,44] Ҳарчанд дар ҷузъиёти инъикоси ин ҳодисаҳо дар «Зафарнома» ва «Зиндагии шигифтовари Темур» тафовут дида мешавад, аммо дар дар маҷмӯъ ахбори онҳо ба ҳам шабоҳат доранд.

Пас аз ин Балх дар тахти тасарруфи Темурланг қарор гирифт. Темур қалъаву ҳисори ин шаҳро хароб карда, ғаниматҳои зиёд ба даст овард. Бино ба иттилои Низомиддини Шомӣ Темур баъди ба Самарқанд баргаштанаш дар хусуси сохтмони иморату қалъа ва ҳисору саройҳо амр фармуд: «Ва чун мамлакат тахти тасарруфи амири соҳибқирон омад, бо иттифоқи умарову нуйинон сарири мамлакат ва подшоҳӣ ба вучуди подшоҳи ҷаҳон Суюрготмишхон ба таҷдид музайян фармуданд» [14,102].

Инъикоси таърихи ба сари ҳокимият омадани Темурланг дар рисолаи Низомиддини Шомӣ пайдарҳам ва ба тафсил баён шудааст. Аммо дар он ҳусни тавачҷуҳи муаллиф ба Темур бештар мушоҳида мешавад ва Низомиддини Шомӣ ба раванди воқеаҳо баҳои ҳолисона навода, сабабҳои сар задани онҳоро ба таври худ тасвир кардааст. Шомӣ Темурро ҳамчун шахси покқивдон, ростқавл ва дурусткор нишон дода, дар ҳодисаҳои ба амал омада ӯро пуштибони халқ ва кӯшишхояшро ба нафъи мардум маънидод кардааст, ки аз ҳақиқат дур аст. Зеро Темур аз оғоз бо мақсади ба даст овардани ҳокимият мубориза бурда, дар ин роҳ аз ҳеч амали нангин ва манфур, ки ба нафъи ӯ буд, даст накашидааст.

Дар рисолаи Ибни Арабшоҳ бисёр воқеаҳои, ки дар «Зафарнома»-и Шомӣ ва дигар манбаҳои хаттӣ зикр шудаанд, инъикос наёфта, аммо ба раванди воқеаҳои тасвиркардааш баҳои дуруст дода, Темурро то ба сари қудрат омаданаш ҳамчун як лашкаркаши хунхору ҷоҳил ва «бегона аз ақлу имон» донистааст. Ғайр аз ин, қисме аз воқеаҳои таърихӣ, ки дар рисолаи Ибни Арабшоҳ инъикос ёфтаанд, дар дигар сарчашмаҳо зикр нашудаанд.

Хулоса, пас аз омӯзишу таҳлил ва муқоисаву таҳқиқи рисолаҳои «Зафарнома»-и Низомиддини Шомӣ ва «Зиндагии шигифтовари Темур» метавон гуфт, ки таърихи ба сари ҳокимият омадани Темур дар рисолаи «Зиндагии шигифтовари Темур»-и Ибни Арабшоҳ нисбат ба ахбори «Зафарнома»-и Шомӣ ба ҳақиқат наздик аст. Низомиддини Шомӣ бо сабаби он ки зимни таълифи асар дар хидмати Темур қарор ва бешак ба он ҳусни тавачҷуҳ дошт, аз инъикоси амалҳои фоҷиаангези Темур дар ин қисмати воқеаҳо худдорӣ кардааст. Дигар таърихнависон, аз ҷумла Шарафуддин Алии Яздӣ, Мирхонд ва Хондамир дар инъикоси ҳаводиси ба сари ҳокимият омадани Темурланг аз рисолаи Низомиддини Шомӣ истифода намуда, бо ӯ ҳамфикр мебошанд.

Аз натиҷаи омӯзишу таҳлил ва барасии сарчашмаҳои хаттӣ ва осори илмӣ метавон натиҷагирӣ кард, ки Темурланг дар миёнаи солҳои 1366-1370 гоҳ ба ҷониби амир Ҳусайн, гоҳ ба ҷониби душманони ӯ гузашта, гаҳе бо ҳар ду муҳолифат мекард. Охири фасли баҳори соли 1366 Темурланг ва Ҳусайн Сарбадорони Самарқандро ба қатл расонида, шаҳро ба тасарруфи худ дароварданд [7,437]. Темур дар вақти ҳукмронии амир Ҳусайн ҳокими Шаҳрисабз ва Қаршӣ буда, аз соли 1366 ба муқобили муттафиқи собиқи худ ба таври махфӣ кор мебурд. Аз соли 1370 муҳолифати Темур бо амир Ҳусайн ба таври ошкоро сурат гирифт, ки дар

натиҷа Темур бо душманони Ҳусайн иттифоқ баста, ба Балх ҳучум карда, қалъаи Ҳиндувони Балхро тасхир намуд ва Ҳусайниро асир гирифт. Аммо амир Ҳусайн аз ҷониби Кайхусрави Хатлонӣ, ки дар ин ҷанг аз ҷониби Темур мубориза мебуд, бе иҷозати Темурланг ба қатл расонида шуд [18, 26]. Баъд аз гирифтани Балх ва қатли амир Ҳусайн дар Мовароуннаҳр ва як қисми Хуросон, ки дар он вақт бо Мовароуннаҳр якҷоя буд, яъне Балх ва Бадахшон дигар сардореву маҳалле намонда буд, ки мустақил бошад [4, 284]. Аз ин рӯ, ҳамаи амирону нуйинон ва инчунин намояндаи обрӯманди рӯҳониёни Мовароуннаҳр Сайид Барака-ҳама чамъ омада [21, 26] ба Темур ҳамчун ба «подшоҳи яғонаи мусулмонпарвари Мовароуннаҳр» байъат намуданд.

АДАБИЁТ

1. Бартольд В. В. Сочинения. Том II. Част 2. Издательство «Наука». Москва, 1964. - С. 38.
2. Бойматов Л. Сарбадорони Самарқанд /Л. Бойматов- Интишороти «GlobeEdit»-2019.-132 с.
3. Гафуров Б.Ф. Тоҷикон. Душанбе: Ирфон- 1983, Ҷ.1.-704 с.
4. Ғоибов Ф. Таърихи Хатлон аз оғоз то имрӯз / Ф. Ғоибов. – Душанбе, 2006. – 906 с.
5. Ибни Арабшоҳ, Аҳмад ибни Муҳаммад. Зиндагии шигифтовари Темур. (Аҷоибул-мақдур фи ахбори Темур). Мутарҷим Муҳаммад Алӣ Начотӣ. Баргардонанда Аҳмадхон Муродзода. Душанбе, «Эр-граф»-2018.- 400 с.
6. Ибни Арабшоҳ. Зиндагонии шигифтовари Темур. Тарҷумаи Муҳаммад Алии Начотӣ. - Техрон, 1356 ҳ.қ. - 358 с.
7. Истории таджикского народа. Том III. (Период развития феодального общества)- Душанбе: Дониш-2013. -380 стр.
8. Камолиддин Абдураззоки Самарқандӣ. Матлаъ-ас-саъдайн. 1372 ҳ. қ. -1368 с.
9. Камол Х. Таджикский народ во второй половине XIV-XV вв/ Истории таджикского народа. (Период развития феодального общества)- Душанбе: Дониш, 2013. Том III. -С. 422-469.
10. Клавихо, Руи Гонсалес де. Рӯзномаи сафар ба Самарқанд. – Душанбе: «ЭР-граф», 2016. -288 с.
11. Мирхонд. Равзату-с-сафо. Техрон. Чопхонаи «Маҳорат», Чопи аввал, Ҷ.6.
12. Мирзо Ҳайдар. Таърихи рашидӣ, в.12а-дастхати Институти шарқшиносӣ ва мероси хаттии АИ ҚТ, № 475.
13. Низомуддини Шомӣ. Зафарнома. Бо муқаддима ва кӯшиши Паноҳӣ Саҳнонӣ. Интишороти Бомдод. 1363 .- 320 с.
14. Низомуддини Шомӣ Зафарнома. Баргардонанда Аҳмадхон Муродзода. - Душанбе: «ЭР-Граф», 2019.-488 с.
15. Ожанд Яъқуб. Қиёми шиаии Сарбадорон. - Техрон, 1363.
16. Хондамир. «Ҳабибу-с-сияр». Ҷ.3. Техрон, 1380 ҳ.қ.
17. Хондамир. «Ҳабибу-с-сияр». Техрон, чопи литографӣ, Ҷилди 3, ҷ. 1, 1271 ҳ.-640 с.
18. Шарифзода А. Кӯлоб- шаҳри қадимаи тоҷикон. // Кӯлоби бостонӣ. Душанбе; Эҷод. 2006.-С. 4-45.
19. Шараф ад-Дин Али Йаздӣ. Зафар-наме.Предисловие.Перевод со староузбекского, комментарии, указатели и карта доктора исторических наук, профессора Ашрафа Ахмедова. Ташкент. Издательского журнала «SAN`AT», 2008. - 486 с.
20. Шарафуддин Алии Яздӣ. Зафарнома. 1887.-824 с.

21. Якубовский А. Тамерлан. Эпоха личность дания. Москва. Груш, 1992. -252 с.

ТАЪРИХИ БА САРИ ҲОКИМИЯТ ОМАДАНИ ТЕМУРЛАНГ ТИБҚИ АХБОРИ НИЗОМИДДИНИ ШОМӢ ВА ИБНИ АРАБШОҲ

Дар мақола таърихи ба сари ҳокимият омадани Темурланг тибқи ахбори «Зафарнома»-и Низомиддини Шомӣ ва «Зиндагии шигифтовари Темур»-и Ибни Арабшоҳ инъикос ёфтааст. Низомиддини Шомӣ ва Ибни Арабшоҳ ҳамзамони воқеаҳои таърихӣ буда, яке таърихи Темурро аз нигоҳи синфи ҳукмрон ва дигаре аз нуқтаи назари омма дар рисолаҳои худ тасвир намудаанд. Муаллифи мақола қайд менамояд, ки таърихи ба сари ҳокимият омадани Темурланг дар рисолаи Низомиддини Шомӣ пайдархам ва ба тафсил баён шудааст, аммо муаллиф аз тасвири таърихи Темур то ба майдони сиёсӣ ворид шуданаш худдорӣ кардааст. Ҳамзамон, камбудии ҷиддие, ки дар он мушоҳида мешавад, баҳои нодуруст додан ба раванди воқеаҳо, сабабҳои онҳо ва рӯйпӯш намудани амалҳои манфури Темур мебошад.

Муаллиф пас аз омӯзишу баррасии масоили мазкур ба хулосае меояд, ки таърихи ба сари ҳокимият омадани Темур дар рисолаи «Зиндагии шигифтовари Темур»-и Ибни Арабшоҳ нисбат ба ахбори «Зафарнома»-и Шомӣ ба ҳақиқат наздик тасвир ёфтааст. Низомиддини Шомӣ бо сабаби он ки зимни таълифи асар дар хидмати Темур қарор дошт ва бешак ба он бештар таваҷҷуҳ мекард, аз инъикоси амалҳои фоҷиаангези Темур дар ин қисмати воқеаҳо худдорӣ кардааст. Дигар таърихнависон, аз ҷумла Шарафуддин Алии Яздӣ, Мирхонд ва Хондамир дар инъикоси ҳаводиси ба сари ҳокимият омадани Темурланг аз рисолаи Низомиддини Шомӣ истифода намуда, бо ӯ ҳамфикр мебошанд.

Калидвожаҳо: *Темурланг, таърих, «Зафарнома», Низомиддини Шомӣ, «Зиндагии шигифтовари Темур», Ибни Арабшоҳ, ҷанг, лашикаркашӣ, инъикос, ҳокимият.*

ИСТОРИЯ ПРИХОДА ТАМЕРЛАНА К ВЛАСТИ ПО НИЗАМИДДИНУ ШАМИ И ИБН АРАБШАХУ

В статье прослеживается история прихода Тамерлана к власти по «Зафарноме» Низамиддина Шами и «Зиндагии шигифтовари Темур» Ибн Арабшаха. Низамиддин аш-Шами и Ибн Арабшах соавторы исторических событий, один из которых описывает историю Тамерлана с точки зрения правящего класса, а другой - с точки зрения масс. Автор отмечает, что история прихода Тамерлана к власти подробно описана в трактате Низамиддина Шами, однако автор воздерживается от описания истории Темура до тех пор, пока он не займется политикой. В то же время серьезным недостатком является неверная оценка хода событий, их причин и сокрытие гнусных действий Темура.

Изучив эти вопросы, автор приходит к выводу, что история прихода Темура к власти в трактате Ибн Арабшаха «Зиндагии шигифтовари Темур» ближе к истине, чем известие о «Зафарноме» у Шами. Низамиддин Шами воздержался от комментариев и трагических поступков Темура в этой части повествования, так как он в момент написания находился на службе у Темура и, несомненно,

интересовался ею больше. Другие историки, в том числе Шарафуддин Али Язди, Мирханд и Хондамир, согласны с трактатом Низамиддина Шами о приходе Тамерлана к власти.

Ключевые слова: *Тамерлан, история, «Зафарнома», Низамиддин Шами, «Зиндагии шигифтовари Темур», Ибн Арабшах, война, милитаризм, отражение, власть.*

HISTORY OF TAMERLANE'S COMING TO POWER ACCORDING TO NIZAMIDDIN SHAMI AND IBN ARABSHAH

The article traces the history of Temurlang's rise to power, according to Nizomiddin Shami's *Zafarnoma* and Ibn Arabshah's «*Zindagii shigiftovari Temur*». Nizamiddin Shami and Ibn Arabshah co-authored historical events, one describing the history of Tamerlane from the point of view of the ruling class and the other from the point of view of the masses. The author notes that the history of Temurlang's rise to power is described in detail in Nizomiddin Shami's treatise, but the author refrains from describing Temur's history until he enters politics. At the same time, a serious shortcoming is the incorrect assessment of the course of events, their causes and the cover-up of Temur's abominable actions.

After studying these issues, the author concludes that the history of Temur's coming to power in Ibn Arabshah's treatise ««*Zindagii shigiftovari Temur*» is closer to the truth than the news of «*Zafarnoma*» in Shami. Nizomiddin Shami refrained from commenting on Temur's shortcomings and tragic actions in this part of the story, as he was in the service of Timur at the time of writing and was no doubt more interested in it. Other historians, including Sharafuddin Ali Yazdi, Mirkhand, and Khondamir, agree with Nizamiddin Shami's treatise on Temurlang's rise to power.

Key words: *Temurlang, history, «Zafarnoma», Nizomiddin Shami, «Zindagii shigiftovari Temur», Ibn Arabshah, war, militarism, reflection, power.*

Сведения об авторе: **Мирзоев Шухрат Джумамуродович**- PhD докторант Института истории, археологии и этнографии имени А. Дониша Национальной академии наук Таджикистана. Телефон: (+992) 918-19-45-12, E-mail: 985538822@mail.ru.

Informanion about the autor: **Mirzoev Shuhrat Jumamurodovich**- doctor PhD of the Ahmad Donisha Institute of history, archeology and ethnography of National academy of science of Tajikistan. Telefon: (+992) 918-19-45-12, E-mail: 985538822@mail.ru.

УДК 9 (575.3)

НАҚШИ ПАЖҶҶҶИШГОҶИ ИЛМӢ-ТАДҚИҚОТИИ ФАРҶАНГ ВА ИТТИЛООТ ДАР ОМУӶЗИШИ ФАРҶАНГИ МИЛӢ

ҶАСАНОВА Р. Ӷ.,

Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониш

Охири садаи XX ва аввали садаи XXI дар ҳаёти фарҳангии халқи тоҷик дигаргуниҳои кулӣ ба миён омаданд, ки барои пешрафти соҳаҳои фарҳангу санъати кишвар замина гузошт. Яке аз ин дигаргуниҳо ташкил ва таъсиси муассисаҳои олии соҳаҳои фарҳангу санъат ба монанди: Институти давлатии санъати Тоҷикистон ба номи Мирзо Турсунзода (15 сентябри соли 1973), (ҳоло Донишкадаи давлатии фарҳанг ва санъати Тоҷикистон), Консерваторияи миллии Тоҷикистон ба номи Талабхӯҷа Сатторов (10 майи соли 2003), Донишкадаи давлатии санъати тасвири ва дизайни Тоҷикистон (соли 2013) ва коллечу мактабҳои санъату мусиқӣ мебошанд. Таъсиси муассисаҳои мазкур барои пешрафти соҳаҳои фарҳангу санъати кишвар такони хело ҳам ҷиддӣ дод. Онҳо дар баробари омода намоеии кадрҳои соҳа, инчунин дар таҳия ва нашри китобҳои дарсию илмии соҳаи санъат саҳми босазои худро гузоштанд.

Бо мақсади таҳлили асосҳои илмии инкишофи минбаъдаи фарҳангу иттилооти ҷумҳурӣ, омода намудани мутахассисони касбӣ, омӯзиши илмиву истифодаи самаранокӣ мероси бойи фарҳангии таърихии халқ дар ҳаёти ҷамъиятӣ, гузариши худшиносии миллӣ, мустаҳкам гардонидани равобити фарҳангии Тоҷикистон бо мамлакатҳои хориҷӣ дар асоси Фармоиши вазири фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон Бобоҳон Маҳмадов аз 5-уми февралӣ соли 1997, №18-УК барои амалӣ намудани Қарори Шӯрои вазирони Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 17-уми сентябри соли 1993, таҳти № 410 «Дар бораи тақмили маълумоти олий ва миёнаи махсус дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» ва Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 14 августи соли 1995, таҳти № 513 «Дар бораи тақмили сохтори таълимоти олий дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» ва бо назардошти Концепсияи омода намудани мутахассисони соҳаи фарҳанг ва иттилоот комиссияи махсус созмон ва вазифадор карда шуд, ки барои таҳияи низомнома, ҷадвали корбаст ва маводи дигарӣ корӣ оид ба таъсиси Пажӯҳишгоҳи илмӣ-тадқиқоти фарҳанг ва иттилоотро то 31 мартӣ соли 1997 омода ва пешниҳод намоянд.

Ҷамин тарик, дар асоси қарори маҷлиси ҳайати мушовараи Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 8-уми апрели соли 1997, таҳти № 2/22, Фармоиши вазири фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи таъсиси

Пажӯҳишгоҳи илмӣ-тадқиқотии фарҳанг ва иттилоот» аз 26 майи соли 1997, №116–УК дар заминаи Хонаи эҷодиёти мардумӣ 1937, Хонаи эҷодиёти мардумӣ ва шӯбаи илмӣ-методии фаъолияти муассисаҳои клубӣ 1967, Маркази ҷумҳуриявии илмӣ-методии эҷодиёти мардумӣ ва фаъолияти маданӣ-равшаннамоӣ соли 1974 таъсис дода шуд [1].

Айни замон, Пажӯҳишгоҳи илмӣ-тадқиқотии фарҳанг ва иттилоот ягона муассисаи илмӣ-тадқиқотии соҳаи фарҳанг ва иттилоот (минбаъд ПИТФИ) дар ҷумҳурӣ ба шумор меравад [2].

Доир ба таърихи таъсис ва фаъолияти ПИТФИ олимони соҳа, аз ҷумла Комилзода Шариф [3], Бӯриев Қурбоналӣ [4], Сулаймонӣ Сафар [5] ва дигарон асарҳои алоҳида ва мақолаҳои илмиро ба ҷоп расонидаанд.

Таърихномаи ин маркази илмию тадқиқотӣ ва методӣ аз соли 1937 оғоз мегардад, ки он вақт вай Хонаи ҷумҳуриявии эҷодиёти халқ ном дошт [6]. Хонаи ҷумҳуриявии эҷодиёти халқ (минбаъд ХЧЭХ) бо Қарори Шӯрои Комиссариати халқӣ ва Кумитаи Марказии Ҳизби коммунистӣ (б) аз 13 августи соли 1937 таъсис ёфтааст. Дар оғоз ХЧЭХ ба Кумитаи оид ба корҳои санъати назди Шӯрои Комиссариати халқӣ итоат менамуд. Воҳидҳои кории ХЧЭХ, кабинетҳои мусиқӣ ва кабинетҳои методӣ муттаҳид буданд ва то соли 1946 ҳар як сохтор мустақилона фаъолият мекард. Соли 1946 Кабинетҳои санъат ва соли 1956 Кабинетҳои методӣ ба ХЧЭХ ҳамроҳ карда шуданд [7].

Дар назди ХЧЭХ вазифаҳои роҳбарии методии ҳамаи шакли намудҳои эҷодиёти бадеии мардумӣ, гирдоварӣ, мурабтабсозӣ, омӯзиш ва мусоидат кардан дар рушди эҷодиёти даҳонакии халқ ва худфаъолияти бадеӣ гузошта шуд. Амалӣ намудани вазифаҳои гузошташуда тақозо намуд, ки барномаҳои ҷолиб тарҳрезиву тарғиб шаванд, роҳбарони худфаъолияти бадеии сатҳи гуногун тайёр карда шаванд ва ҳамзамон ёри амаливу методӣ ба маҳфилҳои амалкунанда расонида шаванд.

25 апрели соли 1953 бо Фармони Шӯрои Олии ҶШС Тоҷикистон дар заминаи Кумитаи оид ба корҳои санъат ва Кумитаи муассисаҳои фарҳангӣ-маърифатии назди Шӯрои комиссариати халқии ҶШС Тоҷикистон Вазорати маданият таъсис дода шуд. Дар сохтори Вазорат Саридора оид ба корҳои санъат ва Саридораи муассисаҳои фарҳангӣ-маърифатӣ созмон дода шуданд. ХЧЭХ аввал ба Саридора оид ба корҳои санъат ва аз 19 январи соли 1954 тибқи Фармони Вазорати маданият ба Саридораи муассисаҳои фарҳангӣ-маърифатӣ тобеъ буд [8].

Масалан, тӯли солҳои 1953-1958, ҷуноне, ки аз ҳисоботи директори ХЧЭХ С.Ҷозибеков бармеояд «Хонаи эҷодиёти халқ дар ҷамъоварӣ, коркард, тарғиби эҷодиёти шифоҳӣ ва мусиқии халқӣ ва маводи санъати амалии халқӣ саҳм гирифта, ба коллективҳои эҷодӣ, ҳунармандони алоҳида, рассомони ҳаваскор, устоҳои санъати амалӣ ёри амаливу методӣ расонид. Ҳамзамон дар ташкилу баргузориҳои намоиши асарҳои рассомони

ҳаваскор, азназругузариноҳ, фестивалҳо, озмуни шеърӯ суруд ва Даҳаи худфаъолияти бадеӣ саҳм гирифтааст.

Соли 1966 дар назди Вазорати маданияти РСС Тоҷикистон Кабинети илмию методии муассисаҳои клубӣ ташкил ёфт. Пас аз як сол (1967) ин ду муассиса–Кабинети ҷумҳуриявӣ илмию методии муассисаҳои клубӣ ва ХҚЭХ муттаҳид карда шуданд. Соли 1974 бошад ин муассиса–Маркази корҳои илмию методии эҷодӣ ба халқ ва фаъолияти фарҳангӣ ном гирифт ва то соли 1997 ба ҳамин унвон фаъолият дошт.

Бояд қайд кард, ки ХҚЭХ барои расонидани ёрии методӣ ба клубу автоклубҳо ва хонаҳои маданияти ҷумҳурӣ дастурҳои методиро ба монанди «Взаимодействие профессиональной и культурно-просветительной деятельности музыкальных коллективов» (методические рекомендации, 1986), «Низомномаи иттиҳодияҳои ҳаваскорон ва клубҳои шавқӯ завқ» (1987), «Технические средства в культурно-просветительной работе» (методические рекомендации, 1987), «Шухрати абадӣ» (тавсияҳои методӣ дар бораи ташкил ва гузаронидани чорабиниҳои клубӣ бахшида ба 45-солагии Рӯзи ғалаба, 1989), «Создание и организация работы любительских клубных образований, объединений коллекционно-собирагельского направления» (1990), «Иқтисодӣ ба бозаргонӣ ва фаъолияти муассисаҳои маданӣ-маърифатӣ» (маводи ҷамъбасти семинари минтақавӣ коркунони муассисаҳои маданӣ-маърифатӣ, 1992), «Тавсияҳои методӣ барои омӯхтани кори клубҳо, роҷеъ ба ташаккули маданияти экологии коргарҷавонон» (1992), «Аз фароғати фардӣ то фароғати ҷамъиятӣ» (тавсияҳои методӣ, 1993) ва ғайраро таҳия намудааст.

Бо гузашти давр ва дигаргуниҳои дар ҳаёти ҷомеа ва талаботи боз ҳам бештар ба илму фарҳанг боис гашт, ки яке аз муассисаҳои пешбари илмию фарҳангӣ–ПИТФИ таъсис дода шавад.

Минбаъд иҷрои самтҳои фаъолияти илмию таҳқиқотӣ доир ба масъалаҳои таъриху назарияи фарҳангшиносӣ, мусиқииносӣ, театршиносӣ, рақсшиносӣ, китобшиносӣ, китобхонашиносӣ, библиографияшиносӣ иттилоотшиносӣ, фароғатшиносӣ таҳқиқи эҷодӣ ба мардумӣ, таҳияи дастурҳои методӣ ва расонидани ёрии амалию методӣ ба муассисаҳои фарҳангу фароғатӣ, омодамоии нақша ва барномаҳои таълимӣ барои мактабҳои мусиқию санъат, литсею коллеҷҳои фарҳангу санъат, ташкили захираҳои иттилоотӣ мавод доир ба фарҳангу ҳунари халқи тоҷик ва боигариҳои фарҳанги умумибашарӣ, тарғиби дастовардҳои фарҳангии халқи тоҷик дар арсаи байналмилалӣ, омӯзиш ва истифодаи арзишҳои фарҳангии умумибашарӣ ба зиммаи ПИТФИ воғузошта шуд.

Фаъолияти ПИТФИ бештар ба тадқиқи самтҳои гуногуни фарҳанг: омӯзиш, таҳлил ва таҳқиқи масоили таърихӣ назариявӣ фарҳанг, вазъу ҳолати имрӯзаю дурнамои он, тарҳрезии барномаю нақшаҳо бахшида ба эҳёи анъанаҳои фарҳангу тамаддуни миллӣ, таҳия ва наشري дастурҳои

илмию методӣ барои ташкилоту муассисоти фарҳангу хунар, расонидани кӯмаку ёрии эҷодию методӣ ба созмонҳои давлатию ғайридавлатӣ, марказҳои фарҳангию фароғатӣ, иттифоқҳои эҷодию коргоҳҳои истехсолӣ, таблиғи мероси бою гаронбаҳо ва пурғановати ниёгонамон ба сокинони мамлакат, мусоидат ба эҳёи расму русум, одату анъана, эҷодиёт ва ойнҳои мардумӣ, рушду инкишоф ва ривочу равнақи ҳамаҷонибаи онҳо, таъмини ташкилоту муассисоти фарҳангиву таълимии соҳавӣ бо дастуру адабиёти методии таълимӣ, ташхиси фаъолияти муассисаҳои фарҳангии ҷумҳурӣ ва амсоли инҳо равона шудааст. Бахусус баъди таъсиси ПИТФИ, кормандони он баҳри тарғибу татбиқи сиёсати пешгирифтаи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон талош варзида, дар таҳкими истиқлоли воқеии кишвар, сулҳу ваҳдати миллӣ, осудагиву ободии Ватани азизамон дар радифи табақаҳои дигари ҷомеа содиқонаву софдилона саҳми худро мегузоранд. Дар ин давраи сарнавиштсоз, барои миллату давлати тоҷикон, тағйироти куллие дар ҷомеа падидаи омад. Сиёсати пешгирифтаи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Ҷаноби Олӣ муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ва Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар таҷдиди кулли соҳаҳои хоҷагии халқ, бахусус дар соҳаи фарҳанг бештар ба назар мерасад [9].

Сарвари давлат дар силсиланутқҳои таърихияш инкишофу рушди фарҳанги миллиро аз равандҳои муҳимми ҷомеаи мутамаддин мешуморад ва онро аз мадди назар дур намесозад. Яке аз самтҳои ин сиёсат, ташкили заминаи қонунии рушди соҳаҳои гуногуни фарҳанг махсуб меёбад. Қабули қонуну қарорҳо, фармону супоришҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, роҳбарияти Ҳукумати Тоҷикистон, қабл аз ҳама ба пайдоиши санадҳои меъёрию ҳуқуқии фаъолияти фарҳангӣ заминаи мустаҳкам гузошт ва ба рушди пурсамари он шароит муҳайё намуд [10].

Ходимони илмии ПИТФИ зарурати мувофику мутобиқ намудани фаъолияти муассисаҳои фарҳангиро ба талаботи даврони соҳибистіқлолӣ ва ниёзҳои ҷомеаи нав ба инобат гирифта, кӯшиш намуданд, ки барои кормандони соҳа ҳарчи бештар тавсияномаҳо ва дастурҳои методӣ таҳия намоянд. Аз ҷумла, барои дастаҳои ҳаваскорони санъат дастури методии «Остин», ба ёрии кормандони муассисаҳои фарҳангиву фароғатӣ перомунӣ ташкил намудани ансамбли худфаъолиятии рақсии кӯдакон, баланд бардоштани сатҳу сифати хизматрасонӣ дар муассисаҳои клубӣ, омӯзиш ва тарғиби дастовардҳои сулҳи тоҷикон тавсияномаву маслиҳатҳои методӣ таҳияву интишор шуданд. Солҳои минбаъда низ ходимони илмии ПИТФИ дар таҳияи дастурҳои методӣ саҳм гирифтанд. Аз ҷумла, дастурҳои амалӣ-методии «Истифодаи технологияи муосири иттилоотӣ дар фаъолияти китобхонаҳо», «Менеджмент ва маркетинги фаъолияти китобдорӣ», «Технологияи бунёд ва истифодаи захираҳои китобдорӣ–иттилоотӣ», «Менеджменти фаъолияти муассисаҳои фарҳангӣ-фароғатӣ» тавсияҳои услубӣ ва сценарияи намунавӣ ба ёрии ходимони муассисаҳои фарҳангӣ таҳти унвони «Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ–қофиласолори назми классикии

точик» ва дастури методӣ барои дастаҳои худфаъолияти бадеӣ зерӣ унвони «Гулчини ракс» чоп шуданд.

Ҳамзамон аз ҷониби ходимони илмии ПИТФИ тавсияҳои методӣ ва сенарияҳои намунавӣ бахшида ба санаҳои муҳими таърихӣ ва ҷашнҳои миллий таҳияву интишор шудаанд, ки ҷиҳати баргузории ҷашну маъракаҳои миллий ва муаррифию тарғиби онҳо мусоидат намуданд. Аз ҷумла, бо мақсади сазовор пешвоз гирифтани ҷашни Истиқлоли давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва санаи мубораки Рӯзи Ваҳдати миллий аз ҷониби кормандони илмии пажӯҳишгоҳ намунаи сенарияҳои «Ҷон ба роҳи Ватан фидо, ман накунам, кӣ мекунад?», бахшида ба 20-солагии истиқлолият, «Ин Ватан зинда дар ҷаҳон мебуд», бахшида ба 25-солагии истиқлолият, «Ваҳдатофарин», бахшида ба 20-солагии Рӯзи Ваҳдати миллий, «Фурӯғи субҳи доноӣ» (намунаи сенарияи ҷашнҳои давлатӣ ва миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон), таҳия, нашр ва барои истифода пешниҳод шуданд. Барои сазовор истиқбол намудани ҷашнҳои миллии Наврӯз ва Меҳргон тавсияномаҳо ва сенарияҳои намунавӣ таҳти унвонҳои «Наврӯзи оламафрӯз», «Меҳргоннома», «Фишонд аз савсану гул симу зар бод», «Номаҳои меҳргонӣ» нашр шуданд.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дар тӯли 20-соли фаъолиятҳо (1997-2017) аз ҷониби ходимони илмии ПИТФИ зиёда аз 208 асарҳои илмӣ, аз ҷумла 28 монография: «История библиотечного дела в Бухарском Эмирате (вторая половина XIX–начало XX вв.» (1997), «Пути интеграции профессиональной и культурно–досуговой деятельности музыкантов - исполнителей» (1998), «Библиография земледельческой культуры таджикского народа (до середины XIX в.» (2000), «Тамаддун» иборат аз 4 ҷилд (2002-2005), «Фарҳангшиносӣ» (2002), «Книга в развитии культуры народов Востока и проблемы библиографирования рукописных книг» (2004), «Фарҳангпажӯишӣ: Ҷ.1., «Фарҳангшиносӣ» (2005), «Социально-культурная концепция в духовной традиции ислама» (2005), «Фарҳангпажӯишӣ: Ҷ.2., «Китобпажӯишӣ» (2005), «Ритмика дар ашъори Рӯдакӣ» (2008), «Накшу нигорҳо дар зиндагии форсизабонон» (2008), «Либос ва суннати он дар замони Рӯдакӣ: Донишномаи Рӯдакӣ», ҷилди 2. (2008), «Услубҳои китобдорӣ ва иттилоотии тарғиби китоб» (2008), «Менеҷменти фаъолияти китобдорӣ ва иттилоърасонӣ» (2008), «Афкори педагогии Имом Абӯҳанифа» (2009), «Тамаддун: Китоби 3; Давраи нав» (2009), «Ҷонавода дар ислом: Ҷонавода бо зерсохторҳои исломӣ» (2009 бо ҳуруфоти форсӣ), «Таърих, тамоюл ва рушди фаъолияти китобдорӣ дар Тоҷикистон» (2009), «Театр Мауланы и театральность зикров и самаъ» (2009), «Дидори дӯст» (2009), «Накши Нур» (2009), «Фидоии фарҳангу ҳунар» (2009), «Театри давлатии академии драмавии ба номи Абулқосим Лоҳутӣ 80-сола шуд» (2009), «История рекламы некоторые тенденции его развития» (2009), «Педагогические условия ответственности родителей за воспитание детей в исламе созвучные современным нравственным нормам

светского общества» (2009), «Асрори пурасрор» (2009), «Эҷодиёти бадеии халк» (2009), «История возникновения и развития сельскохозяйственной библиографии» (2010), «Театр и независимость» (2010), «История туризма Республики Таджикистан» (2010), «Фаъолияти китобдорӣ дар Тоҷикистон: Хрестоматия» (2010), «Таърихи библиографияи кишоварзӣ» (2011), «Таърихи ракси халқи тоҷик», «Китобхонаҳои исломӣ дар Тоҷикистон», «Осорхонаҳои Тоҷикистон: таърих ва тамоюлҳои рушд», «Сайёҳатшиносӣ дар Тоҷикистон: таърих ва ҳолати имрӯза», «Истиклолият ва рушди фарҳанг», 20 маҷмӯаи мақолаҳо: «Дар умқи фарҳанги китобдорӣ» (2001), «Тадқиқоти фарҳангшиносӣ» (2001), «Таҳқиқоти фарҳангшиносӣ: оид ба фаъолияти ПИТФИ» (2001), «Фарҳанг: мушкилот ва роҳҳои ҳалли он» (2002), «Консепсияи рушди фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон» (2005), маводи ҳамоишҳои илмӣ: «Фарҳанги мардум: вазъият, проблема ва дурнамо» (2005), маҷмӯаи мақолаҳои Конференсияи илмӣ-амалӣ: «Нақши муассисаҳои фарҳанг дар густариши тамаддуни ориёӣ» (2006), «Консепсияи рушди фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон: дастовардҳо ва масъалаҳои ҳалталаби он» (2007), «Фарҳанг ва омӯзиш дар ҳавзаи тамаддуни иронӣ: маҷмӯаи мақолоти илмии устодон ва унвонҷӯёни Эрон, Афғонистон ва Тоҷикистон» (2009), нашри махсуси Паёмнома: «Роҳҳои навини татбиқи «Консепсияи рушди фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон» (2010), «Нақши китобхонаҳои бачагона ва мактабӣ дар таълиму тарбияи насли наврас» (2010) ва ҳоказо, 32 барномаву дарснома ва маводи таълимӣ: «Менечмент ва маркетинги фаъолияти китобдорӣ» (2007), «Услугҳои китобдорӣ ва иттилоотии тарғиби китоб» (2008), «Менечменти фаъолияти китобдорӣ ва иттилоърасонӣ» (2008), «Суруди деҳа» (2009), «Сурудҳо» (2009), «Китобхонаҳои электронӣ» (2009), «Гулчини рақс» (2009), «Таърихи номаҳои Аҷам» (2010), «Мактаби омӯзиши чанг» (2011), «Ғичҷакнавози наврас», «Дарси гитор», «Хорсарой», «Нақшаҳои намунавии таълимӣ: барои шӯбаҳои мусиқӣ, рассомӣ, хореографӣ, театрӣ ва лӯхтакронии мактабҳои ибтидоии мусиқӣ, рассомӣ ва санъат» (2007), «Хореография» (2007), «Ғичҷак» (2007), «Солфеджио», «Маҷмӯаи пйесаҳо барои рубоб ва фортепиано» (2008), «Асарҳо барои соҳҳои миллӣ» (2008), «Хорсарой» (2008), «Менечменти китобдор» (2009), «Назарияи таълими дарси мусиқӣ дар мактаб» (2010), «Библиографияи адабиёти кишоварзӣ» (2011), «Библиографияи табиатшиносӣ ва техникаӣ» (2011), 17 дастури методиву тавсиявӣ ва 8 сенарияи ҷашнҳои давлатӣ ва миллӣ: «Фарҳанги сулҳ: тавсияҳои методӣ» (2000), «Народные традиции, обычай, праздники и обряды: проблемы возрождения и упорядочения средствами социокультурной деятельности» (2003), «Наврӯзи дилафрӯз: маслиҳатҳои методӣ» (2006), «Меҳргон: маслиҳатҳои методӣ» (2006), «Гулчини рақс: маслиҳатҳои методӣ» (2006), «Сарбози Ватан. Маслиҳатҳои методӣ ва сенарияи гуселонидани ҷавонон ба сафи Артиши миллӣ» (2006), «Менечмент ва маркетинги фаъолияти китобдорӣ: дастури методӣ-амалӣ»

(2007), «Истифодаи технологияи муосири иттилоотӣ дар фаъолияти китобхонаҳо: дастури амалӣ-методӣ» (2007), «Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ–қофиласолори назми классикии тоҷик: тавсияҳои услубӣ ва сценария ба ёрии муассисаҳои фарҳанги деҳот» (2008), «Иду маросимҳои мардумӣ: маълумотнома ва тавсияҳои методӣ» (2008), «Менечмент ва маркетинги фаъолияти китобдорӣ: мактуби методӣ ба китобдорон» (2008), «Хизматрасонии ғайримуқимии китобхонавӣ-иттилоотӣ: дастури методӣ-библиографӣ» (2008), «Ҳуҷҷатҳои меъёрии ҳуқуқӣ оид ба фаъолияти китобдорӣ: маълумотнома ва тавсияҳои методӣ» (2008), «Планирование, учёт отчетность и контроль исполнения в социально-культурных учреждениях: методико-практическое пособие специалистам сферы социально-культурной деятельности» (2008), «Сайёҳатшиносӣ: мухтасари луғати калимаву ибораҳои соҳавӣ. Дастури методӣ» (2009), «Музейшиносӣ. Дастури методӣ» (2009), «Таҷрибаи пешаздипломӣ: дастури методӣ барои донишҷӯёни ихтисоси менечмент туризм» (2009), «Таҷрибаи пешаздипломӣ: дастури методӣ барои донишҷӯёни ихтисоси фаъолияти иҷтимоӣ-фарҳангӣ» (2009), «Технологияи бунёд ва истифодаи захираҳои китобдорӣ–иттилоотӣ: Дастури методӣ» (2009), «Менечменти фаъолияти муассисаҳои фарҳангӣ-фароғатӣ: дастури амалӣ-методӣ» (2010), «Наврӯзи оламафрӯз»: Тавсияҳои методӣ ва сценарияҳои намунавӣ барои муассисаҳои фарҳанг (2011), «Ҷон ба раҳи Ватан фидо, ман накунам, кӣ мекунад?» тавсияҳои методӣ ва сценарияҳои намунавии ҷашни 20-солагии Истиклолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шаҳру ноҳияҳои мамлакат (2011) ва ғайраҳо, 30 маводи маълумотдиҳиву библиографӣ: рӯйхати библиографии «Китоби сол» (2000, 2002, 2003, 2004, 2005), дастури шарҳиҳолию библиографии «Темур Отахонов» (2008), «Тақвими арбобони барҷастаи Тоҷикистон барои соли 2010» (2009), баҳшида ба фидокорони ҷангу меҳнат «Тоҷикписари афсонавӣ» оид ба қаҳрамонони Тешабой Одилов (2001), «Марди маънӣ» (2006) оид ба собиқадори фарҳанг Аскаралӣ Раҷабов ва ғайраҳо ва беш аз 1000 мақолаи илмӣ ба таъб расида, мавриди истифода қарор гирифтаанд.

Маълумоти бештарро роҷеъ ба адабиёти муттазакир дар китобномаи ба фаъолияти 20-солаи ПИТФИ баҳшидашуда, ки аз тарафи Шариф Комилзода таҳия гардидааст, гирифтани мумкин аст[11].

Илова бар ин, ПИТФИ дар нашри маҷаллаҳои «Анис» (солҳои 1999-2002, иборат аз 7 шумора), «Фарҳанг ва ҳунар» (солҳои 2007-2010, иборат аз 10 шумора) ва «Паёмномаи фарҳанг» (аз соли 2000 нашр мешавад, то имрӯз 40 шуморааш интишор ёфтааст), сахм гузошта, ҳамасола силсилакитобҳоро таҳти унвонҳои «Осор» (4 шумора), «Фаъолияти китобдорӣ дар Тоҷикистон» (6 шумора) ва «Фарҳанги ғайримоддии халқи тоҷик» (4 шумора) ба таъб мерасонад, ки ҳамаи ин китобҳои барои олимони тадқиқотчиён ва мутахассисони соҳаи фарҳангу санъати кишвар пешбинӣ шудааст.

дастурҳои илмию методӣ барои ташкилоту муассисаҳои соҳаи фарҳангу хунар, расонидани кӯмаку ёрии эҷодию методӣ ба созмонҳои давлатию ғайридавлатӣ, марказҳои фарҳангӣю фароғатӣ, иттифоқҳои эҷодию коргоҳҳои истехсолӣ, таблиғи мероси бою гаронбаҳо ва пурғановати ниёгонамон ба сокинони мамлакат, мусоидат ба эҳёи расму русум, одату анъана, эҷодиёт ва оинҳои мардумӣ, рушду инкишоф ва ривочу равнақи ҷамъонибаи онҳо, таъмини ташкилоту муассисоти фарҳангиву таълимии соҳавӣ бо дастуру адабиёти методии таълимӣ, ташхиси фаъолияти муассисаҳои фарҳангии ҷумҳурӣ ва амсоли инҳо равона шудааст Пажӯҳишгоҳи илмӣ-тадқиқотии фарҳанг ва иттилоот маҳсуб меёбад.

Калидвожаҳо: *фарҳанг, санъат, таърих, халқи тоҷик, мероси фарҳангӣ, муассисаҳои фарҳангӣ, таълиму тарбия, тарғиб, дастовардҳои фарҳангӣ.*

РОЛЬ НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОГО ИНСТИТУТА КУЛЬТУРЫ И ИНФОРМАЦИИ В ИЗУЧЕНИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ

В истории становления культурной жизни таджикского народа огромен вклад образовательных и научных учреждений в области культуры. В частности, это одно из ведущих учреждений в области культуры, единственное учреждение, занимающееся изучением различных направлений культуры: изучением, анализом и исследованием историко-теоретических вопросов культуры, ее современного состояния и перспектив, проектированием программы и планов возрождения национальных традиций и культуры, издание научно-методических пособий для организаций и учреждений культуры и искусства, оказание творческой и методической помощи государственным и общественным организациям, культурно-зрелищным центрам, творческим союзам и мастерским, популяризация богатого наследия нашей страны, нашего народа и наших предков и народных традиций, их всестороннего развития и процветания, обеспечения отраслевых культурно-просветительских организаций учебно-методическими пособиями, анализ деятельности учреждений культуры страны является Научно-исследовательский институт культуры и информации.

Ключевые слова: *культура, искусство, история, таджикский народ, культурное наследие, учреждения культуры, образование, адвокатура, культурные достижения.*

THE ROLE OF RESEARCH INSTITUTE OF CULTURE AND INFORMATION IN THE STUDY OF NATIONAL CULTURE

In the history of the formation of the cultural life of the Tajik people, the contribution of educational and scientific institutions in the field of culture is enormous. In particular, this is one of the leading institutions in the field of culture, the only institution engaged in the study of various areas of culture: the study, analysis and research of historical and theoretical issues of culture, its current state and prospects, designing programs and plans for the revival of national traditions and culture, publishing scientific - teaching aids for organizations and institutions of culture and art,

providing creative and methodological assistance to state and public organizations, cultural and entertainment centers, creative unions and workshops, popularizing the rich and rich heritage of our country, our people and our ancestors and folk traditions, their comprehensive development and prosperity, provision of sectoral cultural and educational organizations with educational and methodological aids, analysis of the activities of cultural institutions of the country and the like, similar research Institute of culture and informationin.

Key words: *culture, art, history, Tajik people, cultural heritage, cultural institutions, education, advocacy, cultural achievements.*

Сведения об авторе: Хасанова Рузигул Хабибуллоевна-докторант 3-го курса Института истории, археологии и этнографии им. Дониша НАНТ. Тел:(+992) 934058101. E-mail: ruzigulhasanova@gmail.com.

Information about the author: Khasanova Ruzigul Khabibulloevna-3rd year doctoral student at the Institute of History, Archeology and Ethnography named after A. Donisha NANT. Tel: (+ 992) 934058101. E-mail: ruzigulhasanova@gmail.com.

УДК 33 (575.3)

ТАҲҚИҚИ РУШДИ ИҚТИСОДӢ-ИҶТИМОИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ДАР ДАВРОНИ ИСТИҚЛОЛ

МАҲМАДСАҒО И.,
Донишгоҳи давлатии тижорати Тоҷикистон

Таҷрибаи таърихӣ собит сохтааст, ки дараҷаи соҳибистиклолии кишвар ва босуботии он аз бисёр ҷиҳат ба вазъи иқтисод вобаста аст. Аз ин рӯ, ҳар як давлати соҳибистиклол баҳри рушди бонизому босуботи иқтисодии худ муттасил талош меварзад ва билохира ба таҷрибаи муайяне дар ин соҳа молик мегардад. Дар шароити гузариш ба демократикунони ҷомеа, ошкорбаёнӣ, бунёди давлати соҳибистиклол, демократӣ, ҳуқуқбунёд, дунявӣ ва ягона, омӯзиш ва ҷамъбандии таҷрибаи мусбӣи ҳаёти иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи истиқлол ва рушди он ба ҳайси давлати мустақил аз аҳаммияти хоса бархурдор аст. Бо ба даст овардани мақоми истиқлол Тоҷикистон ба ислоҳоти тамоми ҷанбаҳои зиндагӣ, аз ҷумла низоми иқтисодӣ рӯй овард.

Аммо бевосита пас аз ба даст овардани истиқлол ҷумҳурӣ ба ҷанги шаҳрвандӣ кашида шуд, ки дар натиҷа иқтисоди кишвар рӯ ба таназзул оварда, арзишҳои аслии истиқлоли ҷумҳурӣ ба нестӣ расиданд. Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон дар яке аз суханрониашон бахшида ба 15-солагии Истиқлоли давлатӣ ва ҷашни Соли тамаддуни ориёӣ маҳз ин мушкилоти солҳои аввали истиқлолро ёдрас гардида, аз ҷумла қайд намуданд, ки ҷанги шаҳрвандӣ «аз лиҳози иқтисодӣ ба маблағи зиёда аз 10 млрд. доллари амрикоӣ ҳисороти моддӣ расонида, мамлакатро ба даҳсолаҳо

ба қафо кашид». Яке аз масъалаҳои мураккаб ва муҳим дар ин давра, ба ақидаи Сарвари давлат «роҳбарӣ ба иқтисоди давлати соҳибистиклол ва берун кашидани он аз ҳолати бухронӣ буд» [22,14].

Аз пайи иҷрои дастуру нишондодҳои Президенти кишвар дар солҳои истиқлол Ҳукумати Тоҷикистон ба соҳаи иқтисод таваҷҷуҳи ҷиддӣ зоҳир намуд, ки дар сатҳи сиёсати давлатӣ аҳамияти калони сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангию равшаннамоиро доро буд. Зеро пешрафти ҷомеа, таъмини амнияти миллӣ ва давлатӣ ва умуман даст ёфтани ба сатҳи ҷаҳонии техника ва технология, илм ва фарҳанг аз рушди босуботи иқтисод вобастагӣ дорад. Бинобар ин омӯзиши таърихнигории таҳқиқоти таърихшиносии ҳаёти иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон метавонад ба хусусиятҳои инкишофи иқтисодии кишвар равшанӣ андохта, ба муайян намудани самтҳои афзалиятнок ва самараноки рушди он мусоидат намояд.

Аз ҷумлаи масоили иқтисодию иҷтимоии давраи гузариш ба иқтисоди бозорӣ ва ташаккулёбии низоми нави муносибатҳои моликият ташаккулёбӣ ва рушди бахши хусусӣ, ба ҳайси яке аз падидаҳои низоми сармоядорӣ ҷойгоҳи махсусро ишғол менамояд. Дар ин иртибот, таҳлилҳои таърихӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоии фаъолияти бахши хусусӣ ба сифати яке аз унсурҳои зарурии бозор, яке аз ҷанбаҳои муҳими таҳқиқоти муосири олимони-иқтисоддонон ва таърихшиносони тоҷик қарор гирифтааст.

Дар ин корҳо яке аз мавзӯоте, ки дар илми иқтисодшиносӣ дар Тоҷикистон самтҳои асосии табaddулотии иқтисодӣ ва ҷамъиятиро дар марҳалаи муосир муайян намудааст, оғоз ва густариши ислоҳоти моликияти давлатӣ бо ворид кардани он ба низоми муносибатҳои бозорӣ мебошад. Ҳаллу фасли ин масъала, аз дидгоҳи олимони-иқтисоддонони тоҷик, аз бисёр ҷиҳат, аз татбиқи барномаҳои хусусисозӣ ва рушди бахши хусусӣ дар иқтисодиёт вобаста мебошад.

Масоили марбут ба раванди ислоҳоти иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ташаккулёбии бахши хусусӣ дар давраи гузариш ба иқтисоди бозорӣ дар монографияи Р. Маҳкамов [13] мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Боби якуми рисола ба шароити иқтисодию иҷтимоии Тоҷикистон дар давраи гузариш ба бозор бахшида шуда, самтҳои асосии таҳаввулотии иқтисодӣ нишон дода шудаанд. Дар бобҳои дуюм ва сеюм ба раванди ташаккулёбӣ ва инкишофи шаклҳои хусусисозӣ, бахши хусусӣ, соҳибкорӣ ва бозори дохилии истеъмолӣ дар охири солҳои 90-уми қарни XX равшанӣ андохта шудааст.

Масоили ташаккулёбии бахши хусусии иқтисод ва ҷойгоҳи касбу кори хурд ва миёна дар истеҳсолоти ҷамъиятии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҷаҳорҷубаи қавоиди амалкунанда дар рисолаи З. Юсуфҷонов [29] мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст.

Ба масоили рушди бахши хусусӣ дар давраи истиқлол дар Тоҷикистон таҳқиқоти якҷояи С.Д. Комилов ва С.А. Камолов [12], ба масоили фаъолияти соҳибкорӣ дар бахши аграрии иқтисодиёт дар давраи истиқлоли Ҷумҳурии Тоҷикистон таълифоти И.С. Донахонов [8] бахшида шудаанд. Ҳадафи таҳқиқи ин масоил муаррифии хусусиятҳо ва қонуниятҳои рушди соҳибкорӣ дар бахши аграрӣ ва дар ин асос коркарди пешниҳодот ва тавсияҳо барои рушди босуръат ва боло бурдани самаранокии соҳаҳои мухталифи он дар марҳалаҳои истеҳсолот, табдил, нигоҳдорӣ ва расондани маҳсулоти кишоварзӣ ба истеъмолкунандагон мебошад. Инчунин, ҳолати рушди фаъолияти соҳибкорӣ дар бахши аграрии

иктисоди Тоҷикистон ва масоили дигари марбут ба маҷмӯаи агросаноатии (МАС) Тоҷикистон, рушди соҳибкории инфиродӣ дар деҳот ва аҳамияти иҷтимоию иқтисодии он ва ғайра мавриди таҳлилу баррасӣ қарор гирифтаанд.

Бояд зикр кард, ки монографияи доктори илмҳои таърих Н.Б. Ҳотамов [26] дар омӯзиши таҳаввулоти иҷтимоӣ-иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон асари арзишманд маҳсуб меёбад. Дар он муаллиф таърихи таҳаввулоти дар солҳои 1991-2006 дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба амал омадаро дар соҳаи саноат ва энергетика, маҷмӯаи аграрӣ-саноатӣ, нақлиёт ва бунёди роҳҳо, алоқа, савдои дохилӣ ва берунӣ, андозҳо ва низоми андоз, сармоягузориҳои хориҷӣ, низоми бонкӣ ва қарзӣ, вазъи иҷтимоӣ ва муҳочирати меҳнатӣ дар даврони истиқлол мавриди таҳқиқ қарор додааст.

Ба ақидаи профессор Н.Б. Ҳотамов таҳаввулоти иқтисодие, ки барои Тоҷикистони соҳибистиқлол хос буданд, дар маҷмӯъ ба мушкилиҳои зиёд рӯ ба рӯ омаданд. Мавсуф барои тақвияти фикри худ аз мақолаи академик Н.Қ. Қаюмов чунин иқтибос овардааст: «хангоми эълони истиқлолият Тоҷикистон ба мисли дигар кишварҳои Осӣи Марказӣ барномаи мушаххаси аз лиҳози илмӣ асоснокшудаи таҳаввулоти иқтисодӣ надошт. Гузашта аз ин, ислоҳоте, ки дар мамлакат гузаронида шуданд, аз заминаи назариявии комил бархурдор набуданд. Аз ин рӯ, ин ислоҳот барои бисёр корхонаҳо ва ҳатто соҳаҳои алоҳидаи иқтисод фоҷиабор анҷом пазируфтанд» [26, 4].

Бо вучуди ин, Н.Б. Ҳотамов вазъи иҷтимоӣ-иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистонро дар даврони истиқлол таҳлил намуда, ба хулосае расидааст, ки ислоҳоти иқтисодии дар солҳои аввали соҳибистиқлолӣ гузаронидашуда дар соҳаҳои алоҳидаи иқтисод, аз ҷумла саноат ва соҳибкорӣ, энергетика, хоҷагии қишлоқ, нақлиёт ва бунёди роҳҳо, алоқа, савдои дохилӣ ва берунӣ, андозҳо ва низоми андоз, сармоягузориҳои хориҷӣ, низоми бонкӣ ва қарзӣ, вазъи иҷтимоӣ ва муҳочирати меҳнатӣ баъзе дигаргуниҳои мусбӣ ба миён овард. Дар натиҷаи таҳаввулоти иқтисодӣ на танҳо поёнравии иқтисоди мамлакат боздошта шуд, балки низоми нави роҳбарӣ дар шароити иқтисоди бозорӣ бунёд гардид [26, 260].

Мутаассифона, монографияи Н.Б. Ҳотамов бо инъикоси вазъи иҷтимоӣ-иқтисодии ҷумҳурӣ дар соли 2006 анҷом пазируфта, таҳлили иқтисоди кишвар дар 15-соли охир, ки ба пешравии назаррас ноил гардидааст, мавриди таҳқиқи муаллиф қарор нагирифтааст.

Масоили иҷтимоию иқтисодии ташаккулёбӣ ва рушди иқтисоди бисёрукладӣ дар баҳши аграрии маҷмӯаи агросаноатии Тоҷикистон дар кори доктори илмҳои иқтисод Н.Т. Насриддинов [16] мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Муаллиф асосҳои назарияию методологии ташаккулёбии иқтисоди бисёрукладӣ дар баҳши хусусии маҷмӯаи агросаноатии Ҷумҳурии Тоҷикистонро мавриди баррасӣ қарор дода, ҳамзамон самтҳои асосии ин соҳаи хоҷагири муайян намудааст.

Ташаккулёбӣ ва рушди механизмҳои бозорӣ хоҷагидорӣ дар маҷмӯаи агросаноатии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар таҳқиқоти З.Р. Шарифов [28] таҳқиқ гардидааст. Ин кор ҷамъбасти илмию амалиявии таҳқиқоти бисёрсолаи муаллиф баҳшида ба асосҳои иқтисоди бозорӣ ва механизми муносиби хоҷагидорӣ дар маҷмӯаи агросаноатии Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад. Рушди соҳибкории истеҳсолотии маҷмӯаи агросаноатии Тоҷикистон дар рисолаи К.Б. Шамсиев [27] ба таҳқиқ расидааст, ки дар он муаллиф дар асоси таҳлилу арзёбии ҳолати ин

соҳа дар солҳои истиқлолият самтҳои ояндадори рушди онро, ки посухгӯи таҳаввулоти иқтисодӣ ва нигоҳдории рушд ва мувозинати иқтисодии Тоҷикистон мебошанд, муайян намудааст. Мавзӯи ҷараёни ислоҳоти аграрӣ ва истиқрори муносибатҳои бозорӣ дар хоҷагии деҳоти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар кори олими тоҷик Х.Б. Раҳматов [20] баррасӣ гардида, ҷанбаҳои ташаккулёбии ва инкишофи бахши хусусӣ дар маҷмӯаи агросаноати Тоҷикистон таҳқиқ гардидааст.

Дар рисолаи илмӣ муҳаққиқи тоҷик А.С. Раҳимов [18] масъалаҳои марбут бо беҳбуд сохтани равияҳои баҳисобгирии захираҳои гидроэнергетикаи хурди Ҷумҳурии Тоҷикистон бо истифодабарии технологияҳои муосири иттилоотӣ баррасӣ гардидаанд. Дар қор, дар асоси таҳлили бонизом, ҳолати ҳозира ва ояндаи инкишофи маҷмӯаи сӯзишвории энергетикаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, аҳамияти истифодабарии захираҳои гидроэнергетикаи хурд дар шароити маҳдудиятҳои шадид дар давраи тирамоҳӣ ва зимистонӣ, ҳамчунин ташкили низоми самараноки таъмини ғайримарказонишудаи барқи Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки ба он 73% аҳолии кишвар шомил аст, асоснок карда шудааст.

Мавзӯи ташаккулёбии стратегияи маҷмӯи энергетикаи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва нақши он дар ҳамгироии энергетикаи минтақаи Осиёи Марказӣ дар рисолаи М.Н. Зардибекова [10] баррасӣ гардидааст. Ҳадафи асосии қор омӯзиши ҳолати мавҷуда ва муайян намудани самтҳои стратегияи рушди энергетикаи Ҷумҳурии Тоҷикистон барои таъмини инкишофи собит бо назардошти ташаккулёбии ҳамгироии энергетикӣ ҷиҳати ҳаллу фасли идораи захираҳои обию энергетикаи ҷумҳуриҳои Осиёи Марказӣ ва истифодабарии оқилонаи тавони энергетикаи минтақа мебошад. Тамоюлотии инкишофи иқтисоди Ҷумҳурии Тоҷикистонро мавриди таҳлил қарор дода, муаллиф нишон додааст, ки иқтисоди ҷумҳурӣ дар давраи мавриди омӯзиш инкишофи яктарафа доштааст ва воридоти асосӣ ба буҷет аз ҳисоби алюминий ва пахта будааст. Дар ҳоле ки саноати алюминий ба нуруи зиёд ниёз дошта мустақиман аз рушди соҳаи энергетикӣ, асосан электроэнергетика вобаста мебошад. Хулоса карда мешавад, ки яке аз самтҳои асосии инкишофи иқтисодии ҷумҳурӣ, ки метавонад на танҳо маҳаки ҳаракати тамоми соҳаҳои кишвар ва баровардани Тоҷикистон аз бӯҳрон мебошад, балки инчунин инкишофи босуботи онро дар оянда таъмин менамояд, азҳудкунии васеи тавони гидроэнергетикаи кишвар мебошад [10]. Ҳарчанд, ки Тоҷикистон бо сатҳи пасти таъмин будан бо газ ва маҳсулоти нафтӣ фарқ мекунад, вале дорои захираҳои азими нуруи обӣ ва ангиштсанг мебошад. Мавҷуд будани захираҳои калони обӣ инкишофи электроэнергетикаи кишварро дар роҳи сохтмони истгоҳҳои нуруи барқ муайян кардааст.

Инкишофи электроэнергетикаи Тоҷикистон дар асоси истифодабарии комплекси захираҳои обӣ дар рисолаи Ш.Х. Холиқов [25] мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Дар қор вазъияти захираҳои гидроэнергетикаи Тоҷикистон ва ҷойгоҳи он дар тавони минтақавӣ ва ҷаҳонӣ таҳқиқ шуда, инкишофи электроэнергия ва истифодабарии захираҳои оби Тоҷикистон мавриди таҳлилу арзёбӣ қарор гирифтааст. Инчунин тамоюлотии муосир ва ҷашмандозҳои инкишофи электроэнергия дар асоси истифодабарии захираҳои обию энергетикӣ дар давраи истиқлолият омӯхта шудаанд.

Масоили марбут бо таъмини амнияти обию энергетикӣ инчунин дар қорҳои чунин олимони иқтисодчиёни тоҷик, ба мисли Абдусаматов М., Орифов Х. О., Аҳмедов Ҳ.М., Аминҷонов М.А., Аминҷонов Р.М., Ғаниев Т.Б., Ҷураев Д.К.,

Исоев Р.С., Исайнов Х.Р., Қудратов Р.Р., Муҳаббатов Х.М., Одинаев Ҳ.А., Петров Г.Н., Холиқов Ш.Х., Умаров Ҳ.У. ва дигарон мавриди таҳқиқ қарор гирифтаанд.

Дар монографияи академик Талбақ Назаров [15] раванди ташаккулёбӣ ва рушди равобита бозорӣ ва гузаронидани ислоҳоти иқтисодӣ, чараёни ҷустуҷӯи роҳҳои барқарорсозии баъдинизоии объектҳои харобкардашудаи саноат ва хоҷагии кишлоқ таҳқиқ гардидаанд.

Масоили марбут ба ҷанбаҳои иқтисодии туризм дар монографияи Ҷ. Ёров [9] мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Дар монографияи мазкур самтҳои асосии рушди туризм дар шароити бозор дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, мушкилоти мавҷуда ва чараёни ба танзимдарории давлатӣ ва вазъияти дастгирии соҳаи туризм таҳлил ва арзёбӣ гардида, имкониятҳои инкишофи соҳаи мазкур дар иқтисодиёти кишвар муайян гардидааст.

Саҳми ташкилоти байналмилалӣ дар ҳаллу фасли масоили иқтисодӣ дар Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон (ВМКБ) дар солҳои истиқлол (1991-2011) дар рисолаи К.Д. Собирова [24] ба таҳқиқ расидааст. Дар боби дуюми кори мазкур саҳми ташкилоти байналмилалӣ дар барқарорсозии баъдинизоӣ ва инкишофи минбаъдаи иқтисоди ВМКБ баррасӣ гардида, мусоидати ташкилоти зиёди байналмилалӣ дар гузаронидани ислоҳоти иқтисодӣ ва эҳёи саноат дар ВМКБ ва иштироки онҳо дар инкишофи энергетика нишон дода шудааст.

Муаллиф қайд менамояд, ки ташкилоти бешумори байналмилалӣ дар ҳаллу фасли масоили мураккаби иқтисодии давраи гузариш, барқарор ва инкишофи иқтисод дар кишвар, аз он ҷумла дар ВМКБ кӯмаки амалӣ расонидаанд. Минҷумла ба Барномаҳои Рушди Созмони Милали Муттаҳид (ПРООН) дар Тоҷикистон таваҷҷуҳ зоҳир шудааст, ки дар кишвар аз соли 1994 фаъолият мекунад. Зикр карда мешавад, ки дар тӯли солҳои фаъолияти намоёндагии ПРООН дар Тоҷикистон дар навоҳии мухталифи ҷумҳурӣ як қатор лоиҳаҳои хурд ба иҷро расиданд, ки барои маҳалҳои дар натиҷаи ҷанги шаҳрвандӣ осеб дида, аз аҳаммияти муҳими иқтисодӣ бархурдор буданд [14,130].

Зикр карда мешавад, ки инкишофи касбу кори хурд зарфиятии муҳимро барои беҳбуд сохтани иқтисоди маҳаллӣ доро будааст ва дар ин самт саҳми ташкилоти байналмилалӣ ҷашмрас будааст. Аз ҷумлаи чунин ташкилот Ҷамъияти «Милал Интер» буд, ки дар соли 1994 таъсис ёфта, яке аз ҷамъиятҳои аввалини касбу кор дар Тоҷикистон маҳсуб меёбад. Муассисони ин ҷамъият корхонаҳои аввалини ВМКБ «Комета», «Панҷ», «Муштарӣ», «Муслим» буданд ва роҳбарони ин корхонаҳо қабл аз дигарон дарк карда буданд, ки инкишофи касбу кор имконияти ягонаи эҳё ва инкишофи иқтисодиёти вилоят мебошад.

Барои мусоидат ба ҳаллу фасли мушкилоти иқтисодӣ дар вилоят муаллифи рисола нақши ташкилоти байналмилалӣ: кооперативи «Зиндагӣ» (Олмон); донорҳои байналмилалии ҷамъиятҳои амалкунонда дар вилоят: Айфекс, МОМ, ОВСЕ, GIZ, МОТ (IREC), Фонди Оғохон ва равобитаи муштаракона бо як қатор ташкилоти байналмилалӣ, минҷумла САҲА, Фонди Аврусиё, СIDA, лоиҳаи USAID ва ҳоказоро мавриди таҳлилу арзёбии дақиқ қарор додааст [24,92-166].

Иттилооти муфид оид ба нақши ташкилоти байналмилалӣ ва ниҳодҳои молиявӣ дар ҳаллу фасли масоили иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон, минҷумла ВМКБ, дар солҳои истиқлол дар китоби Н. Салимов ва А. Шарифзода [23] низ оварда шудааст.

Дар рисолаи З.М. Баҳромов [5] вазъияти ҳаёти иқтисодии ВМКБ дар солҳои истиқлол мавриди баррасӣ қарор гирифта, раванди татбиқсозии ислоҳоти иқтисодии ВМКБ нишон дода шудааст.

Дар оғози соли 2000 Ҷумҳурии Тоҷикистон дар марҳалаи гузариши иқтисодӣ қарор дошт ва таҷрибаи ҷаҳонӣ нишон меод, ки барои ба зудӣ паси сар намудани ин давра ниёз ба ворид шудани сармоягузориҳо ба кишвар дар мадди аввал меистад. Дар рисолаи Р. Ғафуров [6] нақши сармоягузориҳои хориҷӣ дар инкишофи иқтисоди Ҷумҳурии Тоҷикистон то соли 2005 баррасӣ гардидааст. Дар қор вазъияти ҷалб ва истифодабарии сармоягузориҳои хориҷӣ дар иқтисоди ҷумҳурӣ, бо назардошти тамоми маҷмӯи махсусиятҳо ва мушкилоте, ки кишвар дар он марҳалаи таърихӣ дар онҳо қарор дошт, нишон дода шудааст. Ба ғайр аз ин, муаллиф сиёсати сармоягузорию онвақтаи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва самаранокии онро арзёбӣ намуда, авомили монешавандаи ҷараёни калонмиқёси сармояҳои мустақими хориҷиро шиносӣ кардааст, ки асоситарини онҳо дар он давра номукамал будани ислоҳот, заифии пойгоҳи ҳуқуқию меъёрии Ҷумҳурии сармоягузорию хориҷӣ ба шумор мерафтаанд.

Афзалиятҳои инкишофи иқтисодии саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои истиқлолият дар рисолаи Ш.А. Атобоева[3] баррасӣ гардидааст. Муаллиф таъкид менамояд, ки бо вучуди доштани зарфияти қобили таваҷҷуҳ барои таъмини инкишофи пурсамари саноат, Ҷумҳурии Тоҷикистон дар марҳалаи аввалияи таҷдиди соҳаҳои низоми миллии иқтисодӣ қарор гирифтааст. Дар қор ҳолати воқеии саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳлил гардида, моҳияти равандҳои таҳаввулотии ба танзимдарории зарфияти захиравии соҳаҳои саноатии Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон дода шудааст. Дар асоси таҳлили додаҳои омӯрӣ ва хусусиятҳои саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки дар инхисорияти соҳаҳои энергетикӣ ва металлургӣ, вобастагӣ аз воридоти ашёи хоми сӯзишворию энергетикӣ қарор дошт, самтҳои таҳаввули зернизоми саноатии иқтисоди кишвар муаррифӣ шудааст.

С.Р. Бобочонов [4] дар рисолаи худ асосҳои ниҳодии ташаккулёбӣ ва истифодабарии захираҳои инсониро дар шароити иқтисоди гузариш дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди таҳқиқ қарор додааст. Дар қор қайд карда мешавад, ки давраи имрӯзаи инкишофи Тоҷикистон бо гузариш ба шаклҳо ва сатҳҳои ҷадиди ба танзимдарории муносибатҳои иқтисодӣ ба манзури инкишофи минбаъдаи ҷомеа тавсиф меёбад. Қайд карда мешавад, ки самаранокии инкишофи давлатҳои муосир ба дараҷаи зиёд аз он амр вобастагӣ дорад, ки ҷӣ қадар воситаҳои онҳо барои шаҳрвандони худ маблағгузорӣ мекунанд. Муаллиф бо итминони зиёд ҷунин мешуморад, ки яке аз нишондодҳои муҳимми сатҳи маблағгузорӣ ба захираҳои инсонӣ дар ҷаҳон ба таври мусбӣ бо нишондодҳои баландтарини сатҳи инкишофи иқтисод дар ҷаҳон дар иртибот мебошад.

Ба ҳамин манзур, дар қори мазкур ҳолати муҳити ниҳодӣ ва масоили дорои захираҳои инсонӣ дар сатҳи идораи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди баррасӣ қарор гирифта, баъзе самтҳои тақмилсозии ин раванд дар ҷаҳорҷӯбаи барномаҳо ва стратегияҳои инкишофи иқтисодии кишвар пешниҳод гардидаанд.

Масоили марбут ба муҳочирати меҳнатӣ ва таъсири он дар баланд бардоштани сатҳи неқӯаҳволии халқи Тоҷикистон дар монографияи доктори илмҳои таърих, профессор Р.А. Абулҳаев [2] мавриди баррасӣ қарор гирифтааст.

Дар монографияи мазкур дар асоси маводи зиёди оморӣ ва манбаъҳо таърихи муҳочирати меҳнати аҳолии Тоҷикистон дар солҳои 1991-2014 инъикос гардидааст. Муаллиф асосан сабабҳо ва раванди муҳочирати аҳолии русзабони ҷумҳурӣ, оғози ҷанги шаҳрвандӣ ва дар иртибот ба он муҳочирати иҷбории меҳнати аҳолии Тоҷикистонро ба Федератсияи Россия таҳқиқ намудааст. Илова бар ин дар монография дар асоси таҳлили ҳамачонибаи манбаъҳо ва адабиёти мавҷуда сабабҳои иҷтимоӣ-иқтисодии муҳочирати меҳнатӣ, масоили ба кор таъмингардонии муҳочирони тоҷик дар минтақаҳои Федератсияи Россия, инчунин таъсири ин раванд ба иқтисодиёти Тоҷикистон, талоши муҳочирони меҳнатӣ баҳри нигоҳдошти фарҳанг ва анъанаҳои хеш баррасӣ гардидаанд.

Ба масъалаҳои ислоҳоти обу замин ва гузариши умумии баҳши кишоварзӣ ба муносибатҳои бозаргонӣ Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон [21] диққати махсус медиҳад. Сарвари давлат дар Паёми навбатии худ ба парлумони кишвар дар санаи 22.12.21 вазъи иқтисодӣ-иҷтимоии мамлакатро дар даври истиқлол амиқан таҳлил намуда, чунин изҳор доштанд: «...дар соҳаи кишоварзӣ ҷиҳати истифодаи самараноки обу замин ва ҳифзи амнияти озуқаворӣ мамлакат бори аввал дар таърихи давлати соҳибхитиярамон ислоҳоти кулӣ гузаронида шуда, истифодаи замин ба соҳиби аслии он – деҳқон вогузор гардид, ки яке аз дастовардҳои муҳимтарини даври соҳибистиқлолӣ ба ҳисоб меравад» [17].

Ислоҳоти аграрӣ асосан дар қорҳои олимони пешбари илми иқтисодии кишвар, академик Н.Қ. Қаюмов ва доктори илмҳои иқтисодӣ Ҳ.У. Умаров [11] таҳқиқ карда шудааст. Ҷанбаҳои гуногуни ислоҳоти иқтисодӣ дар Тоҷикистон дар охири асри XX-ибтидои асри XXI дар таҳқиқоти иқтисодчиён, академикҳо Р.К. Раҳимов, Т.Н. Назаров, докторони илмҳои иқтисодӣ С.Д. Комилов, С.Ҳ. Ҳабибов, М.Н. Нурмаҳмадов, Д.У. Уроқов, Ҳ.Н. Фақиров [19] ва дигарон инъикос шудааст.

Монографияи доктори илмҳои таърих Фозил Абдурашитов «Земельно-водная реформа в Таджикистане в конце XX - начале XXI вв.» [1], ки ба тозагӣ ба таъб расидааст, ба масоили аграрии Тоҷикистони соҳибистиқлол бахшида шуда, нахустин таҳқиқоти алоҳида ва комил дар ин самт махсуб меёбад. Дар монографияи мазкур раванди ислоҳоти замин, таҷдиди муассисаҳои хоҷагии қишлоқ, ташаккул ва рушди хоҷагиҳои деҳқонӣ (фермерӣ) дар Тоҷикистон дар охири асри XX-ибтидои асри XXI инъикос гардидааст. Муаллиф дар асоси маводи санадӣ масоили ислоҳоти соҳаи об, таъсиси ниҳодҳои ҷадиди обистеъмолкунӣ-Ассотсиатсияи обистеъмолкунандагонро мавриди таҳлил қарор додааст. Илова бар ин, асосҳои ҳуқуқии ислоҳоти замин, натиҷаҳои либерализатсияи истеҳсолоти соҳаи кишоварзӣ, оқибатҳои иҷтимоӣ-иқтисодии таносуи соҳаи аграрии ҷумҳурӣ аз нуқтаи назари таърихӣ таҳлил ва баррасӣ гардидаанд.

Бояд тазакур дод, ки ба масоили марбут ба риштаи аграрӣ муҳаққиқони дигар низ дахл кардаанд. Вале бо мӯҷиби он, ки таҳқиқоти эшон маҳз ба ин соҳа бахшида нашудааст, дар онҳо танҳо паҳлӯҳои алоҳидаи масоили мазкур инъикос ёфтааст. Монографияи Ф. Абдурашитов таҳқиқоти хоса дар боби ташаккул ва рушди соҳаи аграрӣ махсуб меёбад. Хизмати шоёни муаллиф аз он иборат аст, ки мавсуф бори нахуст даврабандии соҳаи аграрии Тоҷикистони соҳибистиқлолро анҷом додааст.

Таърихи равобити тичоратию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо Федератсияи Россия (1991-2013) дар рисолаи Ҷ.Г. Ҷӯраев [7] мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Дар қор раванди рушди механизмҳо ва динамикаи ҳамкорию тичоратию иқтисодӣ байни Тоҷикистону Россия дар заминаҳои ҳамкорию пулию қарзӣ ва сармоягузорӣ ҳам дар байни ду кишвар ва ҳам дар чаҳорҷӯбаи Иттиҳодияҳои байналмилалӣ нишон дода шудааст. Таваҷҷуҳи хос ба ҳамкорию ҳарбию техникӣ байни ду кишвари мазкур ва масоили муҳочирати меҳнатӣ дар заминаи иртибототи иқтисодии Тоҷикистон ва Россия зоҳир қарда шудааст.

АДАБИЁТ

1. Абдурашитов Ф.М. Земельно-водная реформа в Таджикистане в конце XX - начале XXI вв. / Ф.М.Абдурашитов. – Душанбе, 2018. – 365с.
2. Абулхаев Р.А. Из истории трудовой миграции Таджикистана в конце XX – начале XXIв. / Р.А. Абулхаев. – Душанбе, 2017. – 383с.
3. Атабаева Ш. А. Приоритеты эффективного развития промышленности Республики Таджикистан: диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук: 08.00.05–Экономика и управление народным хозяйством: экономика, организация и управление предприятиями, отраслями, комплексами / Ш.А. Атабаева.-Душанбе, 2013.-20 с.
4. Бабаджанов С. Р. Институциональные основы формирования и использования человеческих ресурсов в условиях трансформируемой экономики (на материалах Республики Таджикистан): диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук: 08.00.01-Экономическая теория / С.Р. Бабаджанов. - Душанбе, 2011.- 20 с.
5. Баҳромов З.М. Социально-экономическая и культурная жизнь ГБАО за годы независимости (1991- 2008): дис. на соиск.уч. степ, канд. ист. наук / З. М. Баҳромов. - Душанбе, 2009.
6. Гафуров Р. Иностранные инвестиции и их роль в развитии экономики Республики Таджикистан: диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук: 08.00. 05.-экономика и управление народным хозяйством (макрэкономика) / Р. Гафуров. - Душанбе, 2005.- 19 с.
7. Джураев Дж.Г. Торгово-экономические отношения Республики Таджикистан с Российской Федерацией в годы независимости (1991 - 2013 гг.): диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук / Дж.Г. Джураев. - Душанбе, 2015. – 24 с.
8. Донахонов И.С. Развитие предпринимательской деятельности в аграрном секторе экономики Республики Таджикистан: диссертация кандидата экономических наук: 08.00.05 / И.С. Донахонов.– Душанбе,
9. Ёров Дж. Развитие туристической сферы Республики Таджикистан в условиях рынка / Дж. Ёров.- Душанбе, 2009.–18 с.
10. Зардибекова М.Н. Формирование стратегии развития энергетического комплекса Республики Таджикистан и ее роль в энергетической интеграции центрально-азиатского региона: диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук: 08.00.14-Мировая экономика /М.Н. Зардибекова. – Москва, 2011. – 20 с.
11. Каюмов Н.К. Глобализация экономики и внешнеэкономические связи Таджикистана / Н. К. Каюмов, Х.У. Умаров. – Душанбе: Деваштич. 2005. –

- 192с.; Каюмов Н.К. Приоритеты и меры о стимулировании экономического развития Республики Таджикистан в переходный период / Н. К. Каюмов // Экономика Таджикистана: стратегия развития. - 2001.- №3. -195с.
12. Комилов С.Д. Проблемы развития частного сектора в Таджикистане / С. Д. Комилов, С.А. Камолов // Проблемы современной экономики. – 2005. - № 3/4 (15/16).
 13. Махкамов Р. Проблемы реформирования экономики Республики Таджикистан и становления частного сектора в переходном периоде к рынку / Р. Махкамов. – Душанбе, 1998.
 14. Назаров Т.Н. Таджикистан: Экономическое сотрудничество и безопасность / Н.Т. Назаров. - Минск, 2003. -С. 130.
 15. Назаров Т.Н. Таджикистан: экономика, политика, международное сотрудничество / Т.Н. Назаров. - Минск, 2003.
 16. Насриддинов Н.Т. Социально-экономические проблемы формирования и развития многоукладной экономики в аграрном секторе АПК Таджикистана: автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора экономических наук / Н.Т.Насриддинов. - Душанбе, 2009.
 17. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ». – Душанбе. – 22.12.2021.
 18. Рахимов А.С. Совершенствование методов расчёта ресурсов малой гидроэнергетики Республики Таджикистан с использованием современных информационных технологий: автореферат дис.кандидата технических наук: 05.14.08/А.С. Рахимов.Москва, 2012.-20 с.
 19. Рахимов Р.К. Экономический рост: проблемы и механизмы решения / Р.К. Рахимов // Экономика Таджикистана: стратегия развития. - 2004; Назаров Т. Экономическая реформа, сотрудничество и безопасность / Т.Назаров.- Душанбе, 2013; Комилов С.Д. Инновационное развитие и совершенствование антикризисного управления предприятиями / С.Д. Комилов. — Душанбе, 2011.
 20. Рахматов Х.Б. Аграрная реформа и становление рыночных отношений в сельском хозяйстве Республики Таджикистан (теория, методология, практика): автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора экономических наук / Х.Б.Рахматов. - Душанбе, 2009.
 21. Рахронов Э.Ш. Таджикистан по пути демократии и цивилизованного общества / Э.Ш. Рахронов. - Душанбе: Ирфон, 1996.-230 с.; Рахронов Э.Ш. Десять лет на пути независимости / Э.Ш. Рахронов//Экономики Таджикистана: стратегии развития.–2001.-№ 4.; Рахронов Э.Ш. Задействовать весь потенциал предпринимательства. Доклад на встрече с предпринимателями страны / Э.Ш. Рахронов // «Народная газета».-23 июля 2003г., № 57-58 (19352) .
 22. Речь Президента Республики Таджикистан Э.Рахронова на торжественном заседании, посвященном 15-летию государственной независимости Республики Таджикистан и празднованию года Арийской цивилизации. 8 сентября 2006 г./ Э. Рахронов // Экономика Таджикистана. Стратегии развития. – 2006. - №4. – С.14.

23. Салимов Н. Признанный миром таджик /Н.Салимов, А. Шарифзода.- Душанбе: Ирфон, 2011.
24. Собирова К.Д. Вклад международных организаций в решение политических, социально-экономических и культурных проблем Горно-Бадахшанской Автономной Области Республики Таджикистан в годы независимости (1991-2011гг.): диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук: 07.00.02-Отечественная история/ К.Д. Собирова. - Душанбе, 2015. -330 с.
25. Халиков Ш.Х. Развитие электроэнергетики Таджикистана на базе комплексного использования водных ресурсов: диссертация ... кандидата экономических наук: 08.00.05, 08.00.14 / Ш.Х. Халиков.- Москва, 2008.-199 с.
26. Хотамов Н.Б. Социально-экономические преобразования Республики Таджикистан в период суверенитета (1991-2006 гг.) / Н.Б. Хотамов.– Душанбе, 2008. – 268 с.
27. Шамсиев К.Б. Развитие производственного предпринимательства агропромышленного комплекса Таджикистана (теория, методология, практика): автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора экономических наук / К.Б. Шамсиев. - Душанбе, 2010.
28. Шарифов З.Р. Формирование и развитие механизмов хозяйствования в АПК Таджикистана: автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора экономических наук / З.Р. Шарифов.-Душанбе, 2009.
29. Юсупджонова З.Т. Развитие малого предпринимательства в АПК Республики Таджикистан: автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора экономических наук / З.Т. Юсупджонова. -Душанбе, 2009.

ТАҲҚИҚИ РУШДИ ИҚТИСОДӢ-ИҚТИМОИИ ҚУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ДАР ДАВРОНИ ИСТИҚЛОЛ

Дар мақола инъикоси масоили рушди ҳаёти иқтисодӣ-иқтимоии Тоҷикистони соҳибистиқлол, ба амсоли ташаккулёбӣ ва рушди бахши хусусӣ, ислохоти иқтисодӣ, муаррифии хусусиятҳо ва қонуниятҳои рушди соҳибкорӣ дар бахши аграрӣ, рушди соҳибкории инфиродӣ дар деҳот ва аҳамияти иқтимоию иқтисодии он дар таърихнигории ватанӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст.

Муаллиф бештар ба масоили ташаккулёбии муносибатҳои нави иқтисодӣ дар давраи гузариш ба иқтисоди бозорӣ, ислохоти обу замин, низоми ягонаи электроэнергетикӣ, таъмини амнияти обию энергетикӣ, истифодаи самараноки захираҳои оби ва инъикоси ин масоил дар осори муҳаққиқон таваҷҷуҳи хоса зоҳир намулдааст.

Дар мақола инчунин масоили марбут ба муҳочирати меҳнатӣ ва таъсири он дар баланд бардоштани неқӯаҳволии халқи Тоҷикистон, сабабҳои иқтимоӣ-иқтисодии муҳочирати меҳнатӣ, масоили ба қор таъмингардонии муҳочирони тоҷик дар минтақаҳои Федератсияи Россия, таъсири ин раванд ба иқтисодиёти Тоҷикистон ва талоши муҳочирони меҳнатӣ баҳри нигоҳдошти фарҳанг ва анъанаҳои хеш мавриди таҳқиқи муаллиф қарор гирифтаанд.

Калидвожаҳо: масоили иқтимоӣ-иқтисодӣ, муносибатҳои нави иқтисодӣ, иқтисоди бозорӣ, бахши хусусӣ, маҷмӯаи агросаноатӣ, саноат ва соҳибкорӣ,

энергетика, хоҷагии қишлоқ, ислоҳоти иқтисодӣ, савдои дохилӣ ва хориҷӣ, низоми бонкӣ.

ИССЛЕДОВАНИЕ РАЗВИТИЯ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИКА РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ

В статье освещаются вопросы развития социально-экономической жизни независимого Таджикистана, такие как становление и развитие частного сектора, экономическая реформа, представление особенностей и закономерностей предпринимательства в аграрном секторе, развитие индивидуального предпринимательства в сельской местности и ее социально-экономическая значимость в отечественной историографии.

Особое внимание автор уделяет формированию новых экономических отношений в условиях перехода к рыночной экономике, земельно-водной реформе, единой системе электроснабжения, водно-энергетической безопасности, рациональному использованию водных ресурсов и отражению этих вопросов в работах исследователей.

В статье также автором рассматриваются вопросы, связанные с трудовой миграцией и ее влиянием на повышение благосостояния народа Таджикистана, социально-экономические причины трудовой миграции, трудоустройство таджикских мигрантов в регионах Российской Федерации, влияние этого процесса на экономику Таджикистана и стремление таджикских мигрантов к сохранению своей культуры и традиций.

Ключевые слова: *социально-экономические проблемы, новые экономические отношения, рыночная экономика, частный сектор, агропромышленный комплекс, промышленность и предпринимательство, энергетика, сельское хозяйство, экономическая реформа, внутренняя и внешняя торговля, банковская система.*

RESEARCH ON THE DEVELOPMENT OF SOCIO-ECONOMIC REPUBLIC OF TAJIKISTAN DURING THE YEARS OF INDEPENDENCE

The article discusses the coverage of the development of the socio-economic life of independent Tajikistan, such as the formation and development of the private sector, economic reform, the presentation of the features and patterns of entrepreneurship in the agricultural sector, the development of individual entrepreneurship in rural areas and its socio-economic significance in domestic historiography.

The author pays special attention to the formation of new economic relations in the context of the transition to a market economy, land and water reform, a unified power supply system, water and energy security, the rational use of water resources and the reflection of these issues in the works of researchers.

The article also examines issues related to labor migration and its impact on improving the well-being of the people of Tajikistan, the socio-economic causes of labor migration, the employment of Tajik migrants in the regions of the Russian Federation, the impact of this process on the economy of Tajikistan and the desire of Tajik migrants to preserve their culture and traditions.

Key words: *socio-economic problems, new economic relations, market economy, private sector, agro-industrial complex, industry and entrepreneurship, energy, agriculture, economic reform, domestic and foreign trade, banking system.*

Сведения об авторе: Махмадсафо И. – старший преподаватель кафедры общественных дисциплин Таджикского государственного университета коммерции. Телефон: 918948662.

Information about the author: Mahmadsafo I. - senior Lecturer, Department of Social Sciences, Tajik State University of Commerce. Phone: 918948662.

УДК 737

МОНЕТНЫЕ НАХОДКИ НА ТАХТИ САНГИНЕ И ИХ НАУЧНОЕ ЗНАЧЕНИЕ

Давлатходжа ДОВУДИ,
Институт истории, археологии и этнографии имени А. Дониша

Тахти Сангин является уникальным археологическим памятником, не только для Таджикистана, но и для всей Средней Азии. Это древнейший монументальный канонический зороастрийский храм огня в Средней Азии. Он расположен на берегу реки Вахш и посвящен богу этой реки. Греки называли его храмом Окса, и это название зафиксировано в двух греческих надписях, найденных на городище Тахти Сангин [1]. С другой стороны здесь обнаружены уникальные археологические предметы. Он также является важным нумизматическим объектом. По количеству находок греко-бактрийских и особенно кушанских монет Тахти Сангин превосходит другие археологические памятники Таджикистана, а возможно и всей Средней Азии.

Монеты Тахти Сангина выделяются и по степени изученности. Они подробно исследованы и опубликованы известным ленинградским нумизматом Е.В. Зеймалем в его фундаментальной монографии «Древние монеты Таджикистана» [2]. Этот исследователь многие годы работал в Таджикистане, изучал древние монеты и участвовал в археологических экспедициях. Его исследования и публикации дают возможность использования монет Тахти Сангина как источник для характеристики денежного обращения Северо-Восточной Бактрии в греко-бактрийском и кушанском периодах, для определения основных направлений международных торговых связей, для датировки этого памятника и для решения других вопросов истории региона.

Примечательно, что все монеты Тахти Сангина найдены в процессе археологических раскопок с подробной фиксацией условий их залегания, т.е. стратиграфии. Это важно для датировки, как монет, так и самого памятника.

Другим важным моментом является, то, что все монеты из Тахти Сангина находятся на одном месте – в Национальном музее древностей Таджикистана, что является благоприятным условием для их исследования. С другой стороны, часть этих монет выставлены в витринах музея для обозрения, что имеет большое значение для популяризации исторических и нумизматических знаний.

На Тахти Сангине всего найдено 342 монеты. Большинство их них (274 экз.) найдены в составе четырёх кладов, а меньшая часть (68 экз.) отдельными экземплярами. Примечательно, что все клады найдены в храме

внутри специально вырытых ямах–ботросах. Это важный факт и свидетельствует о том, что эти клады были приношениями храму.

Из четырёх кладов найденных в Храме Окса на Тахти Сангине два состоят из кушанских монет, в третьем преобладают подражания монетам парфянского царя Фраата IV с ложным надчеканом, но также присутствуют одна монета селевкидского царя Антиоха I (281-261 гг.), одна греко-бактрийского царя Евтидема I (230–195 гг. до н.э.) и 13 монет трёх кушанских царей – Герая, Сотера Мегаса и Вима Кадфиза. Четвёртый клад состоит из 40 серебряных древнеиндийских квадратных и круглых монет и одного обола греко-бактрийского царя Евкратида [1]. Клады охватывают II в. до н.э. - II в. н.э. К II в. до н.э. относится клад индийских монет, а к II в. н.э. клады кушанских монет.

На Тахти Сангине представлены монеты Александра Македонского, Селевкидов, Греко-Бактрии, кушан и посткушанские. Хронологически эти монеты охватывают последнюю четверть IV в.до н.э. – конец II или первую половину III в. н.э. Монеты однозначно свидетельствуют о том, что храм Окса на Тахти Сангине функционировал в течении всего этого периода, т.е. более 600 лет.

Самой древней монетой, найденной на Тахти Сангине является драхма Александра Македонского. Судя по имеющимся сведениям она была найдена в 2000г. русскими пограничниками на территории городища металлоискателем и вывезена в Ташкент. Статья об этой монете была опубликована в научном журнале «Нумизматика Центральной Азии»[2]. На её л.с. находится профиль Геракла с львиной шкурой на голове, а на о.с. Зевс на стуле с орлом в правой протянутой вперёд руке. Эта монета, несмотря на единичность в совокупности с другими нумизматическими и археологическими находками свидетельствует о том, что Храм Окса Тахти Сангина функционировал уже в последней четверти IV в. до н.э. Эта находка, вместе с находками тетрадрахмы Александра Македонского в Файзабадском [3] и драхмы в Пархарском [2] районах юга Таджикистана указывает на распространение монет этого царя в Северо-Восточной Бактрии.

Вторая группа монет из Тахти Сангина относится к селевкидскому периоду. На этом городище найдено 6 медных монет Антиоха I (281-261 гг. до н.э.). Представлены два типа монет этого царя. На л.с. первого типа изображён Геракл, а на о.с. бык Зебу. Этот тип представлен одним экземпляром. Остальные 5 экз. относятся к второму типу. На их л.с. изображена Афина в коринфском шлеме, а на о.с. богиня победы Ника. Из них три монеты обнаружены в нижних слоях 5-35 см выше материка, которые датируются временем правления этого селевкидского царя.

Третья группа монет из Тахти Сангина относится к греко-бактрийскому периоду. Всего на этом городище обнаружено 36 греко-бактрийских монет, которые относятся к семи царям (**Таблица 1**). Самыми

ранними среди них являются 4 монеты греко бактрийского царя Диодота (250-230 гг. до н.э.), а самым поздним монета Гермея, которая относится к второй половине I в. до н.э. Среди этих монет самыми многочисленными являются медные монеты Евтидема с изображением головы бородатого Геракла в профиль вправо на л.с. и неосёдланного бегающего вправо коня на о.с. По количеству на втором месте стоят монеты Диодота, затем Евкратида и Евтидема II. Монеты Агафокла представлены двумя экземплярами, а Гелиокла, Аполлодота и Гермея по одному экземпляру. Драхма последнего греко-бактрийского царя Гелиокла [3] и монеты Аполлодота и Гермея являются сравнительно редкими и в Таджикистане найдены только

Таблица 1

Тахти Сангин				
Греко – бактрийские монеты				
№	Имя царя	Описание	Кол-во	Металл
1	Антиох +портрет Диодота	Л.с. Голова царя в профиль вправо. О.с. Стоящий Зевс.	1	Серебро
2	Диодот	Л.с. Голова Гермеса в профиль вправо в петасе. О.с. Стоящая Афина с щитом у ног.	4	Медь
3	Евтидем I	Л.с. Голова бородатого Геракла в профиль вправо. О.с. Бегающий конь вправо.	19	Медь
4	Евтидем II	Л.с. Голова Аполлона в профиль вправо. О.с. Треножник.	1	Медь
5	Евтидем II	Л.с. Голова Геракла в профиль вправо. О.с. Конь.	3	Медь
6	Агафокл	Л.с. Голова Диониса в профиль. О.с. Леопард, идущий вправо.	2	Медь
7	Евкратид	Л.с. Голова царя в профиль вправо в шлеме. О.с. Двойной профильный портрет Гелиокла и Лаодики.	1	Серебро, тетрадрахма.
8	Евкратид	Л.с. Голова царя в профиль вправо в шлеме. О.с. Шапки Диоскуров?	1	Медь, квадратный.

9	Евкратид	Л.с. Голова царя в профиль вправо в шлеме. О.с. Шапки Диоскуров.	1	Серебро, обол
10	Гелиокл	Л.с. Голова царя в профиль вправо без головного убора. О.с. Стоящий Зевс.	1	Серебро, драхма.
11	Аполлодот	Л.с. Стоящий Аполлон. О.с. Треножник.	1	Медь
12	Гермей	Л.с. Профиль царя вправо. О.с. Конь	1	Медь
	Всего:		36	

на Тахти Сангине. Из найденных на Тахти Сангине греко – бактрийских монет всего 4 экз. являются серебряными, остальные 32 экз. медные. Это указывает, на то, что в повседневной мелкой торговле в основном применялись медные монеты. Серебряные монеты, и в первую очередь тетрадрахмы в основном использовали для крупной торговли.

Четвёртая группа монет из Тахти Сангин относится к кушанскому периоду. Следует отметить, что из всех археологических памятников Таджикистана, а возможно и всей Средней Азии кушанские монеты в наибольшем количестве найдены в двух памятниках – Тахти Сангине и Сайёде района А.Джами [1]. На Тахти Сангине кушанские монеты найдены как в составе кладов, так и отдельными экземплярами. Всего найдено 196 монет, которые относятся к восьми царям (**Таблица 2**). Они все, кроме монет Герая являются медными, а монеты Герая серебряные. Среди них самыми древними являются медные подражания тетрадрахам Гелиокла, которые относятся к концу II-I вв. до н.э. Самыми поздними являются монеты Канишки III, относящиеся приблизительно к первой половине III н.э. По количеству преобладают монеты Вима Кадфиза и Сотера Мегаса. Монеты Канишки и Хувишки представлены в меньшем количестве. Монеты других кушанских царей найдены единицами.

Таблица 2

Тахти Сангин		
Кушанские монеты		
№	Имя царя	Кол-во
1	Подражания Гелиоклу	4
2	Герай	4
3	Сотер Мегас-Вима Такту	58
4	Вима Кадфиз	74
5	Канишка	24
6	Хувишка	21

7	Канишка III	7
8	Подражания Васудевы	4
	Всего:	196

Пятая группа монет из Тахти Сангин относятся к посткушанскому периоду. Это 4 медные подражания монетам кушанского царя Васудевы. Они датируются приблизительно первой половиной III в. н.э. Малочисленность этих монет на Тахти Сангине по сравнению с другими городищами юга Таджикистана может указывать на то, что к моменту их выпуска и обращения Храм Окса на Тахти Сангин переживал последние дни своего существования.

Монеты Тахти Сангина дают сведения не только о денежном обращении и стратиграфии этого памятника, но и о таких дискуссионных вопросах как датировке посткушанских и сасанидо кушанских монет и последовательности их выпуска. В связи с этим вопросом следует отметить, что в кладах из Тахти Сангина, найденных в специально вырытых на полу храма сакральных ямах нет ни посткушанских, ни кушано-сасанидских монет. Это может свидетельствовать о том, что храм прекратил функционировать после падения кушанского государства и до выпуска упомянутых двух групп монет. Однако среди отдельных находок имеется четыре подражания монетам Васудевы, из которых две обнаружены на поверхности городища, третья в айване храма на глубине 30 см над материком и четвертая в помещении 2 комплекса 2. Отсюда можно заключить, что храм функционировал ещё некоторое время после распада кушанского государства, но переживал последние дни своего существования. Отсутствие на городище Тахти Сангин кушано – сасанидских монет указывает на их выпуск после подражаний монетам Васудевы и подражаний кушанским монетам в целом.

Монеты Тахти Сангина содержат сведения и о международных торговых связях этого города. О торговых связях с Индией свидетельствует клад из 40 древнеиндийских серебряных кавадратных и круглых монет, найденный на этом городище. Эти монеты датируются достаточно широко – V-II вв. до н.э. От древних монет других стран индийские монеты отличаются тем, что чеканены не одним, а несколькими маленькими штемпелями, т.е. на лицевой и оборотной сторонах одной монеты видны 3-4 маленьких штампов. Штампы содержать геометрические орнаменты в основном круглой формы со стрелками, в виде солнца с лучами и т.д. Клад найден в яме на полу вместе с одним оболком Евкратида, что позволяет датировать его II вв. до н.э. Знаки-орнаменты на большинстве индийских монетах сильно стёрты, что свидетельствует об их длительном обращении.

Как отмечает Е.В. Зеймаль, этот клад уникален по нескольким показателям. Во-первых, эта первая находка древнеиндийских монет не только

в Таджикистане, но и во всей Средней Азии. Во-вторых, основным ареалом их обращения была Индия и отчасти Кабул, Тахти Сангин является самой северной точкой находок этих монет.

О внешних торговых связях Тахти Сангина свидетельствует и клад подражаний драхмам Фраата IV с ложным надчеканом. Ложный надчекан содержит профиль мужчины вправо в шлеме, который сходен с портретом на монетах Евкратида. Этот клад, как и другие клады, обнаружен в сакральной яме-ботросе. Е.В. Зеймаль подробно изучивший и опубликовавший этот клад [1] ничего не говорит о его дате. Между тем, годы правления Фраата IV (38/37-3/2 гг. до н.э.) известны, исходя из чего, можно уверенно сказать, что эти подражания чеканены в пределах I в. н.э. Их датировка более поздним временем не целесообразно, ввиду того, что между последним годом правления Фраата и чеканом этих подражаний не должно быть слишком большого перерыва. Вместе с этим кладом находились по одной монете Антиоха I, Евтидема I и монеты кушанских царей Герая, Сотера Мегаса и Вима Кадфиза. Следовательно, все эти монеты в той или иной степени находились в обращении в I в. н.э. Отсутствие монет Канишки I в этом кладе свидетельствует, что он был заложен в ямочку-ботрос до правления этого царя. Этот клад, косвенно, может указывать на то, что монеты Канишки I датируются временем после середины I в. н.э.

Судя по монетам, Храм Окса на Тахти Сангине, который появился либо при Ахеменидах либо при Александре Македонском, продолжал функционировать и при кушанах с II в. до н.э. и до конца II или первой половины III в. н.э. Денежное обращение этого города и региона достигает высшего уровня при Сотере Мегасе – Вима Такту и Вима Кадфизе.

Таким образом, монеты из Тахти Сангина дают сведения об истории и денежном обращении этого памятника и всего Северо-Восточной Бактрии на протяжении боллее чем 600 лет. Выясняется, что монеты служили не только в качестве средств обмена, но применялись и в религиозных обрядах. Посетители наряду с другими ценными предметами дарили храму и монеты, которых укладывали в алтарном помещении и в обводных коридорах в специально вырытых ямах-ботросах, носивших сакральный характер. Примечательно, что большинство найденных археологами в храме монет были медными. Это свидетельствует, о том, что медные монеты тоже считались ценностью, иначе их не стали бы дарить храму. Нужно полагать, что золотые и серебряные монеты то же дарили, но они хранились в более надёжном месте и были вывезены мобедами из храма после его разрушения.

ИЛЛЮСТРАЦИИ

Шарҳоти Тахти-Сангин Горишце Тахти-Сангин. Site of Takhti-Sangin.

Фото 1. Общий вид Тахти Сангина.

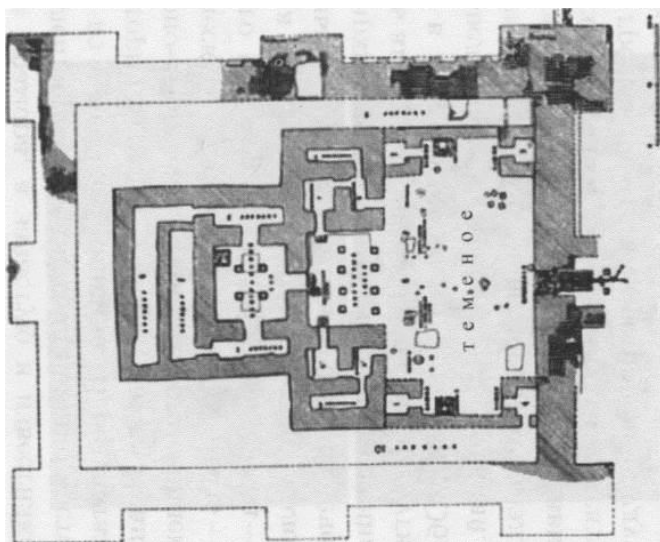

Фото 2. План храма огня посвященного богу реки Вахш (Оксу) на горишце Тахти Сангин.

Фото 3. Костянной бутероль из Тахти Сангина с изображением фантастического существа с телом женщины до пояса, конскими ногами, птичьими крыльями и рыбьим хвостом.

Монеты Тахти Сангина

Фото 4. Монета Евкратиды, серебро, тетрадрахма, 171-145 гг. до н.э.

Фото 5. Монета Гелиокла , серебро, драхма, 145-130 гг. до н.э.

Фото 6. Монета кушанского царя Герая, серебро, тетрадрахма, I в. до н.э.

Фото 7. Индийские монеты, серебро, II в. до.э.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бирюков Д.В. Драхмы от Александра / Д.В. Бирюков // Нумизматика Центральной Азии.– Вып. V. Ташкент, 2001. – 104 с.
2. Довудӣ Д. Шаҳраки кушонии Сайёд // Д. Довудӣ, А. Шарифзода. – Душанбе: «Эр-Граф», 2017. – 111 с.
3. Довудӣ Д. Шаҳраки кушонии Сайёд // Д. Довудӣ, А. Шарифзода. – Душанбе: «Эр-Граф», 2019. – 217 с.
4. Довутов Д. Монетные находки в Таджикистане в 1994-2000 годах / Д. Довутов // АРТ. – Вып. XXVIII. – 2003. – С. 287-288, 294.
5. Зеймаль Е.В. Древние монеты Таджикистана / Е.В. Зеймаль.– Душанбе: «Дониш», 1983. – 306 с.
6. Дружинина А.П. Археологические исследования городища Тахти Сангин в 2010 г. / Дружинина А.П. // АРТ. – Вып. 36. – Душанбе, 2013. – С. 143- 182.
7. Литвинский Б.А. Эллинистический храм Окса в Бактрии / Б.А. Литвинский, И.Р. Пичикян / Т. 1. – Москва: «Восточная литература» РАН, 2000. – 503.
8. Литвинский Б.А. Храм Окса в Бактрии / Б.А. Литвинский. Т. 2. – Москва: «Восточная литература» РАН, 2001. – 528 с.
9. Литвинский Б.А. Храм Окса в Бактрии. Т. 3.– Москва: «Восточная литература» РАН, 2010. – 664.
10. Пичикян И.Р. Культура Бактрии / Пичикян И.Р.– Москва: Главная редакция восточной литературы, 1991. – 340 с.

МОНЕТНЫЕ НАХОДКИ НА ТАХТИ САНГИНЕ И ИХ НАУЧНОЕ ЗНАЧЕНИЕ

На Тахти Сангине археологами раскопан древнейший канонический зороастрийский храм огня в Средней Азии. Он был расположен на берегу реки Вахш и посвящен богу этой реки. Греки называли его Храмом Окса, и это название зафиксировано в двух греческих надписях, найденных на городище Тахти Сангин.

Это городище также является важным нумизматическим объектом, так как в Таджикистане и всей Средней Азии наибольшее количество греко-бактрийских и особенно кушанских монет, найдено на этом городище.

Заслуга изучения и публикации монет с городища Тахти Сангин принадлежит Е.В. Зеймалю. Всего на Тахти Сангине обнаружено 342 монеты. Из них большинство – 274 экз. обнаружены в составе четырёх кладов, а остальные 68 отдельными экземплярами. Представлены одна драхма Александра Македонского, а также селевкидские, греко-бактрийские, кушанские и посткушанские монеты. По количеству на первом месте стоят кушанские, а на втором греко-бактрийские монеты. Клады были дарами посетителей храму, и были, как реликвии уложены в специальных ямках на полу зала с алтарём огня и в обводных коридорах. Находки монет на городище Тахти Сангин свидетельствуют о достаточно высоком уровне развития денежного обращения в Северо-Восточной Бактрии в греко – бактрийском и особенно в кушанском периодах. Судя по монетам, Храм Окса функционировал с последней четверти IV в. до н.э. и до конца II или первой половины III в.н.э. А по археологическим данным храм является более древним и относится к V в. до н.э.

Ключевые слова: *Тахти Сангин, Храм Окса, городище, Ахемениды, Бактрия, Греко – Бактрийское царство, Кушанское царство, монеты, клады, преподношения храму, денежное обращение, посткушанские монеты, алтарь огня.*

БОЗЁФТИ СИККАҲО ДАР ТАХТИ САНГИН ВА АҲАММИЯТИ ИЛМИИ ОНҲО

Дар Тахти Сангин бостоншиносон қадимтарин маъбади суннатии оташро, ки марбути дини зардуштӣ мебошад, ҳаффорӣ карданд. Он дар лаби дарёи Вахш ҷойгир буда ба худои ҳамин дарё бахшида шуда буд. Юнониён онро маъбади Окс (яъне Вахш) меномиданд ва ин ном дар ду навиштаҷоти юнонии аз ин ёдгорӣ ёфт шуда навишта шудааст.

Ин ёдгорӣ аз лиҳози сиккашиносӣ низ аҳаммияти хоса дорад, чунки на танҳо дар Тоҷикистон, балки дар тамоми Осиёи Миёна сиккаҳои юнону бохтарӣ ва махсусан кушонӣ аз ҷама бештар дар он ёфт шудаанд. Сиккаҳои ин бостоншаҳр аз ҷониби Е. В. Зеймал пурра омӯхта ва нашр шудаанд.

Дар Тахти Сангин ҷамагӣ 342 сикка ёфт шудааст. Бештари онҳо, яъне 274 сикка дар таркиби чор ганчина ва 68 сикка дар алоҳидагӣ ёфт шудаанд. Онҳо иборатанд, аз як сиккаи Искандари Мақдунӣ, сиккаҳои селевкӣ, юнону бохтарӣ, кушонӣ ва пасокушонӣ. Аксариятро сиккаҳои кушонӣ ташкил мекунанд. Ганчинаҳо назри зоҳирон ба маъбад буда, ҳамчун чизи муқаддас дар ҷуқуричаҳои махсус дар толори оташ ва долонҳои гардишии он зери хок карда шудаанд. Бозёфти сершумори сиккаҳо дар Тахти Сангин дар бораи инкишофи муомилоти пулӣ дар Бохтари Шимолу Шарқӣ гувоҳӣ медиҳад. Дар асоси сиккаҳо маълум мегардад, ки маъбади Тахти Сангин аз ҷоряки охири асри IV пеш аз мелод то охири асри II ё нимаи аввали асри III мелод обод будааст. Аз рӯйи бозёфтҳои бостоншиносӣ он боз ҳам қадимтар буда ба асри V пеш аз мелод тааллуқ дорад.

Калидвожаҳо: *Тахти Сангин, Маъбади Вахш, бостоншаҳр, Ҳахоманишиён, Бохтар, подшоҳии Юнону Бохтарӣ, Кушонӣ, сиккаҳо, ганчинаҳо, назр, муомилоти пулӣ, сиккаҳои пасокушонӣ, оташдони динӣ.*

COINS OF TAKHTI SANGIN AND THEIR SCIENTIFIC SIGNIFICANCE

Takhti Sangin is the oldest canonical Zoroastrian fire temple in Central Asia. It was located on the banks of the Vakhsh River and was dedicated to the god of this river. The Greeks called it the temple of Oxus, and this name is recorded in two Greek inscriptions found at the settlement of Takhti Sangin.

This settlement is also an important numismatic object, since in Tajikistan and throughout in Central Asia where the largest number of Greco-Bactrian and especially Kushan coins were found.

The merit of studying and publishing coins from the site of Takhti Sangin belongs to E.V. Zeymal. In total, 342 coins were found on Takhti Sangin. Most of them - 274 copies. found in four hoards, and the remaining 68 separate specimens. One drach-

ma of Alexander the Great is presented, as well as Seleucid, Greco-Bactrian, Kushan and post-Kushan coins. In terms of quantity, Kushan coins are in first place, and Greco-Bactrian coins are in second place. Coins were gifts from visitors to the temple, and were placed like relics in special pits on the floor of the hall with a fire altar and in bypass corridors. The finds of coins at the settlement of Takhti Sangin testify to a rather high level of development of monetary circulation in North-Eastern Bactria in the Greco-Bactrian and especially in the Kushan periods. Judging by the coins, the Oxus fire temple functioned from the last quarter of the 4th century BC. and until the end of the II or the first half of the III century AD. And according to archaeological data, the temple is more ancient and belongs to the 5th century. BC.

Key words: *Takhti Sangin, Oxus Temple, ancient settlement, Achaemenids, Bactria, Greco-Bactrian kingdom, Kushan kingdom, coins, hoards, offerings to the temple, monetary circulation, post-Kushan coins, fire altar.*

Information about the author: Davlatkhoja Dovudi- Doctor of Historical Sciences Ahmad Donish Institute of history, archeology and ethnography. Address: 734025, Dushanbe, Rydaki Avenue, 33. Phone: (+992) 987605041, E-mail: dovutov@mail.ru.

Маълумот дар бораи муаллиф: Давлатхоҷа Довудӣ- доктори илмҳои таърих. Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи Аҳмади Дониш. Суроға: 734025, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 33. Телефон: (+992) 987605041, E-mail: dovutov@mail.ru

УДК 902. 7 (575.3)

ИСПОЛЬЗОВАНИИ ДЕРЕВА В МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЕ ЖИТЕЛЕЙ ДО СРЕДНЕВЕКОВОЙ СРЕДНЕЙ АЗИИ

СОХИБНАЗАРОВ М. Д.,
Технологический университет Таджикистана

Дерево-один из первых природных материалов, который применялся человеком в своей жизнедеятельности. Оно использовалось для изготовления орудий труда и охоты, возведения примитивных жилищ. В дальнейшем в строительном деле деревянные детали (столбы, балки, покрытия, двери) стали едва ли не обязательным атрибутом. Со временем, по мере развития эстетических потребностей, дерево стали подвергать художественной обработке, появилось искусство орнаментальной резьбы. Выяснилось, что оно является удобным материалом для вырезания произведений мелкой пластики-фигурок, людей, животных, птиц. Такие произведения служили, как в качестве культовых предметов, так и игрушек.

Все это происходило еще на ранних стадиях развития человеческого общества. Однако изготовленные в ту пору деревянные произведения, в том числе художественного содержания, не сохранились, чему причиной – длительное нахождение в условиях засоленности почвы, влажности и близости с распадающимися органическими веществами. Приходится констатировать, что сегодня в пределах территорий исторического расселения таджиков самые старинные находки искусства художественной обработки дерева имеют возраст около двух с половиной тысячелетий и имеют отношение к ахеменидскому периоду истории Средней Азии.

Остатки древнейшего в регионе произведения художественного дерева в фрагментированном виде сохранилось в бактрийском храме огня Кизилтепа (в долине Сурхандарьи, у селения Янгиарик Алтынсайского района). Оно представляет собой истлевшие фрагменты полуобугленной двери VI–IV вв. до н.э. с резным орнаментом. К сожалению, реконструкция узора не представляется возможным [14, 103].

Более обширной является коллекция деревянных изделий кушанской эпохи. В этот период из дерева изготавливали предметы архитектурного

декора и разного другого назначения, которые по необходимости украшали орнаментальной резьбой и росписью.

Множество фрагментов обугленных четырехгранных деревянных балок I–III вв. сохранились в бактрийском Дальверзинтепе (гостинная комната дома Дт-5). На одной из граней каждой балки видны выступающие барельефом набегающие лавровые листья. Состояние сохранившихся фрагментов деталей позволило реконструировать конструкцию перекрытия дома, в результате чего получено первое документальное подтверждение использования деревянных кассетных потолков в бактрийской архитектуре первых столетий нашего летоисчисления. В материальной культуре таджикского народа такая конструкция известна как «чорхона», «чорбурчак», «равзана», «дорбози» [13, 195-197].

Гладко обтесанные детали, входящие в композиционное построение такой деревянной потолочной системы, уже сами по себе притягивают внимание, а использование резьбы по дереву или росписи еще более усиливает зрительный эффект. Таким образом, деревянные артефакты из Дальверзинтепе показывают высокую степень развития архитектурного декора в античной Бактрии.

Разнообразные предметы из дерева извлечены при раскопках могильников в долине Ферганы. В Исфаринских могильниках сохранилась деревянная посуда различного назначения. Среди них фигурируют кувшинчики, бокалы, миски и блюда на подоне, коробочка с крышкой, крышка конической формы. Кувшинчик с шаровидным корпусом имеет полую ножку и оснащен двумя ручками в виде горизонтальных полудисков. На тулове деревянной кружки грушевидной формы высотой 13,5 и диаметром 14,5 см имеется вертикальная фигурная ручка. Низ ручки изображает ноги и заднюю часть тела какого-то животного, а верх ручки отбита. Следовательно, изначально ручке был придан зооморфный вид.

Такие же предметы, а также некоторые другие виды деревянной посуды найдены в Карабулакском могильнике (в междуречье Сох - Лаклак). Особенно примечательными являются сохранившиеся здесь бочонки высотой до 20 см, украшенные росписью или глубокой резьбой. Росписной узор выполнен в виде горизонтальных линий, резной орнамент включает розетки и треугольники. Есть миниатюрные образцы посуды, диаметр которых составляет всего лишь 2,5 - 3 см [7, 63-66].

Посуда III-II вв. до н.э. из дерева сохранилась и в пределах жилых оазисов Кизылкумов. Материал, извлеченный при раскопках курганов Кулькудук (Бухарская область), показал, что она применялась наряду с посудой гончарной, лепной и кожаной [10, 595]. Очевидно, к изготовлению и использованную этих деревянных сосудов причастны кочевые племена саков.

В образцах деревянной посуды III-I вв. до н.э. из могильника Чилхона (в 1 км западнее сел. Зумудг Ишкашимского района) представлена материальная культура саков Западного Памира. Изучение позы погребенных, а также других находок (керамика, бронзовые зеркала и перстни) показало общность материальной культуры жителей Западного и Восточного Памиров того периода [1, 290].

Из тонких веток деревьев древние жители Средней Азии плели корзинки разных видов, которые использовались для хранения и перемещения различных продуктов и предметов. III-IV вв. датируются плетенные корзинки разных размеров из могильника Карабулак [11, 584-585]. Они сохранились в хорошем состоянии, имеют в плане прямоугольную и круглую формы. Есть большие образцы, диаметр которых достигает 70 см. Среди находок имеются и плетенные крышки для корзин. В Исфаре найдены фрагменты корзинок с низкими бортиками. На них высота стенок составляет 6 - 6,5 см, диаметр основания - от 20 до 36 см. Прутья, предназначенные для оплетывания, подвергались соответствующей подготовке, им придавали овальное или прямоугольное поперечное сечение. Плетение осуществлялось направлением прутьев попарно, качество работы-весьма тщательное. Для получения дна корзинки использовались более толстые прутья, чем в стенках.

Материалы раскопанных курганов свидетельствуют, что плетенные корзинки играли значительную роль и в хозяйственной деятельности сакских племен, проживавших на Восточном Памире [7, 70-71].

Отдельные части небольшой корзинки (днище, фрагмент ручки) сохранились в хорезмийской крепости Капарас [4, 189].

Следующий этап развития искусства плетения корзин представлен в образцах из замка Калаи Муг. Эти изделия раннесредневековой эпохи получены из ивовых прутьев и отличаются высоким качеством плетения. Они опять же прямоугольные и круглые, отдельные образцы обшиты кожей или хлопчатобумажной материей. Здесь сохранились и другие деревянные предметы (лопаты, гребни туалетные и производственного назначения, пуговицы, ложки, низкие миски на ножках). Следует особо отметить качество двухсторонних гребней [15,215].

Среди артефактов из могильников Ферганской долины фигурируют также деревянные столики на трех или четырех ножках. Они служили для приготовления мучной пищи (резка лапши и др.) [7,63-66]. Столики из исфаринского могильника Мугхана имеют овальную форму при длине 30 см. В материальной культуре таджиков такие столики известны как оштахта [5, 18]. Не исключено также их использование для нарезки зелени.

На поселении Карабулак сохранились односторонние и двухсторонние деревянные гребни I-III вв. На образцах последнего вида толщина и плотность расположения зубьев на противоположных сторонах разная.

Толщина гребенок максимальная в середине и равномерно уменьшается к краям [2, 33].

Карабулакские гребни находят аналогию в хорезмийских образцах, сохранившихся в слое кушанского периода крепости Капарас в [4,189], Якка-Парсане и Тешик-кале.

Такие предметы хорошо известны на примере материальной культуры таджикского народа.

Другая область использования дерева в тот период-изготовление ножен. Известно, что все сабли (2 шт.) и кинжалы (27 шт.) из Тульхарского могильника имели деревянные ножны, которые сохранились в нескольких фрагментах. Ножны покрыты красной краской, поверх этого слоя нанесена геометрическая и зооморфная роспись. Кроме того, поверхность отдельных ножен украшена продольными рядами мелких бронзовых и латунных гвоздиков [9,191-192].

Деревянные ножны найдены и в Исфаринском могильнике, причем на одном образце сохранились следы раскраски. Ножны из могильников Боркорбаз (в междуречье Сох-Лаклак) окрашены в ярко-красный цвет [7, 20].

В Капарасе сохранился деревянный нож общей длиной 10,6 см, лезвие которого обточено с обеих сторон. Этот предмет, скорее всего, находил применение в ткачестве. Здесь же сохранились фрагменты небольшого деревянного ларца [4,189].

Дерево применялось и в изготовлении украшений. Несколько деревянных бусин III–VII вв. найдено в могильнике Куркат древней Уструшаны (р-он Спитамен Согдийской области) [12,337-338]. Такие предметы сохранились также в могильнике Хангиз (на северном склоне Алая). Всего здесь обнаружено 74 деревянных бусин, что составляет 10 % находок таких деталей украшений. Их нанизывали на нитку и использовали в качестве ожерелья и браслета. Примечательно, что могильник находится в пределах долины Сох-узбекистанского анклава с таджикским населением на территории Киргизии [3, 194-195].

Эти бусины, очевидно, были относительно крупными. Так, одна из них (из Северного Таджикистана) имеет диаметр 2, 2 см при длине 1,4 см. Деревянным бусинам приписывали магическое значение, они несли охранительную функцию. В традиционной культуре жителей долины Хуф было принято надевать на руку младенца браслет, в котором чередуются бусы из дерева и из другого материала. Кроме того, такие браслеты подвешивали к верхней перекладине колыбели. Горцы Памира вытачивали бусы из дерева тог, которое считалось священным: ему приписывали свойство отгонять нечистую силу [8, 127, 171].

Заслуживает внимание широкое использование в погребальном обряде древней Ферганы деревянных гробов. Такие предметы обнаружены в

Ворухе, Чоркухе 1, Карабулаке, Кайрагаче (в долине р. Ходжа Бакырган) и некоторых других могильниках этого региона [6,74].

Заслуживает особого внимания деревянная печать из Якка-Парсана, которая изображает павлина, держащего в клюве венки. Такая композиция пользовалась распространенной темой в древнем и раннесредневековом изобразительном искусстве Средней Азии и Сасанидского Ирана. Находка этого предмета направляет на мысль, что деревянные печати количественно вряд ли уступали сохранившимся в изобилии каменным и металлическим образцам. С другой стороны, эта находка должна быть принята во внимание при исследовании истоков прекрасного искусства набойки, которая выполнялась с использованием деревянных штампов - калыбов.

Естественно, не все упомянутые в настоящей работе артефакты имеют художественную сущность. Как отмечалось, число находок, как целых, так и фрагментарных, деревянных предметов дофеодальной эпохи весьма незначительно. Вместе с тем, сфера использования этого материала в рассматриваемое время было гораздо шире. Это касается, как изготовления предметов хозяйственного назначения, так и декоративно-прикладного.

В целом, несмотря на то, что значительная часть деревянных предметов античности по объективным причинам не сохранилось, дошедшие до наших дней образцы указывают на широкую сферу использования дерева в хозяйстве, как оседлых, так и кочевых предков таджикского народа. Многие из найденных предметов представляют собой продукцию развитого ремесла и даже произведения художественного содержания. В этот период деревообделочное ремесло достигло значительного развития. Эпоха античности явилась важным этапом в преемственности национальных ремесленных традиций в области художественной обработки дерева.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бабаев А. Д. Могильник Чильхона - памятник сакской культуры на Западном Памире / А. Д. Бабаев // Центральная Азия в кушанскую эпоху. – Т. 2. – М.: Главная редакция восточной литературы, 1975. – С. 288-292.
2. Горбунова Н.Г. Кугайско - карабулакская культура Ферганы / Н.Г. Горбунова // Советская археология. - М., 1983. - № 3. - С. 23-46.
3. Горбунова Н.Г. Ферганский могильник Хангиз I / Н. Г. Горбунова // Советская археология. - М., 1990. - № 1. - С. 178-198.
4. Древности Южного Хорезма / Отв. ред. М. А. Итина. - М.: Наука, 1991.-С. 189, 223, 238.
5. Латынин Б.А. Исфаринские курганы (К вопросу о системе хозяйства древней Ферганы) / Б.А. Латынин, Т. Г. Оболдуева // КСИИМК. – Вып. 76.-М.: Изд-во АН СССР, 1959. – С. 17-27.
6. Литвинский Б.А. Курганы и курумы Западной Ферганы (Раскопки. Погребальный обряд в свете этнографии) /Б.А. Литвинский. – М.: Наука, 1972.-378 с.

7. Литвинский Б.А. Орудия труда и утварь из могильников Западной Ферганы / Б. А. Литвинский. – М.: Наука, 1978. – 216 с.
8. Литвинский Б.А. Украшения из могильников Западной Ферганы / Б. А. Литвинский. – М.: Наука, 1973. -230 с.
9. Мандельштам А.М. Происхождение и ранняя история кушан в свете археологических данных / А. М. Мандельштам // Центральная Азия в кушанскую эпоху. – Т. 1. – М.: ГРВЛ, 1974. – С. 191-192.
10. Манылов Ю.П. Исследования в Кызылкумах / Ю. П. Манылов // Археологические открытия 1985 года. - М.: Наука, 1986. - С. 595.
11. Мокрынин В.П. Работы Южно-Киргизского отряда / В. П. Мокрынин, Е. И. Лубо-Лесниченко, Я. А. Шер // Археологические открытия 1976 года. - М.: Наука, 1977. - С. 584-585.
12. Негматов Н.Н. Некоторые итоги и перспективы археологии Северного Таджикистана в связи с созданием СТАКЭ. Краткие результаты работ 1974 г. / Н. Н. Негматов // Археологические работы в Таджикистане. - Вып. 14 (1974 г.). - Душанбе: Дониш, 1979. – С. 313-342.
13. Пугаченкова Г.А. Дальварзинтепе и некоторые общие вопросы истории и культуры Северной Бактрии / Г. А. Пугаченкова // Дальварзинтепе. Кушанский город на юге Узбекистана. – Ташкент: Фан, 1978. - С. 176-221.
14. Сверчков Л. М. Храм огня V – IV вв. до н.э. Кизылтепа / Л. М. Сверчков, У Син // Scripta Antiqua. Вопросы древней истории, филологии, искусства и материальной культуры. Альманах. – Т. 8. – М., 2019. - С. 96-130.
15. Якубовский А. Ю. Древний Пянджикент / А. Ю. Якубовский // По следам древних культур. - М., 1951. – С. 209-270.

ИСПОЛЬЗОВАНИИ ДЕРЕВА В МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЕ ЖИТЕЛЕЙ ДО СРЕДНЕВЕКОВОЙ СРЕДНЕЙ АЗИИ

Статья посвящена разработке вопроса об использовании дерева в материальной культуре жителей до средневековой Средней Азии. Отмечается, что дерево относится к группе материалов, которым в историческом плане не присуща долговечность. Его широко применяли еще на заре человеческой цивилизации, однако наиболее старинные артефакты имеют отношение лишь к ахеменидской эпохе.

В статье приводятся систематизированные сведения об археологических находках деревянных предметов, имеющих отношение к древней истории региона. Описанию подлежат архитектурные детали и предметы бытового назначения (деревянная посуда, столики, плетенные корзинки, бусы, гребни, ножны, гробы). География находок охватывает пределы историко-культурных областей Северной Бактрии, Согда, Хорезма и Ферганы.

На основе проанализированного материала автор заключает, что деревянные предметы играли большую роль в хозяйственной деятельности и быту, как оседлых, так и кочевых предков таджикского народа. Часть найденных предметов представляет собой продукцию развитого ремесла, несет в себе художественное значение. Находки показывают, что в этот период деревообделочное ремесло достигло значительного развития. Эпоха древности явилась важным этапом в преемственности национальных ремесленных традиций в области художественной обработки дерева.

Ключевые слова: *Средняя Азия, таджики, материальная культура, ремесло, дерево, художественная резьба, роспись, посуда, гребень, столик, корзина, ножны.*

ИСТИФОДАБАРИИ ЧЌБ ДАР ФАРЊАНГИИ МОДДИИ СОКИНОНИ ОСИЌИ МИЌНАИ ДАВРАИ ТО АСРИМИЌНАГЌ

Мақола ба масъалаи истифодабарии чўб дар фарҳангии моддии сокинони Осӣи Миёнаи давраи то асримиёнагӣ бахшида шудааст. Зикр карда мешавад, ки чўб ба гурӯҳи маводе дохил мешавад, ки онҳо аз назари таърихӣ пойдор нестанд ва умри дароз надоранд. Аз он ҷанӯз дар давраи бармаҳалгарини тамаддуни инсонӣ васеъ истифода мебуданд, вале қадимтарин осори боқимонда танҳо ба замони Ҳахоманишиҳо муносибат дорад.

Дар мақола доир ба бозёфтҳои бостоншиносии ашӣи чўбии давраи қадим маълумоти танзимшуда оварда мешавад. Маводи тафсиргаштаро ҷузъҳои меъморӣ ва ашҳои таъйиноташон маишӣ (зарфҳои чўбӣ, мизчаҳо, сабадҳои бофта, шаббаҳо, шонаҳо, ғилофҳо ва тобутҳо) ташкил мекунанд. Ҷуғрофияи бозёфтҳо сарзамини минтақаҳои таърихӣ-фарҳангии Бохтари Шимолӣ, Суғд, Хоразм ва Фарғонаро фаро мегирад.

Дар заминаи маводи таҳлилшуда муаллиф хулоса мебарорад, ки ашҳои чўбӣ дар ҳаёт ва хоҷагидорӣ аҷдодони ҷӣ муқимӣ ва ҷӣ кўчии тоҷикон нақши калонро мебозиданд. Як қисми ашҳои ёфтшуда осори ҳунармандӣ буда, моҳияти бадеӣ доранд. Маводи мазкур имкон медиҳад зикр намоем, ки дар замони мазкур косибӣ хеле рушд карда буд. Давраи қадим барои раванди идомаёбии анъанаҳои миллии ҳунармандӣ дар соҳаи коркарди бадеии чўб марҳалаи муҳимро ташкил намуд.

Калидвожаҳо: *Осӣи Миёна, тоҷикон, фарҳанги моддӣ, ҳунармандӣ, чўб, кандакорӣ бадеӣ, мусаввара, зарф, шона, мизча, сабад, ғилоф.*

THE DEVELOPMENT OF THE QUESTION OF THE USE OF WOOD IN THE MATERIAL CULTURE OF THE INHABITANTS OF PRE-MEDIEVAL CENTRAL ASIA

The article is devoted to the development of the question of the use of wood in the material culture of the inhabitants of pre-medieval Central Asia. It is noted that wood belongs to a group of materials that historically do not have inherent durability. It was widely used at the dawn of human civilization, but the most ancient artifacts are related only to the Achaemenid era. The article provides systematized information about archaeological finds of wooden objects related to the ancient history of the region. Architectural details and household items (wooden dishes, tables, wicker baskets, beads, combs, scabbards, coffins) should be described. The geography of the finds covers the limits of the historical and cultural regions of Northern Bactria, Sogd, Khorezm and Ferghana.

Based on the analyzed material, the author concludes that wooden objects played an important role in the economic activities and everyday life of both sedentary and nomadic ancestors of the Tajik people. Some of the objects found are products of a developed craft, carry artistic significance. The findings show that during this period the

woodworking craft reached significant development. The epoch of antiquity was an important stage in the continuity of national craft traditions in the field of artistic wood processing.

Key words: *Central Asia, Tajiks, material culture, craft, wood, artistic carving, painting, tableware, comb, table, basket, scabbard.*

Сведения об авторе: Сохибназаров Мирзоназар Давлятович-кандидат исторических наук, зав. кафедрой история костюма и искусство моды Технологического университета Таджикистана, тел. 927792043. E-mail: mirzonazar.1970@mail.ru

Information about the author: *Sohibnazarov Mirzonazar Davlyatovich*-Candidate of Historical Sciences, Head of the Department of Costume History and Fashion Art of the Technological University of Tajikistan, tel. 927792043. E-mail: mirzonazar.1970@mail.ru

УДК 902.7 (575.3)

ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОМУ И ДЕКОРАТИВНО-ПРИКЛАДНОМУ ИСКУССТВУ ДРЕВНЕЙ УСТРУШАНЫ

ЮСУПОВА М.М.,

Технологический университет Таджикистана

Для Уструшаны античность была эпохой, обеспечившей благоприятные условия для создания в последующем (раннем средневековье) централизованного государства с претензией на независимость. Особенности древнего изобразительного искусства этого региона выявляются на материалах археологических раскопок, в том числе из городищ Мугтеппа, Мунджактеппа, Ширин, Куркатских склепов.

Эллинистический период внес инновации в декоративно-прикладное искусство Средней Азии, что нашло отражение, в частности, в гончарном производстве. Значительно расширилась типология производства (появились формы, характерные греческой керамике), зародились новые виды декора. Так, на керамических сосудах стали выполнять надписи краской и процарапыванием. Расширение произошло в применении цветов ангоба, появился черный ангоб в подражание лака на античной греческой посуде и частичное крашение поверхности сосудов.

Изучение дюжины сосудов из городища Ходжаи Соф (местность Далёни Боло в Районе Деваштич Таджикистана) показало, что керамика Уструшаны первых веков нашей эры по виду и формам была подобна керамическим изделиям низовьев Зеравшана, обнаруженным в Шахри-Вайроне (Бухарский оазис). Внешняя поверхность сосудов окрашена желто-красным ангобом (рис. 1).

Заслуживает внимания блюдо глубиной 4 см и диаметром 32,5 см изготовлено на гончарном круге, снизу к нему вручную прилеплены три ножки высотой 5,5 см. Снаружи блюдо покрашено светло-розовым ангобом. На венчике сосуда имеется желобок, вероятно, предназначенный для крышки.

Рис. 1. Гончарные сосуды из Ходжаи Соф. I – III вв.

Помимо Уструшаны, сосуды на трех ножках имеются в материалах Тохаристана (Дальверзинтеппе, Аруктау) и Ферганы (Мунджактеппе, Ширинсай вблизи г. Бекабад, Хазара в Исфаре) [5, 73-87].

Заслуживает внимания изображения на керамической матрице, два фрагмента которой сохранились в городище Нуртеппе. Изображение представляет собой исполненный низкой резьбой сюжетный рисунок (рис.2). Выше основного сюжета расположены два переплетающихся жгута. Основная композиция представляет собой расположенные в два ряда шестивия животных одного какого-то непонятного вида. По форме туловище оно напоминает представителя кошачьего семейства, по голове - собаку или лису. Животное находится в позе сильного изгиба туловища, которое опирается на передние лапы.

На участке наибольшего изгиба туловища на коже животного образовались складки, показанные тремя полудугиями. Тело вместе с головой и задними ногами как бы образуют S-образную фигуру, повернутую на 90°. Голова, расположенная на мощной толстой шее, поднята высоко вверх и проходит через дугу приподнятого хвоста такого же животного, идущего впереди. Кончик того же хвоста рассматриваемое животное придерживает своей левой лапой. Такое художественное решение придает композиции динамичность и пластику.

Провести горизонтальную линию, четко разделяющую верхний и нижний шестивия не представляется возможным, так как художнику удалось обеспечить оптимальное заполнение всей плоскости композиции. Так, в нижнем ряду наивысшие точки фигуры животного - кончик носа и участок хвоста. Именно в этих местах находятся задние лапы нарисованного выше животного, которые расположены отчетливо выше, чем передние лапы. Тема шестивия животных встречается в декоре среднеазиатских предметов сакского периода (железный век) и иранского искусства, однако представленная сцена не имеет себе подобных [2, 23-33].

Рис. 2. Реконструкция узора керамического штампа. Нуртеппе. IV в. до н.э.
– I в. н.э.

Во втором дахмаке могильника (III – VII вв.), расположенного близ селения Куркат (древний город Кирополь), сохранилась фигура лягушки из люстровой керамики, сидящей на подставке овальной формы. Очень выразительно переданы глаза, рот и конечности. Вздутия на спине лягушки показаны Поперечной и косой штриховкой. Вдоль всего тела проходит сквозное отверстие, соответственно, эту фигурку использовали в качестве подвески-амулета [6, 295].

Специфической чертой религиозно-культурного развития древней Уструшаны было отсутствие здесь терракотовых статуэток богов. В этом аспекте Уструшана сближается с Ферганой (Даванью) и Чачом и отделяется от Бактрии, Согда и Хорезма. Следовательно, в Уструшане не был развит культ идолопоклонства, однако здесь все же найдены лепные фигурки из обожженной глины - так называемые идольчики. Два таких идольчика, причем весьма примитивных, имеются в материалах Мугтепа. Один из них характеризуется подквадратным лицом, глаза и нос показаны налепами, рот прорезан. Руки и ноги не показаны, причем высота головы почти равна всей высоте фигурки. Еще более схематичен второй идольчик с треугольным лицом. Нос показан защипом, глаза налепами, рот углублением. Налепом также обозначен признак пола [4, 120].

В росписи и гравировке бусин-амулетов из могильника Куркат встречаются различные антропоморфные и зооморфные изображения (рис. 3). В изображениях встречаются фигуры горного козла, человеческой головы, лягушки [7, 337-338].

Искусство художественной обработки камня представлено бусами и амулетами, штампами и формами для литья украшений. В могильнике у сел. Куркат (древний Курушкада - Кирополь) III – VII вв., расположенном в Спитаменском районе, внутри двух дахм было обнаружено около 850 бусин и амулетов разных форм и размеров, цветов и декора, материала и способов изготовления. Они получены из речной гальки, полудрагоценных и драгоценных камней, стекла и пасты и морского жемчуга.

Рис. 3. Бусы и амулеты из Курката.

Около 10 бусин имеют расписной декор и инкрустацию. На поверхности бусины-амулета из черного камня выгравировано изображение горного козла, а на поверхности плоской бусины темно-синего цвета имеется штампованное изображение человека. В этой же технике на поверхности бусины из белой пасты изображена лягушка [7, 337-338].

Фигура горного козла выгравирована на поверхности круглого амулета (рис. 4). Художник, используя минимальное количество линий, справился с задачей по выполнению контурного изображения животного с загнутыми назад длинными рогами. В стилизованном виде представлены морда, уши и борода, приподнятый хвост и согнутые ноги. Другой амулет - фигурный, он изображает кабана. Выступы на контуре амулета точно следуют форме животного, показывая морду, уши, ноги и подвешенный живот. Надгорбный выступ, пяточок и волосяной покров на теле показаны гравированными линиями [4, 125]

Образцом высокого искусства является камея IV - V вв. из халцедона, вставленная в золотую оправу овальной формы из городища Ширин. На ее лицевой стороне вырезан портрет. Представленный персонаж отличается выразительными чертами лица: широко открытые глаза, большой нос, толстые губы. Его пристальный взгляд прямо направлен в глаза зрителю. На обратной стороне камеи вырезана фигура полуобнаженного мужчины в полный рост. Фигура показана в трехчетвертном ракурсе. Из одежды имеется широкая набедренная повязка и головной убор типа шлема. В полусогнутой правой руке большой сосуд с напитком, который он

приподносить к губам. Левая рука опирается на бедро. Перед персонажем на землю поставлен большой сосуд, по форме напоминающий кувшин. Правая нога мужчины чуть оттянута назад, в соответствии с формой ограничивающей композицию оправы [3, рис. 76, 77].

Рис. 4. Зооморфные каменные амулеты из Курката.

Артефакт из могильников вблизи сел. Ходжаи Соф показывают декор металлических зеркал Уструшаны. Его диаметр 11,1 см., зеркало отлито из сплава цинка, никеля и меди. На конце полусферической ручки диаметром 1,5 см имеется отверстие для подвешивания (рис. 5).

Ручка по периметру украшена рельефным орнаментом, основу которого составляет семиконечная звезда. Внутри и за пределами звезды имеются желобки, крайний внешний желобок заполнен насечками. Зеркало специально разбита перед тем, как его оставили внутри могилы [5, 85-87].

Другое зеркало, из Курката, - целое, его ручка припаяна и не содержит узора [4, 337].

Бронзовая подвеска из Ходжаи Соф отлита в штампе в виде горного козла. Она имеет одинаковые размеры по длине и высоте. Она реалистично воспроизводит позу козла, имеет сквозное отверстие и наверняка применялась в качестве амулета. Для Средней Азии такой амулет зафиксирован в единственном экземпляре. Бронзовая фигурка из Курката (III – VII вв.) не имеет отверстия, следовательно, имело другое назначение [5, 85].

Изнутри двух дахм Курката извлекли пять очень красивых бронзовых серег, в которых корпус имеют различные формы (сердечко, полумесяц, замочек). На их лицевой поверхности инкрустирован стеклянный бисер. Здесь также сохранились 24 штуки бесподобных бронзовых и медных полых подвесок разных форм (сферические, колоколообразные и др.).

Помимо бронзовых украшений, из Курката происходят инкрустированные перстни, фрагменты проволочных браслетов, бронзовые булавки для прически, фигурка горного козла, легкие и тяжелые бусины, блестящие пластинки для украшения одежды и пр. (рис. 5).

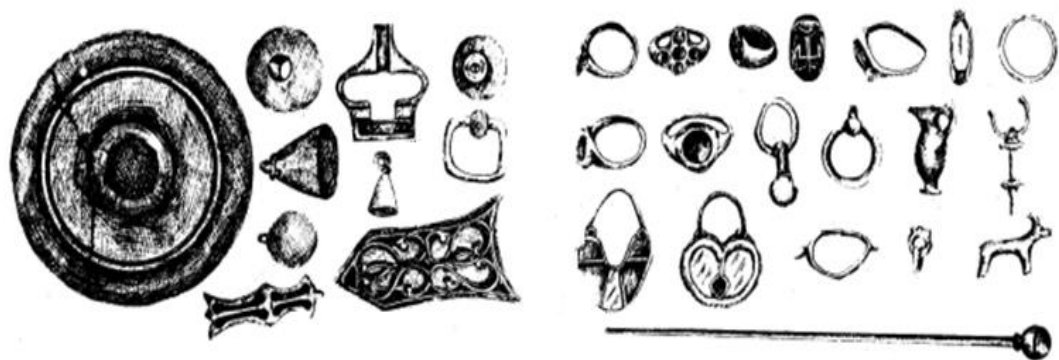

Рис. 5. Металлические предметы из дахмаков I ва II Курката.

Привлекают внимания куркатские орнаментированные ручки зеркал и кинжалов [7, 335-337].

Мифологические существа - обязательный элемент композиции в древнем изобразительном искусстве Востока, что было характерно и для Уструшаны. Об этом свидетельствует, в частности, композиция на керамическом фризе, описанном выше. Другой пример - фигура крылатого грифона, которая изображена на рабочей поверхности круглой бронзовой печати из Мугтепа [4, 120].

А. Р. Аюбовым исследован вопрос об элементах культа животных у древнего народа Уструшаны. На основе изобразительных материалов он указывает на тотемистические воззрения, связанные с культурами слона, льва, быка, коня, змеи, собаки, волка, верблюда, петуха, рыбы, лягушки. Эти тотемы воспринимались как реальные предки, влияющие на здоровье, счастье и благосостояние людей.

В целом, археологические находки, обзор части из которых выполнен в настоящей работе, свидетельствуют о развитой материальной культуре жителей Уструшаны в античное время. Художественная школа древней Уструшаны - плод самобытной культуры и искусства, которая развивалась на основе местных традиций и синтеза разных культур. Примечательно, что отголоски ремесленных традиций, наработанных, в том числе, в тот период, были слышны и в новое время. Не случайно, Уструшану называли «Городом мастеров», а в пределах Таджикистана очаги ремесленничества по отдельным областям (набойка, изготовление художественных ножей и др.) сохранились лишь в этом городе.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аюбов А. Р. Элементы культа животных у народов Уструшаны в древности // Журнал.- С. 18-23.
2. Беляева Т. В. Исследования Нуртепа в 1982 г. // Археологические работы в Таджикистане. – Вып.22 (82). – Душанбе: Дониш, 1990. – С. 23-33.

3. Грицина А. А., Мамаджанова С. Д., Мукимов Р. С.. Археология, история и архитектура средневековой Уструшаны. – Самарканд, 2013. - 240 с.
4. Древности Таджикистана (Каталог выставки). – Душанбе: Дониш, 1985. - 343 с.
5. Марафиев С. Ш., Москаленко Н. А. Археологические находки из Ходжаи Соф // Археологические работы в Таджикистане. – Вып. 21 (1981 г.). – Душанбе: Дониш, 1988. – С. 73-87.
6. Мирбабаев А. М. Дахмаки Курката: раскопки и исследования. Материальная и духовная культура Уструшаны // Древняя Уструшана: города, их локализация и хронология. – Душанбе, 2005.
7. Негматов Н. Н. Некоторые итоги и перспективы археологии Северного Таджикистана в связи с созданием СТАКЭ. Краткие результаты работ 1974 г. // Археологические работы в Таджикистане. – Вып. 14 (1974 г.). – Душанбе: Дониш, 1979. – С. 313-342.

ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОМУ И ДЕКОРАТИВНО-ПРИКЛАДНОМУ ИСКУССТВУ ДРЕВНЕЙ УСТРУШАНЫ

Статья посвящена изобразительному и декоративно-прикладному искусству древней Уструшаны. Она составлена на основе анализа археологических находок. В качестве объектов изучения выступают керамика, украшения, предметы быта и детали костюма. В описанных находках представлены произведения гончарного дела, искусства художественной обработки глины, камня, металла.

Дается описание декора предметов, анализируется орнамент и на этой основе изучаются отдельные аспекты мировоззрения населения.

Автор отмечает, что имеющиеся артефакты свидетельствуют о развитой материальной культуре жителей античной Уструшаны. На это указывают и элементы преемственности ремесленных традиций, которые обнаруживаются и в наши дни.

Художественная школа древней Уструшаны - плод самобытной культуры и искусства, которая развивалась на основе местных традиций и синтеза разных культур.

Приведенный материал позволяет заключить, что для Уструшаны античность явилась эпохой, когда были созданы благоприятные условия для создания в последующем (раннем средневековье) централизованного независимого государства.

Ключевые слова: *Уструшана, период древности, античность, археология, материальная культура, ремесло, керамика, украшение, орнамент.*

САНЪАТИ ОРОИШИ АМАЛӢ ВА ТАСВИРИИ УСТРУШАНАИ ҚАДИМ

Мақола ба санъати ороиши амалӣ ва тасвирии Уструшанаи қадим бахшида шудааст. Он дар заминаи бозёфтҳои бостоншиносон таҳия гардидааст. Ба сифати объектҳои тадқиқот маҳсулоти сафолӣ, зеварҳо, ашёҳои маишӣ ва ҷиҳози либос баромад мекунанд. Дар қатори бозёфтҳои тавсифшуда осори кулолӣ, санъати коркарди бадеии лой, санг, филиз пешниҳод шудааст.

Ороишоти ашӯҳои мазкур тавсиф ва нақшу нигори онҳо таҳлил гардида, дар ин замина ҷанбаҳои алоҳидаи ҷаҳонбинии ҷомеаи ҳамон давра омӯхта шудаанд.

Муаллиф қайд мекунад, ки маводи мавҷуда дар бораи маданияти модии тараққикардаи сокинони Уструшанаи қадим шаҳодат медиҳад. Ба чунин ҳулоса ҳамчунин падидаҳои идома ёфтани анъанаҳои ҳунармандӣ ишора мекунад, ки онҳо имрӯз низ зоҳир мешаванд.

Мақтаби бадии Уструшанаи қадим самари фарҳанг ва санъати ба худ хос буда, дар асоси анъанаҳои маҳаллӣ ва омезиши онҳо бо фарҳангҳои гуногун тараққӣ мекард.

Аз рӯи маводи овардашуда натиҷагирӣ карда шудааст, ки барои Уструшана давраи антиқа замоне буд, ки барои дар оянда (ибтидои асрҳои миёна) ташкил шудани давлати мустақили муттамарказ шароити созгор ба вучуд омад.

Калидвожаҳо: *Уструшана, давраи қадим, антиқа, бостоншиносӣ, маданияти моддӣ, ҳунармандӣ, маҳсулоти сафолӣ, зеварҳо, нақшу нигор.*

DEVOTED TO THE FINE AND DECORATIVE ARTS OF ANCIENT USTRUSHANA

The article is devoted to the fine and decorative arts of ancient Ustrushana. It is based on the analysis of archaeological finds. The objects of study are ceramics, jewelry, household items and costume details. The description of the decoration of objects is given, the ornament is analyzed. The author concludes that the available artifacts indicate the developed material culture of the inhabitants of ancient Ustrushana. This is also indicated by the elements of the continuity of craft traditions, which are still found today.

Key words: *Ustrushana, period of antiquity, antiquity, archeology, material culture, craft, ceramics, decoration, ornament.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Юсупова Манижа Мирзоевна-омӯзгори калони кафедраи дизайни либос ва санъати мӯди Донишгоҳи технологияи Тоҷикистон. (734061, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Н. Қарабоев, 63/3). Телефон: (+992) 901502114. E-mail: ubaydullo.sohtmon@mail.ru

Information about the author: Yusupova Manizha Mirzoevna-senior lecturer of the Department of costume design and fashion art Of the technological University of Tajikistan. (734061, Republic of Tajikistan, Dushanbe, N. St. Karabaev, 63/3). Telefon: (+992) 901502114. E-mail: ubaydullo.sohtmon@mail.ru

**ЗАМИНАҲОИ ПАЙДОИШ ВА ХУСУСИЯТҲОИ САНЪАТИ
ГРАФИКАИ МУОСИР ДАР ТОҶИКИСТОН
(СОЛҲОИ 20-УМИ АСРИ ХХ)**

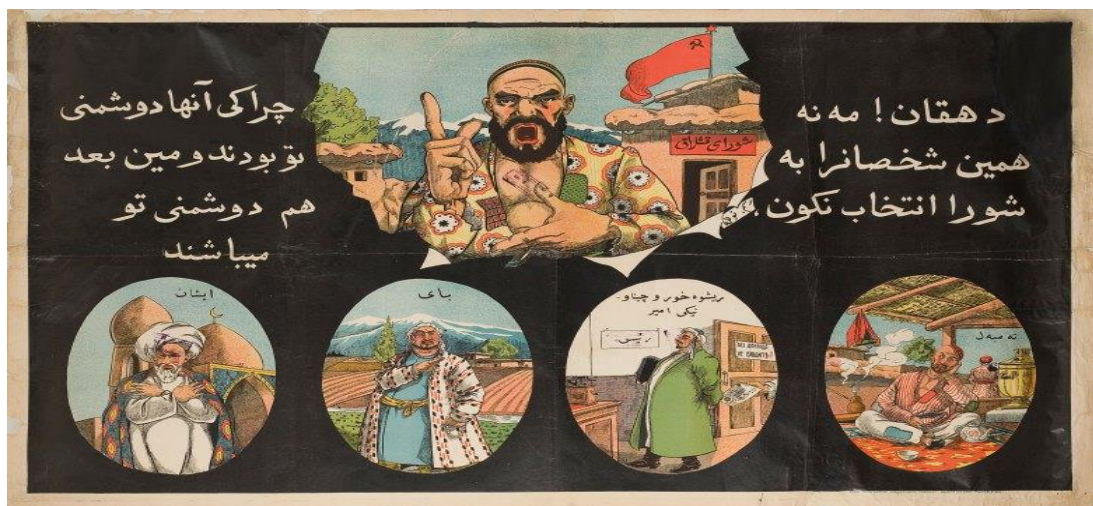
МЕЛИКИЁН Э. Б.,

Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониш

Аҳамият ва таъсири санъатҳои тасвири бахусус графика, ҳамвора дар тӯли таърих барои шаклгирии фарҳангҳо, сабти рӯйдодҳои таърихӣ, равобити байни инсонҳо ва барои рушду камоли инсонӣ нақши асосӣ ва муҳимро бозидааст. Тавре, ки маълум аст, тасвир кардан ё кашидан барои инсон як кашфиёти тозае нест ва гӯё аз дербоз ин падида дар ниҳоду ғаризаи ӯ вучуд доштааст. Ҳатто онро метавон марбут ба даврае донист, ки инсон ҳанӯз барои сухан гуфтан қодир набуд аз забони худ истифода кунад.

Вожаи юнонии $\gamma\rho\alpha\phi\iota\kappa\acute{o}\varsigma$ (графикос) ба маънои мекашам ва менависам аст, ки то асрҳои миёна мафҳуми санъати тасвиргарӣ ё тарҳкаширо надошта, афрод аз он танҳо мафҳуми навиштан, муҳр задан ё ҳаққокӣ (гравюра) рӯйи чӯбу филизро бардошт ва истифода мекардаанд. Тавре, ки санъатшиноси рус Ю.Я. Герчук ишора мекунад: «Графика ҳамчун як санъати мустақил танҳо дар давраи Эҳё (ренессанси Аврупо), ҳудуди асрҳои XIV-XV шакл гирифтааст. Дар ҳоле ки тасвиргарӣ-бидуни шак, яке аз куҳантарин навъҳои офариниши таҷассумӣ (ҳар ончи, ки ҳисмият дорад, аз ҷумла: наққошӣ, муҷассама ва ҳоказо) аст, ки ҳамроҳ бо нахустин таҷрибаҳои наққошӣ ва пайкарасозӣ (ҳаҷм), дар сапедадами таърихи инсон ба вучуд омадааст» [1,8]. Аммо бо вучуди ин ки санъати графика дар давраи Эҳё ба таври мустақил ва ҷудогона истифода мешуд, он танҳо аз аввалҳои асри ХХ ба унвони яке аз навъҳои санъати тасвири бо номи «графика» мавриди қарор гирифтааст.

Пас аз инқилоби Октябр ва дар аввалҳои солҳои бистум, роҳу равиши зиндагии мардум ранги дигаре мегирад ва санъатҳои тасвириву таҷассумӣ низ бо нури тозае вориди зиндагии ҷомеа мешаванд. Ҷуноне ки санъатшиноси рус Б.В. Веймарн ишора мекунад: «Санъати Шӯравӣ бо тақия бар суннатҳои реализми қарни XIX ва аввалҳои қарни XX рушд ёфт ва санъати тасвирии Шӯравӣ аз аввалин солҳои инкишофи худ иртиботи зиче бо инқилоб дошт. Хусусияти муҳими санъати тасвири ва ба таври кулӣ фарҳанги он давра, вижагии бисёрмиллатии он аст, ки ошкоро дар даҳаҳои 20 ва 30 намоён шуда буд [6,9].

Тасвири 1. Тарҳкаш Тула. Эълomiaя, ҳудуди солҳои 20-ум. Мавод: омехтаи обранг, ҷавҳар, пар (перо) ва ҳоказо аз рӯйи коғаз. Дар қисмати поёни асар «Типо-литография» Средазкнига – Ташкент. Окрлит №2989. Тираж 2.000.» навишта шудааст.

Дар мавриди шаклгирии санъатҳои мустақил ва муосири тоҷик аз ҷумла, санъати графика, донишманд ва санъатшиноси тоҷик Лутфия Айни чунин гуфта: «Наشري нахустин эълomiaяҳои (плакат) сиёсӣ ва ташвиқотӣ, китобҳои тасвирдори чопшуда ба забони тоҷикӣ, ҳамчунин ташкили омӯзиши таҳассусии наққошӣ бо ранги равшанӣ, графикаи дастгоҳӣ ва муҷассамаи мудаввар (круглая скульптура) дар солҳои 20-ум ба шаҳри Самарқанд, пойтахти Ўзбекистони он давра марбут аст, ки Тоҷикистони худмухтор низ шомили он кишвар мешуд» [3,18].

Санъати графикаи Шӯравӣ дар қадамҳои нахустини худ хусусияти муборизавӣ ва таблиғотӣ гирифта, пайванди зиче бо рӯйдодҳои рӯзмарра дошт. Ба таври маъмул он замон барои ҷорӣ ва ҳақ шудани андешаи сотсиалистӣ дар афкори мардум, сарони Шӯравӣ аз роҳҳои гуногун, бахусус санъати графика истифода мекарданд. Зеро он яке аз омилҳои ҳамагир аст ва хеле зуд андешаву афкори гуногунро ба мардум интиқол медиҳад. Навъҳои графикае, ки дар оғози таҳаввулоти иҷтимоии он давра истифодаи зиёде доштанд, иборатанд аз эълomiaяҳои сиёсӣ ва таблиғотӣ, карикатура, графикаи китобӣ, тарҳкашӣ ва ҳаққокии (гравюра) дастгоҳӣ ва низ графикаи корбурдӣ (амалӣ). Ҳарчанд ин навъҳои графика дар хидмати андешаи ҳоким бар мамлакат буд, вале аз тарафе барои рушди риштаву шохаҳои он ва табиатан барои даромадзоеи молии рассомони графиккор, бетаъсир набуд.

Санъатшиноси тоҷик, профессор Лариса Додхудоева мегӯяд: «Оғози таваллуди графикаи тоҷик дар ҳалқаҳои академӣ сурат нагирифт, балки ба бозсозии инқилобӣ иртибот дошт, ки дар ибтидои таҳаввулотӣ худ навъи хосе аз графикаро эҷод карда буд. Рӯйдодҳои сиёсӣ дар ҳукумат, дар ворид шудани шаклҳои нави санъати тасвирӣ ва пеш аз ҳама графикаи ҷанбаи сиёсӣ дошта дар фарҳанги Осиёи Миёна суръат бахшид, ки ин ҷанба барои суннати зебоишиносии (эстетикӣ) санъати графика ғайриодӣ буд. Дар саҳифаҳои маҷаллаҳои нав доиман тасвирҳо, гузоришҳои тасвирӣ ва карикатураҳои таҳти идеологияи Шӯравӣ ба вучуд меомаданд. Он замон ба санъати графика ҳамчун муҳимтарин ва мустақилтарин санъат нигоҳ мекарданд»[4,37].

Дар эълomiaҳои тоҷикӣ навиштор гоҳ бо хатти арабӣ ва гоҳ бо хатти лотинӣ (аз соли 1929 то соли 1940 дар Тоҷикистон хат лотинӣ буд) сурат мегирифт. Маводи кори графикӣ рӯи баргаҳои гуногуни эълomiaҳо бахусус коғаз, пӯсткоғаз (пергамент), картон ва ҳоказо шомили гуаш, обранг, обранги сиёҳ, ҷавҳар, пар (перо), ангишт, қалам, бур ва ғайраҳо мешуд. Тарзи иҷрои тарҳи графикӣ дар эълomiaҳо низ бо шеваҳои нисбатан сода ва оммафаҳм кор фармуда мешуд ва ҳадаф аз тасвири мавзӯоти рӯзмарра, танҳо ба роҳатӣ интиқол додани паём ба ҷомеа буд. Ҳамон гуна ки дар яке аз эълomiaҳои ҷопии солҳои 20-уми асри ХХ омадааст, дар он навиштае бо хатти арабӣ ва забони тоҷикӣ, услуб, мавод ва шеваи баёнии мазкурро метавон дид, ки мегӯяд: «Деҳқон! Мана ҳамин шахсонро ба шӯро интихоб нақун. Ҷароки онҳо душмани ту буданд ва минбаъд ҳам душмани ту мебошанд.» Дар қисмати поёни эълomia тасвири «Тамбал, ришвахӯр ва чиновники амир, бой, эшон.» – бо зикри ном тасвир ёфтаанд (**нигаред ба тасвири 1**). Мавзӯи ин асар пеш аз ҳама пешбурди аҳдофи сиёсӣ ва таҳқиру беарзиш хондани шахсиятҳои мавриди ҳадафи ҳукумат аст.

Аз ҷониби дигар наметавон онро мутлақан кори тарғиботиву сиёсӣ донист, зеро вазъи деҳқонон дар тамоми Осиёи Миёна ва дар Русия низ то солҳои 30-юм тақрибан яқсон буд. Бахусус дар аморати Бухоро деҳқонон мавриди сӯйистифода, ноадлӣ ва шиканҷаи амалдорону моликони замин қарор гирифта буданд.

Албатта, барои Осиёи Миёна, ки мардумаш садсолаҳо таҳти нуфузи дини ислом ва қонунҳои он роҳу расми зиндагиро пеш мебарданд, бархурд бо низоми наву дигаргунии ҳукумати бегона ихтилофу тазодҳоеро ба вучуд меовард. Махсусан маҳви бесаводӣ ва ҳалли масъалаи баробарии ҷинсӣ дар даҳаи бистум, аз ҷумлаи иқдомҳои буданд, ки барои қишри одӣ ва аксарияти мардуми эътиқодманди тоҷик, мушкилсоз буда, бо боварҳои онҳо созгорӣ надоштанд. Ҳамин тариқ, дигаргуниҳо дар ҷомеаи воқеан

ақибафтодаи тоҷикро метавон нуқтаи рушд ё марҳалаи нави зиндагӣ донист.

Роҷеъ ба мавзӯи мазкур, наққош ва графиккори ўзбекистонӣ-Лев Бурэ (1887-1943), ки бахше аз осори графикаи ӯ бо забони тоҷикӣ офарида шудааст, дар даҳаи бистум эълонияе тасвир намудааст, ки дар он зану мард саф кашидаанд ва дар дасташон зоҳиран китобу рӯзнома ва парчами сурхи Шӯравиро гирифтаанд. Дар қисмати поён гурӯҳе дар ҳоли кору меҳнат ба назар мерасанд, ки яке аз аслҳои андешаи реализми сотсиалистӣ ба шумор мерафт (**тасвири 2**).

Истифода аз ранг дар санъати графика шояд барои мо ноошно бошад ва эҷоди савол кунад, зеро он

махсуси санъати наққошӣ аст. Аммо бояд гуфт, ки ранг дар графика сирфан нақши ёрирасон ё такмилдиҳанда дорад ва тафовути аслии санъати графика бо санъати наққошӣ дар хат, контраст (тазод),

сохти фазои мавриди тасвир, озодии кашидан ва ҳоказо аст. Масалан, графиккор дар графика метавонад аз бофт, ранги қоғаз ё рӯшноӣ ва тирагии он истифода карда контрастро эҷод намояд. Аммо, дар наққошӣ чунин чизе нисбатан бартарият надорад ва тамоми сатҳи тасвир бо ранг пӯшида мешавад. Ё масалан, хатро мисол меоварем, ки дар табиат вучуд надорад, аммо дар графика баҳши ҷудоинопазири онро ташкил медиҳад ва ашӯ беш аз ҳама бо хат нишон дода мешаванд. Тавре, ки А.А. Лешинский ишора мекунад: «Пеш аз ҳама, графика-санъатест, ки асоси онро тарҳ дар бар мегирад, ранг дар графика ба монанди наққошӣ, нақши аслиро намебозад [2,5]. Тарҳ низ дар истилоҳоти санъат ба маънии нақшакашӣ, нигоргарӣ, тасвир кардан (беранг) ва ғайра маънӣ шудааст ва барои вожаи графика шояд наздиктарин ҳаммаъноӣ он вожаи «тарроҳӣ» ё «тарҳкашӣ» бошад.

Тавре, ки ишора шуд, мазмуни санъати графикаи даҳаи 20-умро анбуҳи осори таблиғотӣ ва таҳриротӣ фаро гирифта буд, ки дар ин бора Л. Додхудоева менависад: «Бо мушорикати рассомони аз берун омада,

Тасвири 2. Л. Бурэ. “Нест бод бесаводӣ!”. Эълонияи солҳои 20-уми асри XX. Услуб: Эҳтимолан ҳаққонии рангӣ дар линолеум. Мавод: Чопи рангӣ рӯйи қоғаз.

Тасвири 3. Муқоваи Маҷаллаи “Мулло Мушфиқӣ”, худуди 1926-1929. Услуб: ҳаққокии рангӣ дар линолеум ё чӯб. Мавод: чопи рангӣ рӯйи қоғаз.

аз аксҳои баргаҳои чопӣ бо мавзӯи латифаву ҳазл, ба шакли китоб тавассути С.И. Стикалин таҳия шудааст, ки дар он роҷеъ ба маҷаллаи «Мулло Мушфиқӣ» чунин мегӯяд: Маҷаллаи латифавӣ ва ҳазломези «Мушфиқӣ» аз соли 1926 то 1929 ҳамчун замима барои рӯзномаи «Овози тоҷик» бо забони тоҷикӣ чоп мешуд (**тасвири 3**). Муқоваи маҷалла ранга буд ва тасвирҳои дарунаш бо як ранг ороиш меёфт ва барои фошсозиву тамасхури шахсоне ба монанди амалдорон, харобкорон, афроди шаробхӯр, мутаассибони динӣ ва ғайраҳо буда, равобити феодалӣ бо занонро мавриди нақӯҳиш қарор медод. Дар он асосан мавзӯи озодии деҳқонон аз вобастагии иқтисодӣ ва рӯҳонияти муллоҳову бойҳо, мавзӯи рушди рифоҳи моддӣ ва фарҳангии тӯдаҳои деҳқонон, ҷойгоҳи вижае доштааст [5, 235]. Ба ҷуз инҳо бунёди мактабҳо, ихтирои трактору радио ва навғониҳои дигар ба мардум тавассути ин маҷалла расонида мешуд.

Гарчанде муаллифони маҳсулоти санъатӣ на ҳамеша бо супоришҳои сиёсӣ розӣ буданд, вале дар ҳар сурат бо рӯйдодҳои таърихӣ-инқилобу ҷанг воқуниш нишон медоданд. Аз тарафе вуруди мучассамасозӣ, наққошиву графикаи дастгоҳӣ барои мардуми мусулмони Осиёи Миёна нохушоянд буд, зеро тасвиру таҷассуми инсонро ҳайвонот дар боварҳои

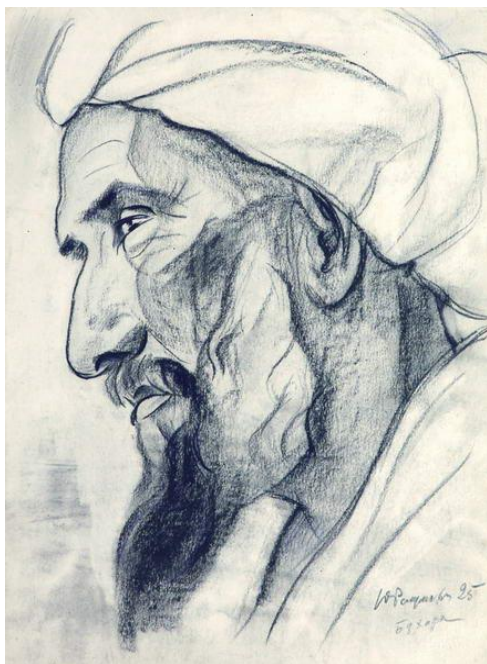
азъои наққошони артели Тошканд ба монанди Л. Бурэ, Г. Никитин, А. Николаев, Е. Буртсев, маҷаллаҳои ҳазломези «Машраб», «Роҳбари дониш», «Мушфиқӣ» ва «Гулистон» ҳамроҳ бо карикатураҳои офарида мешуданд. Графикаи рӯзномавӣ барои анбуҳи васеи мардум пешбинӣ шуда буд. Тасвирҳои дар рӯзномаҳои ба монанди «Зарафшон», «Овози тоҷик» маънии ташвиқотӣ доштанд ва хонандагонро ба намоиши рӯйдодҳои мушаххас ва рӯзмарра одат медоданд [4,38-39].

Ҳазлу латифа ва баёни он тавассути графика дар сиёсати Ҳукумати Шӯравӣ, на танҳо тарғибу ташвиқи идеологияи барномарезишуда буд, балки силоҳи ҷанги равонӣ ба шумор мерафт, то ба таври асосӣ муҳолифин ва душманони низоми сотсиалистиро таҳдид ва шикаст диҳад.

Дар ин замина маҷмӯаи пуртанаввуъе

мардуми ин минтақа хилофи шарифати ислом будааст, ҳарчанд то имрӯз далели қотеъу қонъкунандае барои ин бовар ироа нашудааст. Бинобар ин сахтиву печидагии шаклгирии санъатҳои шакли нав дошта, дар шароити онзамои Тоҷикистонро метавон бештар дар рӯёруии суннату боварҳои мардуми бегона бо суннату боварҳои мардуми тоҷик донист.

Агар хулосавор хоҷем ишора кунем, санъатҳои тасвирий ва сабку равишҳои он ба сурати имрӯза, аз Аврупо ба Русия гузариш ёфт ва дар раванди шаклгирии кишварҳои Иттиҳоди Шӯравӣ ба Тоҷикистон расид. Албатта дар ин миён санъатҳо на ба дасти рассомони ватанӣ, балки тавассути рассомони аксаран рус поярезӣ ва рушд ёфтаанд. Бар асоси мустанадоти таърихӣ наққошоне, ки солҳои 20-ум

Тасвири 4. Ю.В. Разумовская. “Бухорӣ” 1925. Ангишт рӯйи коғаз, 33,5 x 24,9.

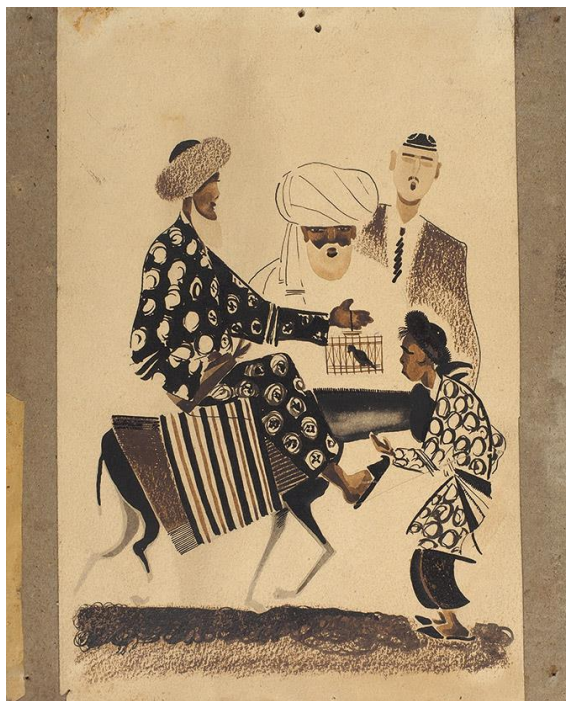
Тасвири 5. А. Николаев (Усто Муъмин). Писараки обкаш, 1925. Пар ва чавҳар рӯйи коғаз.

Аз миёни он рассомон В. Л. Рождественский, Л. С. Петров-Водкин, Ю. В. Разумовская, А. Николаев (Усто Муъмин), А. Волков, О. Татевосян, П. Бенков, Л. Бурэ, Н. Карахан, В. Уфиметс ва дигаронро метавон ишора

вориди кишварҳои шӯравии Осиёи Марказӣ мешуданд, бахше барои рушду истеҳсоми фарҳангу санъат, бахше барои сафари корӣ аз тарафи ҳукумат ва бахше низ сирфан барои зиндагӣ кӯч мекарданд. Онҳо бо истиқомат дар ин сарзаминҳо шефтаи табиат, фарҳанг ва сабки зиндагии мардумони Осиёи Миёна шуда, бо мурури замон худро бахше аз ин фарҳангу ин мардум медонистанд. Ҳамин сафарҳову рафту омадҳо боиси эҷоди осори нодиру пурарзиши ин рассомон дар ин минтақаҳо шуд, ки барои заминасозии санъатҳои тасвирии Тоҷикистон муассир будааст.

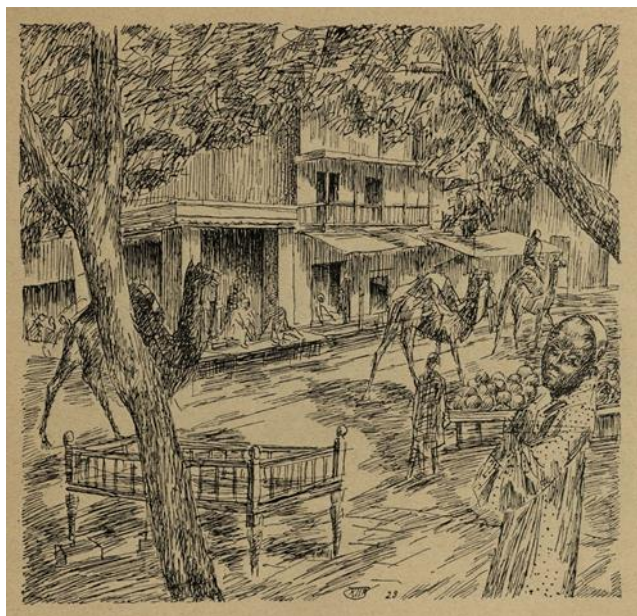
кард, ки саҳми бузурге дар поягузории санъати графикаи тоҷик доштаанд. Нашри осори онҳо дар эълomiaҳо, маҷаллаҳо ва рӯзнамаҳои гуногун, ба вижа рӯзнамаи «Овози тоҷик», барои ҳифзи забон, фарҳанг ва миллияти тоҷик дар даврони пурошӯбу андешаҳои зиддитоҷикӣ баҳусус ҷараёни пантуркизм, ки талош бар ноҳида гирифтани тоҷикон дошт, таъсири зиёде расонидааст. Офаридаҳои он рассомон ба ҷуз осори ташвиқотӣ ва сиёсӣ, ҳамчунин шомили графикаи дастгоҳӣ, ки ҳаммонандиҳое бо наққошӣ дорад низ мешуд, ки таъсиру дастовардҳои пурарзише барои наслҳои баъдӣ барҷой гузоштаанд.

Графикаи дастгоҳӣ навъе аз санъати графика аст, ки маънои мустақил дорад ва ба матнҳои адабӣ (мисли графикаи китобӣ) марбут нест ва истифодаи амалии маҳдуде надорад (мисли осори графикаи корбурдӣ) [2,11]. Он дар навбати худ аз ду бахш «тарҳкашӣ» (графикаи ягона) ва «чоппи дастӣ» иборат аст, ки намунаҳои онро дар осори графиккорои номбурда метавон дид. Масалан, дар тарҳкашиҳои офаридаи Ю. Разумовская (1896–1987) чехранигорӣ ва пӯшиши мардуми бухороӣ инъикос ёфтааст. Дар асари чехранигории ӯ бо номи «Бухороӣ» чехра тавассути ангишт рӯйи қоғаз тасвир шудааст (**тасвири 4**).

Тасвири 6. Л.С. Петров-Водкин “Кӯча дар рӯз”. 1923. Ҷавҳар ва пар (перо) рӯйи қоғаз.

Ҷамчунин дар осори графикӣ ва наққошии А. Николаев (мулаққаб ба Усто Муъмин 1897 -1957), ки бештар дар Самарқанду Бухоро ғаёлият мекард, мавзӯоти зебову ҷолибе бо сабти унсурҳои фарҳангӣ ва мардумшиносии тоҷику ўзбек нақш бастааст. Кор бо пар (перо) ва ҷавҳар (ранги сиёҳ) рӯйи қоғаз услуби дигаре аз графика аст, ки дар асари ӯ бо номи «Писараки обкаш» инъикос ёфтааст (**тасвири 5**). Ин услуб бо иҷрои дигаргунае (танҳо бо нӯги пар) дар асари «Кӯча дар рӯз»-и наққош ва графиккор Л. С. Петров-Водкин (1878-1939) низ мунъакис шудааст (**тасвири 6**). Инчунин бо навъе аз услуби (ё маводи) омехта дар асари «Парандаи шигарф»-и В. Л. Рождественский (1897-1949) вомахӯрем, ки эҳтимолан аз пару ҷавҳар, пастел ва обранг

Тасвири 7. В.Л. Рождественский. Парандаи шигарф. Солҳои 20-ум, услуби омехта: обранг, қаламрангӣ, пар ва чавҳар ва ғайра рӯйи қоғаз ва картон 22x14,3 см.

тоҷикӣ, соли 1922 «Алифбои тоҷикӣ» (Мифтоҳултаълим) ва соли 1923 дар Бухоро «Алифбои забони тоҷикӣ» ва китобҳои дигар нашр шуданд. Пас аз тақсимоти марзии ҷамоҳири Осиёи Миёна, моҳи октябри соли 1925 дар Тоҷикистон нашрияи давлатӣ созмон дода шуд, ки роҳбарии онро поягузори адабиёти Шӯравии тоҷик Садриддин Айни ва шоир Абулқосим Лоҳутӣ бар уҳда доштанд [8].

Аммо бо ин вучуд дар даҳаи бистум бештари осори китобии ба нашр расидаро осори марксизму ленинизм дар бар дошт ва аз намунаҳои

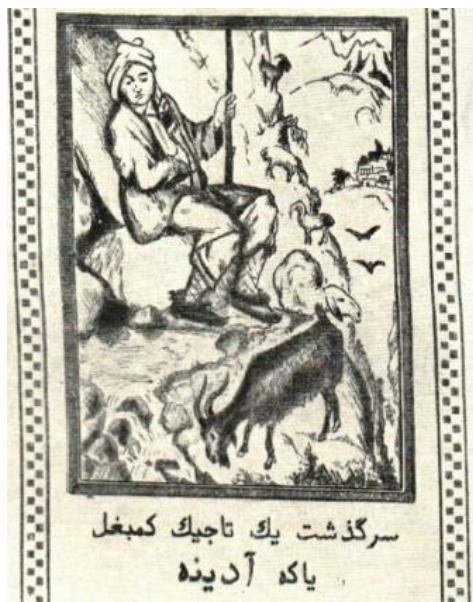
таркиб ёфтааст (тасвири 7). Дар ин осор равишҳои кори мухталиф, тасвири воқеият бидуни даҳлат дар он ва озодӣ дар интиҳоби мазмуну мавзӯ возеҳ ба назар мерасанд, ки ин навъи графикаро (тарҳкаширо) мунҳасир ё ягона намудааст.

Соли 1921 дар назди Комиссариати маорифи мардумии Туркистон дар шаҳри Тошканд, намояндагӣ аз ҳисоби миллияҳои тоҷик, ўзбек, қирғиз ва туркман, ҷиҳати ташкили корҳои таъмини китобҳои дарсӣ бо забони мардумони Осиёи Миёна таъсис дода шуд. Ҳамон сол китоби алифбои «Роҳбари дониш» бо забони

Тасвири 8. Рассом номушаххас. Услуб: ҳаққокӣ дар чӯб ё линолеум. Мавод: чоп рӯйи қоғаз китоб.

китобҳои тоҷикии дорои графикаи китобӣ осори зиёде дар он даҳа чоп ва нашр нашудааст.

Тасвири 10. Рассом номушаххас. Услуб: эхтимолан ҳаққокии рӯйи чӯб (ксилография). Мавод: чопи рӯйи коғаз. Нашриёти давлатии Тоҷикистон, Самарқанд соли 1927, Душанбе.

Дар канори анвоъи зершоҳаҳои графика ба монанди монотипия, ҳаққокӣ дар филиз, санг, линолеум, картон ва ҳоказои дигар аз қадим то имрӯз истифода мешаванд, ҳаққокӣ дар чӯб (ксилография) низ дар солҳои 20-ум ҷойгоҳи вижае доштааст. Аз хусусиёти графикаи китобии он давра дар китобҳои чопи тоҷикӣ тасвирҳои ҳаққокии чӯб, навишти хат, ороиш бо нақшҳо, ҳуруфи арабиву лотинӣ, тасвиргузори аксҳо дар китоб ва ғайраро метавон ишора кард. Масалан, дар китоби «Намунаи адабиёти тоҷик», ки устод Садриддин Айнӣ онро соли 1925 дар шаҳри Самарқанд навиштаанд ва соли 1926 дар шаҳри Маскав чоп шудааст, чанде аз тасвирҳо аз симои устод, нақшҳои ороишии гиёҳӣ аз боло ва поёни саҳифа ва худӣ хатти навиштор, ки бахше аз санъати графикаи китобӣ аст, дар он истифода шудаанд [7]. Намунаи дигаре аз

ҳаммонанди ин асар, китобе бо номи «Офариниши дунё» аст, ки тавассути нависанда А. Шиносӣ аз забони тоторӣ тарҷума ва навишта шуда, соли 1929 дар Нашриёти давлатии Тоҷикистон чоп шудааст. Дар ин китоб тасвирҳо ва аксҳои гуногун, барои ороиши он истифода шудаанд, ки яке аз он тасвирҳо ҳаққокӣ (гравюра) дар чӯб ё ленолиум ба шумор меравад (тасвири 8). Дар он тасвири кайҳон бо ситораҳо, гӯшае аз замин рӯйи шохҳои гов ва моҳӣ рӯйи сатҳи дарё, ки дар болояш гов истодааст, нишон дода шудааст. Зери он акс навиштае аст, ки мегӯяд: «Расми замин болои шохӣ гов, гов дар болои моҳӣ истод».

Нақши ҳуруф дар санъати графикаи китобӣ беаҳамият нест ва ҳарфҳо бахше аз он санъат ҳастанд. Тавре, ки пажӯҳишгари мавзӯоти тағйироти ҳуруфи арабӣ-форсӣ ба лотинӣ дар даҳаи 20-ум, М. Ҳусейнипур баён мекунад: «Аз дастандаркорони табдили ҳуруфи арабӣ-форсӣ ба лотинӣ дар даҳаи 20-ум С. Айнӣ, А. Фитрат, Т. Зеҳнӣ, А. Семёнов, А. Лоҳутӣ ва дигарон буданд, ки натоиҷи нишасту табодули назарҳо байни онҳо дар ду нашрияти тоҷикии «Овози тоҷик» ва «Роҳбари дониш» инъикос меёфт [10].

بعضی کارکنان ما از گزینته چطور استفاده میکنند؟

– پسر! من از قسم لاتینیء گزینته چیزی فهمیده
نمیتوانم، آنرا نو گزینته خوان! به من فقط عربی هاش
در کار... لیکن از این خصوص به آدمها کپ تزن!

Тасвири 9. Рассом номушаххас. Услуб: эхтимолан
хаккоқӣ рӯйи чӯб (ксилография). Мавод: чоп рӯйи
коғаз.

Дар раванди ин тағйирот пешниҳодоти мантиқиву ғайримантиқӣ, ҳазфу изофаи ҳарфҳои забони тоҷикӣ ва дигар пайомадҳои мусбату манфии руҳ додааст, аммо нигоҳи мо бештар ба истифодаи тасвирҳои графӣ дар ин нашрияҳо аст. Масалан, дар яке аз тасвирҳо, ки эхтимолан аз маҷаллаи «Роҳбари дониш» гирифта шудааст, воқуниши мардери мебинем, ки наметавонад хатти лотиниро хонад ва ба ҳамон хатти форсӣ-арабӣ қаноат мекунад (тасвири 9). Тасвири дигаре аз ҷилди асари «Саргузашти як тоҷики камбағал, ё ки Одина»-и устод Садриддин Айнӣ, канори якдигар қарор гирифтани

ҳарфу тасвир рӯйи китобро нишон медиҳад (тасвири 10).

Бояд ишора кард, ки санъати наққошӣ, муҷассамасозӣ ва графикаи тоҷик дар даҳаи бистум, ки даҳаи таваллуду бунёди Тоҷикистон аст, дар пайравӣ ва таъсирпазирӣ аз мактабҳои Шарқи Ғарб шакл гирифтаанд ва пеш аз ҳама дар раванди шаклгирии ин санъатҳо рассомони рус, ўзбек ва ғайраҳо саҳмгузор буданд. Аз тарафе пешинаи фарҳангии ғаниву кӯҳани мардуми тоҷик аст, ки дар падидаҳои таҳаввулоту иҷтимоӣ ва тағйирот дар афкори боварҳои онҳо, чунин пайомадҳоро заминасозӣ кардааст. Зарфият ва тавоноии пазируфтани санъатҳои нав бо андешаҳои нав, омилҳои рушди фарҳанг ва санъати Тоҷикистони даҳаи бистум аст. Санъати графика аз падидаҳои ҳамагире буд, ки дар он даҳа барои кишварҳо ва миллиятҳои гуногун, бахусус Тоҷикистон ва тоҷикон, ки бо фарозу шебҳои ҷиддӣ ва бухронҳои мухталиф рӯ ба рӯ шуда буданд, нақши афзори ҳимоятгар, бедоркунанда ва ёридиҳандаро дошт.

Бо шаклгирии ҶШС Тоҷикистон (1929) маркази зиндагии наққошони Тоҷикистон шаҳри Душанбе мешавад. Дар охири даҳаи 20 ва аввалҳои даҳаи 30-юм ба Тоҷикистон наққошоне монанди Е. Г. Буртсев, М. Г. Новик, П. И. Фалбов ва дигарон меоянд, ки бо кӯмаки онҳо дафтари созмонёфтаи Иттиҳодияи рассомони (наққошони) Тоҷикистон роҳандозӣ

мешавад [8]. Аммо гарчанде даҳаи 20-ум оғози таҳаввулоти иҷтимоӣ ва санъатии кишварҳои Осиёи Миёна буда ва шурӯи он бо бархурди андешаҳои гуногун ва дар охир бо даргириҳо ва муборизаҳои мухталиф сурат гирифтааст, вале осори графикӣ дар барқарорӣ ва ҳифзи суннатҳо, тағйирот дар сохтори сиёсату иҷтимоӣ ва муҳимтар аз ҳама дар рушду шукуфоии санъатҳо, бахусус графикаи Тоҷикистони солҳои баъдӣ таъсироти бузургу боризе гузоштааст.

АДАБИЁТ

1. Герчук Ю. А. История графики и искусства книги - Москва. 2000. 311 с.
2. Лещинский А. А. Основы графики-Гродно. 2003. 193 с.
3. Айнӣ Л. С. Санъати РСС Тоҷикистон-Ленинград. 1972. (текст) 31 с.
4. Додхудоева Л. Графика и скульптура Таджикистана XX века-Душанбе.2006. 269 с.
5. Стыкалин С.И., Кременская И.К. Советская сатирическая печать 1917-1963 - Москва 1963. 353 с.
6. Веймарн Б.В., Колпинский Ю.Д. ва диг. Всеобщая история искусств - Москва 1965. 932 с.
7. Айнӣ С. Намунаи адабиёти тоҷик – Маскав. 1926. 622 с.
8. С. Пулатов, Ш. М. Анаркулова. Таджикская Советская Социалистическая Республика <http://redkayakniga.ru/knigovedenie/item/f00/s01/e0001987/index.shtml> (таърихи истифодабарӣ аз: 08.01.2021)/
9. Таджикская Советская Социалистическая Республика <https://gufo.me/dict/bse/> (таърихи истифодабарӣ аз: 08.01.2021).
10. Ҳусейнипуру М. Карикатур ва танз дар мавриди тағйири хат дар манотиқи мусалмоннишини Шӯравӣ. <https://bukhara-web.com/beitragsseite/> (таърихи истифодабарӣ аз: 08.01.2021).

ЗАМИНАҲОИ ПАЙДОИШ ВА ХУСУСИЯТҲОИ САНЪАТИ ГРАФИКАИ МУОСИР ДАР ТОҶИКИСТОН (СОЛҲОИ 20-УМИ АСРИ ХХ)

Дар ин мақола санъати графика ва заминаҳои пайдоиши он дар Тоҷикистони даҳаи бистуми асри ХХ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Нашри нахустин эълomiaҳои (плакат) сиёсӣ ва ташвиқотӣ, китобҳои тасвирдори чопшуда ба забони тоҷикӣ, рӯзномаву маҷалла, графикаи дастгоҳӣ ва ба таври нисбӣ маводи офариниши осори графикӣ дар он даҳа низ зикр шудаанд.

Инчунин дар канори баррасии анвоъи графика ва услуби кории онҳо, мавҷӯоти мубрами он замон, ки дар ин осор тасвир меёфт ба таври иҷмолӣ ишора ва таҳлил шудаанд.

Санъати графикаи тоҷик, ки дар он даҳа ба шаклу қолаби аврупоии худ мавриди қарор гирифта буд, аз тарафи рассомони хоричӣ – русҳо, ўзбекҳо, арманиҳо, озариҳо ва ҳоказо вориди Тоҷикистон шуда буд, ки баъдҳо бо рушду тавсеаи риштаҳои санъатӣ, рассомони тоҷик низ дар ин замина ҳунарнамоӣ карданд.

Санъати графика аз падидаҳои ҳамагире буд, ки дар даҳаи бистум барои кишварҳо ва миллиятҳои гуногун, бахусус Тоҷикистон ва тоҷикон, ки бо фарозу

шебҳои ҷиддӣ ва бухронҳои мухталиф рӯ ба рӯ шуда буданд, нақши афзори ҳимоятгар, бедоркунанда ва ғридиҳандаро дошт.

Гарчанде даҳаи 20-ум оғози таҳаввулоти иҷтимоӣ ва санъати кишварҳои Осиёи Миёна буда ва шуруи он бо бархурди андешаҳои гуногун ва дар охир бо даргириҳо ва муборизаҳои гуногун сурат гирифт, вале осори графикӣ дар барқарорӣ ва ҳифзи суннатҳо, тағйирот дар сохтори сиёсату иҷтимоӣ ва муҳимтар аз ҳама дар рушду шукуфоии санъатҳо, бахусус тасвирии Тоҷикистони солҳои баъдӣ таъсири бузурге гузоштааст.

Калидвожаҳо: санъати графика, графикаи дастгоҳӣ, эълонӣ, ҳунармандон, ҳаққоқӣ, ҳунарҳо, санъати мусаввирӣ, даҳаи 20.

ОСНОВЫ ЗАРОЖДЕНИЯ И ОСОБЕННОСТИ СОВРЕМЕННОГО ГРАФИЧЕСКОГО ИСКУССТВА ТАДЖИКИСТАНА (20-ЫЕ ГОДЫ XX ВЕКА)

В статье исследуется графическое искусство и основы его возникновения в Таджикистане в 1920-е годы. Упомянется также печать первых политических и агитационных плакатов, иллюстрированные книги изданные на таджикском языке, газеты и журналы, станковая графика и в меньшей степени материалы, использованные для создания графических работ того десятилетия.

Помимо рассмотрения видов графики и техники их выполнения, кратко упоминаются и анализируются актуальные вопросы того времени, которые отражались в этих произведениях.

Таджикская графика, использовавшаяся в это десятилетие, была переведена в Таджикистан иностранными художниками-русскими, узбеками, азербайджанцами, армянами и др., которые в последствии с развитием художественных сфер, таджикские художники также выступили в этом направлении.

Графика была одним из всеохватывающих явлений, XX века для разных стран и национальностей, особенно для Таджикистана и таджиков, столкнувшихся с серьезными взлетами и падениями и различными кризисами, играла роль поддерживающего, пробуждающего и помогающего инструмента.

Хотя второе десятилетие в Центральной Азии было началом социальных и художественных реформ и её начало формировалось со столкновением различных идей и в конце с различными конфликтами, но графические произведения сильно повлияли на восстановление и сохранение традиций, изменении в политической и социальной структурах и важнее всего, для процветания и развития искусства, особенно изобразительного последующие годы в Таджикистане.

Ключевые слова: графическое искусство, станковая графика, плакат, художники, гравюра, искусство живопись, 20-ое десятилетие.

THE BASIC OF THE ORIGIN AND FEATURES OF MODERN GRAPHIC ART IN TAJIKISTAN (20 S YEARS OF THE XX CENTURY)

The article examines graphic art and its foundations of origin in Tajikistan in the 1920s. Also mentioned the printing of the first political and propaganda posters,

illustrated books published in the Tajik language, newspapers and magazines, easel graphics and, to a lesser extent, materials used to create graphic works of that decade.

In addition to considering the types of graphics and the technique of their work, the topical issues of that time, which were reflected in these works, are briefly mentioned and analyzed.

Tajik graphics, used in this decade in their European form, were translated to Tajikistan by foreign artists - Russians, Uzbeks, Azerbaijanis, Armenians, etc., which later, with the development of artistic spheres, Tajik artists also took part in this direction.

Graphics was one of the all-encompassing phenomena that in the twentieth century for different countries and nationalities, especially for Tajikistan and Tajiks, who faced serious ups and downs and various crises, played the role of a supporting, awakening and helping tool.

Although the second decade in Central Asia was the beginning of social and artistic reform and its beginning was formed with the clash of various ideas and at the end with various struggles and conflicts, but graphic works greatly influenced the restoration and preservation of traditions, changes in political and social structure, and most importantly for prosperity and development of art, especially visual arts of Tajikistan in the following years.

Key words: *graphic art, easel graphics, poster, artists, engraving, arts, art painting, 20^s decade, Tajikistan arts*

Сведения об авторе: Меликиён Эраджи Бахромзод-доктор (PhD) Института истории, археологии и этнографии им. Ахмада Дониша Национальной академии наук Таджикистана: Тел. (+992) 987-811-811; эл. почта: erajrom@yandex.ru

Information about the author: Melikiyon Eraji Bahromzod- doctor (PhD) student of the Institute of history, archeology and ethnography named after Ahmad Donish of the National academy of sciences of Tajikistan: Tel: (+992) 987-811-811; E-mail: erajrom@yandex.ru

УДК- ТДУ 392. 5 (575. 3)

ОИД БА ЯК ОЙИНИ МАРОСИМИ ТӢЙИ СОКИНОНИ НОӢИЯИ ШУҒНОНИ ВИЛОЯТИ МУХТОРИ КӢҲИСТОНИ БАДАХШОН

АЙДАРОВ Ҳ. С.,

Институти илмҳои гуманитарии ба номи академик Б. Искандарови АМИТ

Расму ойинҳои анъанавии мардумони мухталифи дунё, ки дар ибтидои таърихи башарият ҳамчун яке аз шаклҳои ташкил ва ҳамгироии ҷомеа ба вуҷуд омадаанд, имрӯзҳо бо суръати басо тез тағйири шаклу моҳият намуда, беш аз ин, дар ҷараёни ҷаҳонишавии босуръат бо як назари безътино ба онҳо бархурд карда мешавад. Бо аз байн рафтани расму русум ва анъанаҳо, системаи меъёрҳои эстетикӣ, ахлоқӣ, диниву фалсафии ҷомеа, ки дар тӯли таърихи чандинҳазорсола ҷамъу ташаккул ёфтааст, низ нобуд мегардаду системаҳои нави ҷаҳонбинии муосир пайдо хоҳанд гардид. Вале бояд эътироф намуд, ки таҳаввулоти иҷтимоию сиёсии ҷомеа ба тағйири шакли расму ойинҳои мардумӣ низ таъсири худро мерасонанд, бинобар ин пешгирӣ намудани чунин инкишофи тафаккуру муносибатҳои инсонӣ дар ҷомеаҳои муосир ғайриимкон ва нооқилона пазируфта шудааст.

Дар ҷомеаи анъанавии сокинони Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон, хусусан ноҳияи Шуғнон маросими тӯйи ноҳияи Шуғнони Помири Ғарбӣ мақоми хосаи худро дорад. Маросими тӯйи сокинони ноҳияи мазкур аз тарафи муҳаққиқони гузашта, аз ҷумла [1,120-177; 3, 89; 9, 338; 10, 126; 11, 196-202; 13, 245; 14,405-436] рӯйи қалам оварда шудааст.

Тадқиқоти феълӣ ба таҳлили яке аз ойинҳои анъанавии сокинони ноҳияи Шуғнони Помири Ғарбӣ *kuxm-at qaling² yedow* «бурдани кухм ва қалин» бахшида шудааст, ки аз як ҷиҳат, агар хусусияти умумии он бо дигар халқиятҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ба назар расанд, аз тарафи дигар вижагиҳои хоси маҳаллии ин ойин низ хеле назаррас ҳастанд. Ин расми анъанавӣ, ки марбут ба маросими тӯй аст, дар қатори дигар расму русуми сокинони ноҳияи Шуғнони Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон дигаргуниҳои зиёдеро аз сар гузаронида, то ба ин рӯз шаклан ва моҳиятан ба тағйирот дучор гардидааст.

² *Қалин* -дар забони шуғнонӣ ба шакли “қалинг” талаффуз карда мешавад.

Дар рафти таърихи садсола, ки фарҳанги ҷомеаи Шуғнон дар ин муддат бо фарҳангҳои халқиятҳои дигари ҷаҳонӣ омезиш ёфта буд, ойини «додани қалин» ҳангоми маросими тӯй хусусияту элементҳои бегонаро иқтибос карда буд. Ин унсурҳои бегона, албатта дар як давраи муайяни таърихӣ вориди анъанайи мазкур нагардида, бо мурури замон реша дар суннати тарзи супоридани қалин давонданд. Ба ин хотир мо зарур шуморидем, ки аз нигоҳи хронологӣ тағйироту таҳаввулоту марбут ба ин ойинро дар се давр-аз ибтидои асри XX то ибтидои асри XXI мавриди омӯзиш қарор диҳем.

Ин тақсимбандии давраҳо ибтидои асри XX то замони Шӯравӣ, ҳуди замони Шӯравӣ ва давраи истиқлолро дар бар мегиранд. Маводи илмӣ марбут ба ин масъала, ки аз тарафи муаллиф ба таври саҳроӣ дар миёни сокинони ноҳияи Шуғнон ва ҳамчунин аз сарчашмаҳои илмӣ ҷамъоварӣ шуда, бо усули муқоисавӣ баррасӣ гардидааст. Бинобар ин омилҳои пайдоиши расми қалинсупориро муайян намуда, дараҷаи тағйирёбии ҷиҳатҳои равонии мардум (этнопсихологӣ) ва этнофарҳангии сокинони ноҳияи Шуғнони Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшонро таҳлил намудем.

Дар хусуси истилоҳи *kixm* –at qaling ҳамсухбатони муҳаққиқи рус И. И. Зарубин чунин қайд кардааст, ки *kixm* ин ҳаққи тӯй, ҳаққи меҳмонон ва qaling бошад, ҳаққи арӯшаванда мебошад (СПБО ИВ РАН, ф.121, оп .1, д. 242, л. 10). Тибқи маълумоти муҳаққиқ М.С. Андреев асосан сокинони водии Хуф ва дигар деҳаҳои ҳамсоя расми мазкурро бо калимаи «амал» ном мебарданд ва он қисми маҳсулоте, ки барои хароҷоти маросими тӯй дар хонаи арӯшаванда ҷудо мешуд онро *kixm* меноманд [1, 133].

Мардумшинос Зинатмо Юсуфбекова калимаи *kixm-qaling*-ро чунин шарҳу тавзеҳ медиҳад: қисми аввали калима, яъне *kixm* аз рӯйи маълумоти ҳуди шуғнониён аз феъли *kixtow* «куштан» гирифта шудааст, ки асосан маҳсулоти муайян аз қабилеи гӯшт, рағани зард ва ғалладонаро ташкил медиҳад, ки дар рӯзи маросими тӯйи калон (*sūr*) дар хонаи арӯс пурра истифода мешуд. Қисмати дуюми ибораи *kixm -qaling*, калимаи қалин истилоҳӣ шуғнӣ набуда, дар шеваи сокинони ноҳияи Шуғнон бо калимаи *kixm* ба таври васеъ дар ҳудуди он истифода намешавад. Дар мавзӯҳои Поршнева ва Сучон дар байни мардум фақат калимаи *kixm* маъмул ҳасту халос. Аммо дар водии дурдаст аз қабилеи Шохдара ва Ғунд, ки онҳо дар ҳамсоягӣ бо қирғизҳо умр ба сар мебаранд дар миёни онҳо калимаи қалин бештар маъмул мебошад [9,100]. Ҳатто дар аксарияти деҳаҳои водии Шохдара ойини додани *kixm* вучуд надорад, вале додани қалин маъмул аст. Тибқи таҳқиқоти як қатор олимони [2,12; 3, 91] ойини «додани қалин» дар ҳудуди водии Вахон, Ишкошим, Рӯшон ва Хуф низ роиҷ буд.

Тибқи маълумоти муҳаққиқи рус Н.А. Кисляков додани ҳаққи қалин дар бастанӣ ойини никоҳ ва ташаккул додани танзими оиладорӣ нақши асосӣ мебозад. Қалин асосан муҳлати муайян дошт ва он бояд то маросими тӯй дода мешуд [7,137]. Қалин ба ҳайси ҳаққи арӯс дар фарҳанги бештари халқиятҳои дунё вучуд дорад ва дар гузашта онро чун чуброн ба хотири аз даст додани коргар ба оилаи арӯс меодаанд [6, 274].

Тавре, ки аз маълумоти муҳаққиқ А.А. Бобринской бармеояд, ки барпо намудани маросими тӯйи калон пеш аз ҳама аз вазъияти иқтисодии хонаводаҳои тарафайн вобастагии зиёд дошт. Чамъ овардани молу маводи зарурӣ барои гузаронидани маросими тӯй хеле мушкул буд ва муайян намудани рӯзи гузаронидани он ба тавоноии тарафайн, ки дар давоми кадом муҳлат маблағро метавонанд чамъ овардан, вобаста буд. Бинобар ин муайян намудани таърихи гузаронидани маросими тӯй метавонист то як сол тӯл кашад. Мардум кӯшиш мекарданд, ки маросими тӯйяшонро дар фасли тирамоҳ, пас аз чамъоварии ҳосили кишоварзӣ ва фаровардани чорвои хонагӣ аз айлоқҳо, ҳангоме ки нону гӯшт фаровон мешуд, гузаронанд. Дар ин муддат хонаводаи домод ба чамъ овардани қалин, ё ин ки *now-now* [10,100] тайёри меканданд [3, 91].

Истилоҳи *now-now* (нӯҳ-нуҳ) дар водии Шохдара барои ифода намудани миқдори матоъҳо, ки теъдодашон то нуҳ адад мерасид, истифода мешуд.

Шояд, дар ин маврид таъсири фарҳанги мардуми ҳамсоя – қирғизҳо мушоҳида мегардад, зеро адади нуҳ, ки ба ин забон *туқуз* мебошад, дар маросими тӯйяшон мақоми хосаеро ишғол мекунад.

Баъд аз баргузор гардидани ойини хостгорӣ волидайнӣ домодшаванда ба чамъ овардани маҳсулоти хӯрокаи ва пӯшокаи, яъне барои ойини *kixt-qaling* тайёри меканданд. Чамъ овардани маҳсулоти лозимаи ойини *kixt-qaling* барои волидайнӣ домодшаванда кори осон набуд ва дар ин кор барои онҳо ҳешони наздик дасти мадад дароз мекарданд [6, 273].

Муҳаққиқи маъруфи рус А. А. Бобринской дар ин хусус қайд мекунад, ки пеш аз маросими тӯй дар хонаи домодшаванда маъракаи ораста мешуд, ки дар он бисёр меҳмонон иштирок мекарданд, ҳар яке аз онҳо ба андозаи як пора карбос ё матои чит тухфа меоварданд, ҳешону наздикон бошанд зиёдтар матоъҳои карбос ва чит меоварданд. Ин тухфаҳо ба падари домод пешниҳод мешуданд ва як қисмати қалин ба шумор мерафтанд [3, 92].

Мувофиқи маълумоти М.С. Андреев, вақте ки меҳмонон ва ҳешовандони наздик ба ойини «шӯй-салом» (домодсалом) меоманданд, онҳо ҳатман ягон дастовезро барои навхонадор тухфа меоварданд. Бо ҳамин восита сокинони водии Хуф ҳам тибқи маводи чамъоваришудаи мо дар тамоми қаламрави Помири Ғарбӣ ба ҳамдигар дар гузаронидани маросими тӯй кӯмак мерасонданд. Чунин кӯмак ва дастгирӣ миёни сокинон

ба таври васеъ роиҷ буд ва ба ҳайси қарз дар вақти лозимӣ баргардонида мешуд. Тухфа барои домод ва арӯс аз тарафи хонаводае, ки дар маросими тӯй дода мешуд, онҳо дар оянда дар навбати худ боз онро ба ҳайси ҷуброн баргардонда медоданд [1,128] ва чунин муносибатҳои хешу таборӣ дар миёни сокинони Помири Ғарбӣ дар давоми асрҳо идома ёфта, боқимондаҳои он то ба замони мо низ омада расидаанд.

Мардумшиноси машҳури рус Л.Ф. Моногарова қайд кардаст, ки дар миёни исмоилиёни Помир ойини қалин аз суннати марбутаи тоҷикони водинишин тафовут дошта, дорои хусусиёти худ аст [9,128]. Яқум ин ки миқдор ва андозаи қалин дар миёни исмоилиёни Помир кам аст. Дуюм вобаста ба муносибатҳои хешутаборӣ ва ҳамсоядорӣ метавонистанд миёни ҳам гузашт кунанд.

Андоза ва намудҳои қалин. Дар замони пеш новобаста аз шароити иқтисодӣ ҳам мардуми доро ва ҳам ниёзмандон ҳатман *kuxm-qaling* ба оилаи арӯс пешниҳод мекардаанд. Маводи илмии дар даст буда нишон медиҳад, ки андозаи миёнаи *kuxm-qaling* дар тамоми ҳудуди водии Шуғнон як хел буд ва он аз 1 барзагов, ё ин ки 12 *nuc*³ гӯшт, 4-5 намуд матоъ, 1 *амбӯн* ғалладона (тарқрибан 96 кг) ва 1-2 *тафсин*⁴ равшан иборат буд. Қалин асосан аз 5-6 навъи матоъ барои арӯс «ҳаққи-зан», аммо (*kuxm*), ки якто барзаговро дарбар мегирифт ба пуррагӣ онро барои маросими тӯй истифода мекарданд» [10,100].

Мувофиқи иттилооти Пир Саидюсуфалишоҳ, ки дар суҳбат бо муҳаққиқи рус А.А. Бобринской сабт шудааст, дар ноҳияи Шуғнон туҳфаи асосиро аз тарафи падари домодшаванда тағои (*холои*) арӯс мегирифт. Масалан, дар давраҳои пеш оилаҳои сарватманд дар тӯйи писарашон ба тағои арӯс 1-асп, 9-то матоъ, 9-то куртаҳои читбоф туҳфа мекарданд, ба падари арӯшаванда бошад фақат 5-то матои карбосӣ ва 1-то барзагов пешниҳод мешуд. Тибқи анъана ҳамин туҳфа бояд ба тағо то барпо шудани маросими тӯй дода шавад, вагарна тағои арӯс метавонист маросими тӯйро бекор ё ба вақти дигар мавқуф гузорад [3, 91]. Оилаҳои нисбатан доротар барои духтарашон гов ва ё худ ба таври имкон 10-15 сар чорвои майда ба ҳайси туҳфа тақдим мекарданд [9,128] Муҳаққиқи рус И. И. Зарубин низ маълумот медиҳад, ки дар бастани ақди никоҳ нақши тағо аз тарафи модар хеле назаррас мебошад, вай қариб дар баробари падари арӯс аз қалин ҳаққашро ситонида мегирифт [4,134].

Дар замони Шӯравӣ низ сокинони ноҳияи Шуғнон андозаи муайяни *kuxm-qalin*-ро риоя мекарданд, ки он албатта мувофиқи замона тағйир

³ *Пис*-ченак, барои ҳисоби гӯшти ҳайвони хонагӣ. Мувофиқи маълумоти И.И. Зарубин ба ҳисоби миёна дар шакли як барра ё гӯсфанд дода мешуд.

⁴ 1 *тафсин* - баробар аст ба 2кг.

пазируфта буд. Дар замони Шӯравӣ аз як тараф вазъи иқтисодию иҷтимоии мардум баланд гашт. Як қатор молҳои саноатӣ, ки онҳоро дар шакли қалин месупориданд хело ҳам арзонтар шуданд. Вале аз тарафи дигар тибқи маълумоти ҳамсухбатонамон дар даврони Шӯравӣ дастрас намудани чизу чораи лозимӣ барои амалӣ намудани ойини *kuxm-qaling* назар ба нархи он гарантару душвортар будааст. Оилаи домод кӯшиш мекардааст, ки барои арӯс либоси истеҳсоли хориҷии (матоеъ, мӯза, палто ва ҳоказо) беҳтаринро пайдо кунад, вале таърихан ҳам маълум аст, ки дастрас намудани либоси сифатан хуб дар он давра як навъ мушкилоте доштааст ва пайдо намудани он тавассути хешу табор, дӯстону наздикон амалӣ мешудааст. Дар ин давра таркиби *kuxm –qaling*-ро аз масолеҳи ғизоӣ 6 ё 8 кг равғани зард, 35 ё 40 кг. биринҷ, 1 халта орд ва либос барои арӯс 7 намуд матоеъ, 2 то рӯймоли калон (*shol-fidoyi*), палто, мӯза ва дар баъзе ҷойҳо жемпир иборат будааст.

Ҳозир бошад *kuxm* дар шакли маҳсулоти хӯрокворӣ (40 кг гӯшт, 10 кг равғани зард, 10 кг равғани пахта, 1 халта орд, 35 (40) кг биринҷ) ба хонаводаи арӯс дода мешавад.

Теъдоди ҷиҳози муқарраршудаи қалин бошад аз 7 намуд матои гулдори ҳархела нархаш баланд (мувофиқи мӯд), 2-то рӯймолҳои сурх, се метр матои сафед (*rigum*), ки бо он сари арӯсро мепечонанд, се метр тӯри сафед, палто ва инчунин мӯзаи занона иборат аст.

Дар давоми даҳ соли охир мувофиқи нишондиҳандаҳои тадқиқотамон ва мушоҳидаҳои шахсии мо оини *qaling* таҳти таҳаввулоти ҷиддитаре қарор гирифтааст. Имрӯзҳо бештари сокинони ноҳияи Шуғнон ба ҷойи додани қалини анъанавӣ маблағи пулӣ ба миқдори аз 7000 то 15000 сомонӣ барои арӯсшаванда медиҳанд, ки арӯс ва наздиконаш *qaling*-ро ба хости худ харида гиранд. Чунин дигаргунӣ албатта, аз як тараф домодшавандаро аз ташвишу тараддуди зиёдатии дастрас кардани қалин озод мекунад, вале аз тарафи дигар ин тағйирот ба ғоидаи домодшаванда ва оилаи ӯ набуда, балки боиси норозигии волидайн низ мегардад. Зеро агар пештара оилаи домод бо пешниҳоду розигии хешовандони арӯс мувофиқи имкони худ *qaling*-ро пешниҳод мекарданд, имрӯзҳо ҳамин миқдори маблағи пулиро на ҳама оилаҳо имкон доранд, ки пайдо намоянд, ки мушкилии асосӣ дар барпо намудани тӯйи домодӣ ва арӯсӣ барои онҳо ба шумор меравад.

Бурдани қалин. Дар замони пеш пас аз ҷамъ овардани маҳсулоти зарурӣ падари домодшаванда падари арӯсшавандаро огоҳ мекард, ки онҳо бояд барои гирифтани *kuxm – qaling*-и худ ба хонаи арӯс дар рӯзи муайян биёянд [6, 273].

Падари арӯшаванда ду нафарро, яъне *kuxmgīr* ва *qalingīr* ба хонаи домодшаванда бо мақсади оварда расонидани *kuxm-qaling*, дар вақту соати нек (*su:ot*) равона мекунад [10, 114].

Дар водии Хуф бошад, мувофиқи маълумоти муҳаққиқ М. С. Андреев асосан ду нафар намоянда аз тарафи арӯс, яъне *amalgīr* қабулқунандаи «амал» ва *kuxmgīr* қабулқунандаи *kuxm*, чун анъана шахси яқум бояд тағо (*хола*) ва шахси дигар аз хешовандони арӯс мерафтанд [1, 133].

Дар хонаи домодшаванда барои меҳмонон, ҳамдеҳагон ва ҳамсоҳагон наздик зиёфат меоростанд. Намояндагон дар ҳузури дигар шахсон чизу чораи барои *kuxm* ва *qaling* ҷудошударо ба таври пурра аз мадди назар мегузaronиданд. Дар ҳузури меҳмонон, ки дар суфаи дохили хона менишастанд, чорвои барои *kuxm* ҷудошударо нишон медоданд. Сараввал ба хона буққаро медароварданд, ки онро *kuxmgīr* хуб аз назар мегузaronданд. Агар шуду он ба *kuxmgīr* маъқул намеомад, вай боз илова бар он як-дуто чорвои майда талаб мекард. *Qalingīr* бошад матоъҳоро пурра аз назар гузаронида, баъд қабул мекард. Дар охир барои *kuxmgīr* ва *qalingīr* волидайнӣ домодшаванда ҳамчун тухфа яктоғӣ матоъ медиҳанд. Пеш аз хона баровардани *kuxm – qaling* модари домодшаванда онро *bun* мепошид, то ки он аз тамоми балоҳо дар роҳ эмин бошад [10, 114].

Тибқи мушоҳидаҳои муаррих М.С. Андреев дар водии Хуф ҳангоми ба охир расидани маросими қалингири нисбат ба меҳмонон аз тарафи арӯс муносибат нисбатан тағйир ёфта, як фазои шӯхиомез дар хона барқарор мегардид. Занон ва ҷавонон шӯхикунону бозикунон меҳмонҳоро орд ва об мепошиданд, обро дар рӯйю мӯй ва буруташон мемоланд. Иштироккунандагони ин ойин бо шодиву сурур бо дастачӯб дод мезананд ва онҳоро пеш мекунад. Онҳо саросемавор аз хона чорвои барои ойини *kuxm* ҷудошударо гирифта мерафтанд [1, 134].

Ин ойин дар байни сокинони деҳаи Элоки ноҳияи собиқи Оби гарм (ҳоло ноҳияи Файзобод) низ вучуд дошт. Ҳангоми овардани қалин наздикони арӯшаванда меҳмононро орд мепошиданд. Дар ин деҳа чил нафар аз хешони домод қалинро меоранд. Онҳоро гурӯҳи занон пешвоз мегирифтанд ва бо шӯхӣ кӯшиш мекарданд, ки рӯйи тамоми меҳмононро бо орд сафед кунанд. Онҳо чунин мегуфтанд: «Илоҳим роҳи хеши мо сафед бошад». Агар рӯйи яке аз меҳмононро бо орд сафед кардан наметавонистанд, вай маломат мекард, ки волидайнӣ арӯшаванда орд надоранд [8, 35; 1, 134; 10, 174;].

Дар давраи Шӯравӣ низ расми *kuxm-qaling* дар тамоми қаламрави ноҳияи Шӯғнон вучуд дошт. Дар яке аз рӯзҳо ва соати мусоиди ҳафта, ҳар ду оила барои ин расми аҷдодӣ тайёри медидаанд: оилаи домод ба маросими *kuxm-yêd*-супоридани *kuxm* ва оилаи арӯс ба маросими *kuxm-vîd*-овардани *kuxm* тайёри медидаанд. Аз хонаи арӯс ду нафар-амак ё шахси

дигар бо мақсади овардани *kuḫm* ба хонаи домод мераванд. Дар водии Шоҳдара дар давраи Шӯравӣ баъди гузаронидани маросими *hekḫitilāpt* (тахт. хешӣ талабидан), вақте ки қалинро пурра ҷамъ меоварданд, аз халифа соати муносиб ва нек-*suot* пурсида, *qaling*-ро падари домодшаванда ба хонаи арӯсшаванда мебурд. Вале баъдтар дар солҳои охири Шӯравӣ ва аввали солҳои истиқлол маҳсулоти зарурии қалинро дар рӯзи *hekḫitilāpt* бо худ мебаранд.

Ҳозир бошад ойини *kuḫm-qaling* танҳо дар доираи оила баргузор мегардад. Ҳамсоҷаҳо ва хешутабор дар ин маросим даъват карда намешаванд. Одатан тибқи эътиқод ва боварии сокинони ноҳияи Шуғнон қабл аз оғоз намудани ҳар гуна русуми мардумӣ гиёҳи хушбӯ *strakhm* дуд мекунанд, то ин ки он тамоми офату балои хонаро аз худ дур созад.

Тавре, ки дар боло қайд кардем хонаводаҳо доираи муайяни *kuḫm-qaling*-ро пешакӣ маслиҳат мекунанд. Волидайнӣ домодшаванда пешакӣ маводи ва ашёҳои *kuḫm-qaling*-ро омода ва банду баст мекунанд. Аммо тибқи анъана ҳангоми иҷро намудани ойини овардани қалин ҳам дар замони пеш ва ҳам дар давраи Шӯравӣ *kuḫmgīr* ва *qalingīr* ҳатман маҳсулот ва ашёи зарурии *kuḫm-qaling*-ро дар ҳузури ҳамсоҷаҳо ва дигар шахсоне, ки дар ин оин иштирок мекарданд, аз назар гузаронда бо худ мебарданд. Ба сабаби он, ки ин масъулият ва вазифаи асосии онҳо ба ҳисоб мерафт, хешовандони арӯс онҳоро бо як ҷиддият интиҳоб мекарданд. Ин ду нафар баъд аз баргаштан ба хонаи арӯсшаванда дар назди падари арӯс барои сифати молҳои қабулкарда масъул буданд.

Имрӯзҳо арзиш ва муҳтавои ботинии ин расм каме тағйир пазируфта, аҳаммияти хоса ба шахсияти *kuḫmgīr* ва *qalingīr* дода намешавад. Дар бештари маворид тағо (амак) бо ягон шахси дигар, ё ин ки ду нафар шахси ҷавон ҳамчун хешу табори наздики арӯсшаванда барои овардани *kuḫm-qaling* фиристода мешаванд. Он расму ойинҳои шӯхиомезеро, ки М.С. Андреев баъди супоридани *kuḫm-qaling* дар хонаи арӯсшаванда қайд кардааст, бо мурури замон ва сипарӣ гардидани солҳои зиёд имрӯз тамоман аз байн рафтааст.

Хуллас, муайян карда шуд, ки дар ойини додани *kuḫm-qaling* дар фарҳанги сокинони ноҳияи Шуғнон аз ибтидои асри XX то ибтидои асри XXI дар се давр (то замони Шӯравӣ, ҳуди замони Шӯравӣ ва давраи истиқлол) баъзе тағйироту таҳаввулот вобаста ба пешрафти ҳаёти иқтисодию иҷтимоӣ, ҷиҳатҳои равонию (этнопсихологӣ) этнофарҳангӣ то андозае ба назар мерасанд.

АДАБИЁТ

1. Маводи бойгонии Зарубин И.И. СПбО ИВ РАН, ф.121, оп.1, д. 242, л. 10.

2. Андреев М.С. Таджики долины Хуф (верховья Аму-Дарьи).-Сталинабад: Изд. АН. Тадж. ССР. Вып 1. 1953.- С. 250.
3. Андреев М.С. и Половцев А.А. Материалы по этнографии иранских племён Средней Азии (Ишкашим и Вахан) //Сб. Музея по антропологии и этнографии при Императорской академии наук. Т.1 . Вып 9. - СПб., 1911. – С. 43.
4. Бобринской А.А. Горцы верховьев Пянджа (ваханцы и ишкашимцы). Очерки быта по путевым заметкам А.А. Бобринского.-М.,1908.-150с.
5. Зарубин И.И. Материалы и заметки по этнографии горных таджиков. Долина Бартанга. -Сб.МАЭ. Т.5. - Пг,1917.-С. 97-148.
6. Зарубин И.И. Дополнения к статье Н.И. Веселовского «Роль стрелы в обрядах и ее символическое значение».-Зап. Коллегии востоковед, при Азиатск. музее РАН, 1925, т. I. - С. 91—96.
7. Каландаров Т.С. Шугнанцы (историко-этнографическое исследование).-М., ИЭА РАН, 2004.-С. 478.
8. Кисляков Н. А. Семья и брак у таджиков–Труды Ин-та этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая.-М.;-Л: Изд-во АН СССР, 1959.-269 с.
9. Кислякова Н.А. и Писарчик А.К. Таджики Каратегин и Дарваза. Вып. 3 – Душанбе. Дониш. 1976. – 229 с.
10. Костенко Л.Ф. Туркестанский край. Опыт военно-статистического обозрения Туркестанского военного округа. Материалы для географии и статистики России. Т. VII. - СПб.,1880.-С.338-350.
11. Моногарова Л.Ф. Преобразования в быту и культуре припамирских народностей.-М.:Наука, 1972.-174 с.
12. Минаев И.П. Сведения о странах по верховьям Аму-дарьи (по 1878 г.). т. VIII.-СПб., 1879.-С. 198-202.
13. Семенов А.А. Из области религиозных верований шугнанских исмаилитов//Мир ислама. Т. I. – 1912.-№ 4.-С. 558-561.
14. Семенов Ю.И. Происхождение брака и семьи.–М.:Наука,1974.-245 с.
15. Серебренников А.Г. Очерк Шугнана//Военный сборник.-СПб, 1895. - №12.-С.405-436.
16. Юсуфбекова З. Семья и семейный быт шугнанцев (конец XIX- начало XXв.). – Душанбе: Шарки озод, 200.-182 с.

ОИД БА ЯК ОЙИНИ МАРОСИМИ ТЌЙИ СОКИНОНИ НОҲИЯИ ШУҒНОНИ ВИЛОЯТИ МУХТОРИ КЌҲИСТОНИ БАДАХШОН

Дар ҷараёни ҷаҳонишавии босуръат омӯзиши расму ойинҳои мардумӣ ва маросимҳо хеле зарур аст, зеро онҳо ба тағйироти зиёд дучор гардида, як қисмати онҳо хатари аз байнравӣ доранд. Дар фарҳанги сокинони ноҳияи Шуғнони Вилояти Мухтори ӯхистони Бадахшон маросими тўй яке аз маросимҳои муҳимтарини ҳаёт ба шумор меравад. Дар маросими тўйи бошандағони ноҳияи Шуғнон, аз ҷумла дар яке аз қисматҳои он маросими додани *киҳту* қалин низ навоариҳо ба ҷашм мерасанд.

Дар мақолаи мазкур муайян карда шудааст, ки дар фарҳанги сокинони ноҳияи Шуғнони Вилояти Мухтори Кўҳистони Бадахшон *киҳт* аз қалин ҷӣ фарқ дорад ва онҳо дар кадом шакл ва андоза дода мешуданд.

Инчунин дар мақола омадааст, ки аз нигоҳи хронологӣ дар се давр (то замони Шӯравӣ, ҳуди замони Шӯравӣ ва давраи истиқлол), яъне аз ибтидои асри XX то ибтидои асри XXI дар ойини *киҳту* қалин тағйироти зиёде рух додаанд.

Калидвожаҳо: *kuḵm-qaling, сокинони Шуғнон, маҳсулот, ҳаёти иқтисодию иҷтимоӣ, тағйирот, ҷиҳатҳои равонию этнофарҳангӣ.*

ОБ ОДНОМ СВАДЕБНОМ ОБРЯДЕ ШУГНАНЦЕВ ГБАО

В процессе быстрой глобализации очень важно изучение обычаев и ритуалов, потому что они подвержены множеству изменений, а некоторые из них находятся под угрозой исчезновения. В культуре шугнанцев свадебный обряд является одним из важнейших обрядов жизни.

Новшества можно увидеть в свадебном обряде шугнанцев, в том числе в одной из его частей-церемонии вручения *kuḵm* и *qalin*. В этой статье анализируется, чем в культуре шугнанцев *kuḵm* отличается от *qalin* и в какой форме и размерах они были выплачены.

В статье также хронологически показаны изменения этого обряда в процессе трех периодов (до советской эпохи, советской эпохи и периода независимости), т.е. с начала XX века до начала XXI века.

Ключевые слова: *kuḵm-qaling, жители Шуғнана, продукты, экономическая и социальная жизнь, изменения, психологические и этнокультурные аспекты.*

ABOUT ONE WEDDING CEREMONY OF SHUGNI PEOPLE IN GBAO

In the process of rapid globalization, the study of customs and rituals is very important, because they are subject to many changes, and some of them are threatened with extinction. In the culture of Shugni people the wedding ceremony is one of the most important rites of life.

Innovations can be seen in the wedding ceremony of Shugni people, including in one of its parts - the ceremony of presenting the *kuḵm kalin*. This article describes how the *kuḵm* differs from the *kalin* in the culture of Shugni people, and in what form and size they were given.

The article also shows the chronological changes of three periods (before the Soviet era, the Soviet era and the period of independence), i.e. from the beginning of the XX century to the beginning of the XXI century.

Key words: *kuḵm - qaling, Shugni people, food, economic and social life, changes, psychological and ethnocultural aspects.*

Сведения об авторе: Айдаров Хамрох Сайдамадович- аспирант Института гуманитарных наук имени Б. Искандарова НАНТ. Адрес:736000, Республика Таджикистан, ГБАО г. Хорог, улица М. Миршакара, 32. E-mail: aidarov.hamroh@mail.ru Тел: (992) 884440993.

Information about the author: Aidarov Hamroh Saidamadovich-post-graduate student of Institute for Human Sciences by name B. Iskandarov NANT. Address: 736000, Republic of Tajikistan, GBAO Khorog, M. Mirshakarov street, 32. E-mail: aidarov.hamroh@mail.ru Tel: (992) 884440993.

УДК 001 (575.3)

**ВОСТОКОВЕДЧЕСКАЯ НАУКА В ТАДЖИКИСТАНЕ:
ИСТОКИ, ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ****НИЁЗИ Ё. Б.,****Институт изучения проблемы государств Азии и Европы
Национальной академии наук Таджикистана**

Восток как историческая колыбель человечества имеет богатейшие традиции, древнюю цивилизацию, культуру и литературу. На Востоке в отличие от Запада жизнь и жизненные явления воспринимались созерцательно через живые поэтические образы. На Западе происходящая реальность воспринимается рационально, посредством конкретных образов и картин. В традициях и современности Востока, как объектов анализа и рассмотрения, существует множество неизученных и неопределенных аспектов, изучение и исследование которых актуальны для современных исследователей.

В каждый исторический период Восток имеет разнонаправленную проблематику и специфику. Особенно для восточных исследователей необходимо тщательное изучение исторических памятников, письменного наследия и нынешнее состояние Востока, для того, чтобы научная оценка давалась без идеологических стереотипов и ориентирования, бескорыстно и без выгоды для собственных интересов. Именно изучение проблематики конца XIX и начала XX века, исследовавшаяся внешними миссионерами, военными чинами, торговцами, и западными исследователями-востоковедами, сегодня особо актуально для наших исследователей.

«Восточный Вопрос» как одна из ключевых задач, была поставлена востоковедами перед наукой востоковедение именно за этот период. Садриддин Айни один из ведущих основателей востоковедческих наук в Таджикистане в своей статье «Восточный Вопрос» обстановку того времени описывает так: «Для того чтобы вникнуть в понятие Восток, мы сначала должны знать и уяснить слова «восток» (шарқ) или «восточный край», «восточные земли» (машриқзамин): «Восточный край эти земли, где испокон веков проживали не «френгийцы (европейцы)» (фаранги), т.е. неевропейцы». Китай, Япония, Туркестан, Афганистан, Индия, Иран и Османская или Оттоманская Анатолия (Турция) все эти страны входят в состав земель Востока. Эти земли называются «востоком» или «восточным краем» из-за того, что в этих краях Солнце восходит раньше, прежде чем на землях Френгии (по-восточному Фарангистоне), т.е. в Европе.

Которая из этих земель находящейся поближе к Фарангистону называется «Ближним Востоком» или же «Малой Азией» (наподобие Османская Анатолия), и которые расположены несколько подалеже от Европы или Фарангистона принято обозначать «Средним Востоком» или же «Средней Азией» (как Туркестан), и те, которые находятся совсем далеко от Фарангистона, называются «Дальним Востоком» или же «Крайним Востоком» (куда входят земли Китая и Японии). Население этих земель называют «жителями Востока» или же «восточными людьми». В отличие от этого понятия Фарангистон называется «Западом» (Гарб), и их население принято называть «западными» или же «магрибийцами» (мағрибиён)...

Итак, вывод Устода заключается в том, что западные миссионеры и исследователи после ознакомления с Востоком поставили перед собой такую задачу: прибрать к рукам рынки Востока, полностью хозяйствовать плодородными землями восточных краев, отделять населения Востока от их государств и богатств и превратить их в своих рабов, и в результате получить с восточных земель как можно большей и лучшей прибыли, и это френгийцы (фарангиён-европейцы) называют «Восточным Вопросом!» [1,110-111].

Другой проблемой, возникшей в этот период для стран Востока, особенно для Османской империи, которая была правящей державой мусульманского Востока, была секуляризация и (отделение религии от государства) и вестернизация.

Карл Маркс, внимательный обозреватель бурных событий в Османской империи в середине XIX в., писал в газете «Нью-Йорк «Дейли Трибьюн» в 1854 г. по поводу надежд европейских политиков на «уравнение в правах христианской и магометанской религий» в империи: «Это означает полное отделение государства от церкви, религии от политики. Но турецкое государство, как все восточные государства, имеет своей основой теснейшее переплетение и чуть ли не отождествление государства и церкви, политики и религии. Коран является для Турецкой империи и её правителей одновременно источником веры и закона. Но возможно ли уравнивать в правах перед Кораном правоверного и гяура, мусульманина и райю? Это непременно означало бы на деле - заменить Коран новым гражданским кодексом, другими словами... разрушить структуру турецкого общества и создать на его развалинах новый порядок вещей» [2,130].

Турецкий автор М. Кара высказывал аналогичную мысль по своему: «вестернизация, начавшаяся с приходом XIX в., предусматривавшая соединить воедино два совершенно различных мира в один, напоминала попытки приладить две разные головы одному человеку» [3, 63].

В 1925 г. в статье «Изучение Востока-главнейшая задача академии» В.В Бартольд писал: «В состав СССР вошли северные окраины нескольких восточных культурных миров прошлого и настоящего-древневосточного, восточно-христианского, мусульманского и буддийского. Россия (и теперь

СССР) ближе всего стоит к среднеазиатскому культурному миру, значение которого заключается не столько в собственных достижениях, сколько в результатах взаимодействия различных культурных влияний с юга, запада и востока.

Средней Азией интересовались и интересуются не одни русские ученые, но во многих отношениях Средняя Азия была открыта для науки русскими, и без русских работ изучение Средней Азии остается до сих пор невозможным».

В. В. Бартольд далее подчеркивал, что «для востоковедения необходимо широкое развитие гуманитарных наук, необходима постановка вопросов исключительно в зависимости от требования научной мысли и научной правды, без подключения предвзятым теориям и без уступки временным» [4, 581-582].

Как известно, создание СССР стимулировало глубокое и всестороннее исследование истории и культуры народов, входящих в советскую федерацию, в том числе и народов Таджикистана. «Востоковедение в Советском Таджикистане имеет свою богатую историю и традиции. Они основаны на изучении наследия древнейших цивилизаций Востока, неотъемлемой частью, которого является культурное наследие народов Центральной Азии». У истоков востоковедения в Таджикистане как теоретической, так и практической науки стояли российские ученые и российская Академия наук. Следует особо подчеркнуть, что основы научного востоковедения в Таджикистане были заложены по инициативе и усилиями именно российских ученых и российских академических учреждений. В 1925 году в Москве по инициативе академиков С. Ф. Ольденбурга, А. Орбели, В. В. Бартольда, а также М.С. Андреева, А. А. Семенова и других ориенталистов, было создано научное «Общество по изучению Таджикистана и ираноязычных народностей за его пределами», которое сыграло большую роль в изучении истории народов Востока [5,18].

Общество проделало большую работу по сбору и систематизации письменных и исторических источников и лингвистических памятников Таджикистана, в организации различных научных экспедиций по разным регионам республики и за её пределами. Так, еще в 20-30 годы 20 века Андреев М.С., Пещерева Е.М., Зарубин И.И., Кисляков Н.А., Кандауров А.Н., Гинзбург В.В. Писарчик А.К. и другие [6, 7] в результате научных экспедиций собрали уникальные сведения по истории, этнологии горных районов Таджикистана, которые затем были изданы в виде отдельных научных работ и монографий [7,17].

В свое время А.А. Семенов писал, что эти работы «базируются на первоисточниках, восточных трудах по истории как рукописных, так и печатных, на восточных актах и на архивных данных с привлечением русских и западноевропейских источников. Во всех этих трудах находится много данных, впервые вводимых в научный обиход» [8].

Особое внимание уделялось еще в 30-е годы еще неизученному в советском и зарубежном востоковедении периоду XVI – XIX вв. Эту задачу поставил устод С. Айни как восстановитель востоковедческой науки в Таджикистане, однако, к сожалению, до сего времени остается неизученной деятельность устода Айни связанная со сбором и систематизацией восточных рукописей.

Садриддин Айни постоянно занимался поисками редких рукописей. Когда они к нему попадали, устод самым внимательнейшим образом изучал их содержание, делая необходимые для себя записи. Однако устод не занимался сбором рукописей ради простого накопительства. В каждой рукописи он видел, прежде всего, источник познания.

Еще в конце 30-х годов перед учеными Таджикистана была поставлена задача огромной важности. Настало время заняться широко плановым изучением древней культуры таджикского народа. Но при этом следовало избегать как националистической идеализации прошлого, так и космополитического нигилизма по отношению к культурному наследию таджикского народа.

Одновременно с исследованиями в области истории, истории науки и культуры, литературы таджикского народа продолжало развиваться и таджикское языкознание. В области таджикской советской диалектологии еще в 30-40 годах разворачивается экспедиционная работа по изучению диалектов южных и северных районов республики [9].

Примечательно, что с середины 50-х гг. языковеды республики закономерно ставят вопрос о расширении географических рамок изучения говоров таджикского языка. Характерно в этой связи мнение члена-корреспондента АН Таджикской ССР М. Ф. Фазылова: «Исследования говоров таджикского языка в настоящее время уже не могут быть ограничены изучением только тех говоров, которые распространены на территории Таджикской республики, они выходят далеко за ее пределы - в современный Афганистан и Иран. Основным населением некоторых провинций Северного Афганистана являются таджики, язык которых не изучен. Для выяснения путей исторического развития таджикского языка и его говоров необходимо уже сейчас ставить вопрос об исследованиях на всей территории, где живет таджикоязычное население» [10].

В 1957 г. в Ташкенте состоялась Первая Всесоюзная конференция востоковедов, организованная по инициативе АН СССР и АН Узбекской ССР. В работе конференции приняли участие ведущие востоковеды Москвы, Ленинграда и других городов РСФСР, союзных республик Средней Азии, Казахстана и Закавказья. В работе конференции участвовали также ученые-востоковеды из зарубежных стран.

Делегацию ученых Академии наук Таджикской ССР на конференции представляли С.У. Умаров, А.М. Мирзоев, А.А. Семенов, Б.Н. Ниязмухаммедов, М.Ф. Фазылов, М.Р. Раджабов, Н. Негматов и А.К. Кадыров,

выступившие с проблемными докладами и интересными научными сообщениями.

В решении конференции, в частности, отмечалось: «Необходимы глубокие и всесторонние исследования по истории, экономике, литературе, вопросам идеологии и общественной мысли народов Азии и Африки, а также по восточным языкам и памятникам многовековой культуры Востока. Большое значение имеет процесс взаимосвязей между народами Востока, их вклада в мировую культуру и особенно политических, экономических и культурных связей русского народа и других народов СССР с народами Востока» [11].

В заключительной части доклада Б. Г. Гафуров внес предложение о создании Института или Отдела востоковедения в АН Таджикской ССР с выделением основного профиля его научной деятельности - иранистика (филология).

В докладе президента АН Таджикской ССР С. У. Умарова были определены некоторые важные проблемы, отражающие понятие «востоковедение» для региона Таджикистана. Выступающий выделил в этой связи три важных аспекта: «В Таджикистане, как и в других республиках Советского Востока, изучение своей, родной культуры, её исторического развития является первым слагаемым в понятии «востоковедение», поскольку эта культура-для нас родная - в науке всегда определялась как «восточная» [12, 92-93].

После создания Академии наук Таджикской ССР изучению истории философской мысли таджикского народа и народов сопредельных стран зарубежного Востока уделяется особое внимание в Отделе философии, руководимом академиком АН Таджикской ССР А. М. Богоутдиновым.

«Аловиддин Махмудович Богоутдинов был одним из ведущих специалистов Советского Союза, работающих в области истории домарксистской философии вообще, средневековой восточной в особенности... Он впервые в советской историко-философской литературе дал обстоятельный марксистско-ленинский анализ научно-философских взглядов Ибн Сино - одного из корифеев средневековой науки и философии. В своих работах, посвященных Абуали Ибн-Сино, А.М.Богоутдинов воссоздает его научно-философский облик, определяет его историческую роль в духовном развитии таджикского народа и мировой цивилизации» [13, 7-10].

Академическое востоковедение в Таджикистане своими истоками восходит к 1959 году, когда при Институте языка и литературы было создано отделение восточных рукописей, послужившее исходной базой для создания (в 1971 году) академического института востоковедения. Первым директором института был крупный ученый-востоковед, действительный член Академии наук Таджикистана А. Мирзоев.

Открытие специализированного института дало толчок к развитию востоковедческой науки в республике. За годы существования института вы-

росло целое поколение местных ученых востоковедов, которые впоследствии получили признание за рубежом.

Деятельность академика Абдулгани Мирзоева заслуживает признательности, благодарности и одобрения в деле определения основных направлений исследований науки таджикского востоковедения, привлечения талантливых научных кадров, создания сокровищницы письменного наследия, воспитания таджикских ученых-востоковедов. Именно благодаря серьезности и требовательности большого наставника А. Мирзоева была воспитана целая плеяда таджикских востоковедов, некоторые из них впоследствии стали известными учеными [14,15].

Востоковедение всегда было приоритетным направлением академической науки в Таджикистане. В современных условиях, когда независимый Таджикистан вступает в качественно новые международные отношения, изучение и обобщение исторического опыта установления и развития взаимоотношений республики с зарубежными странами представляет не только научную, но и большую практическую ценность.

Таджикистан, как суверенное государство, активно интегрируется в мировое сообщество, устанавливает непосредственные, разносторонние, политико-дипломатические, торгово-экономические и научно-культурные связи с зарубежными странами, в особенности со странами Востока, особую актуальность приобретает региональное исследование. Изучая опыт зарубежных стран, Таджикистан может использовать их для развития собственной экономики, науки и культуры. В силу своего геополитического положения и исторических традиций, Таджикистан развивает свою внешнюю политику по следующим приоритетным направлениям:

- отношения со странами СНГ, которые из года в год приобретают интеграционный характер,

- отношения с персоязычными странами, с которыми Таджикистан имеет общую историю и культуру;

- отношения со странами Центральной Азии, Южной и Юго-Восточной Азии, с которыми наша республика имеет общие региональные интересы. Во внешней политике Таджикистана особое, приоритетное значение имеют Афганистан и Иран, с этими странами нашу республику связывают глубокие исторические и культурные связи.

В настоящее время внешняя политика Таджикистана основывается на политике «Открытых дверей», которая, направлена на установление разносторонних отношений, со всеми странами мира. Независимость Таджикистана признали 179 государств мира, 140 из них установили дипломатические отношения с нашей республикой [15].

Внешнеполитические успехи Таджикистана ставили вопрос о всестороннем глубоком изучении истории культуры, языка и литературы зарубежных стран, что вызвало необходимость создания специального академического института по изучению евразийских государств. Так, в 2017 го-

ду по Постановлению Правительства Республики Таджикистан в составе НАНТ был образован научно-исследовательский институт по изучению проблем государств Азии и Европы. Институт имеет отделы стран Центральной Азии, Европы и Америки, Ближнего и Среднего Востока и Юго-Восточной Азии.

В настоящее время Институт проводит исследовательскую работу в рамках нижеследующих проектов:

- История сотрудничества Республики Таджикистан с Европейским Союзом;

- Таджикистан и страны Центральной Азии;

- Политические, экономические, социальные и культурные вопросы геополитических и интеграционных процессов в Южной и Восточной Азии;

- Тенденции развития политической и социальной ситуации и вопросы безопасности на Ближнем Востоке;

- Историко-культурные и экономическо-культурные связи таджикского народа со странами Ближнего и Среднего Востока и их перспективы.

Основные направления, которыми больше интересуются наши исследователи в указанном научном проекте нижеследующие вопросы:

- Политические, социально-экономические и культурные вопросы геополитических и интеграционных процессов стран Юго-Восточной Азии в современном периоде подвергаются анализу с учетом национальных интересов, стратегических и геополитических целей ключевых стран и влиятельных сил региона, социально-экономических и культурных особенностей стран Юго-Восточной Азии и Центральной Азии, сотрудничество в рамках международных и региональных организаций [16].

Наш молодой Институт активно интегрируется в мировое научное сообщество. Свидетельством чему является проведение регулярных международных научных форумов, конференций, семинаров, посвященных актуальной востоковедческой тематике. Так, в 2019 году была проведена международная научно–практическая конференция на тему «Вклад академика В.В. Бартольда в изучение мусульманского Востока»[17], а 29 августа 2021 состоялась представительная международная конференция на тему «Вклад Таджикистана в становление и развитие ШОС». Научные сотрудники института ежегодно выступают на различных международных конференциях и семинарах.

Институт успешно сотрудничает с зарубежными научными учреждениями. Так, были установлены научные связи с Берлинским институтом имени Гумбольдта Германии. Ежегодно в нашем институте проходят стажировку и курсы повышения квалификации студенты и магистранты, докторанты таджикско-персидского отделения языков Берлинского института имени Гумбольдта.

Институт имеет свое научное издание - журнал «Институт Азии и Европы», на странице которого публикуются различные статьи по истории и культуре современного Востока.

Таким образом, наш новый научно-исследовательский институт проводит большую работу по изучению и популяризации истории культуры, языка и литературы народов Востока. Изучение языка и культуры Востока, также ведутся и в других научных центрах Таджикистана, так в Таджикском национальном университете на факультете восточных языков изучают арабский, хинди, пушту, китайский языки, в Институте языков имени С. Улугзаде также изучаются арабский, китайский, корейский языки. Параллельно ведутся научно-исследовательские работы по востоковедческой тематике.

Вопросы взаимоотношения Таджикистана с восточными странами также исследуются на факультете международных отношений Таджикского национального университета, в Российско–Таджикском (славянском) университете и Центре стратегических исследований при Президенте Республики Таджикистан.

Горизонты развития востоковедческой науки в Таджикистане не ограничиваются фрагментарно сказанным выше. В связи с трагическими событиями, происходящими в Афганистане [18], а в недавнем прошлом имевших место и в Таджикистане при прямом участии идеологии исламизма, необходимо обратить особое внимание на проблемы политического религиоведения, особенно на концептуальные разработки идеологов исламизма. Надо бы подумать о способах активизации нравственного потенциала религии, особенно ислама, представляемого чуть ли не как самая гуманная религия.

Так, в семидесятые годы минувшего столетия в Пакистане была выдвинута целая программа «исламизации знания», прежде всего современных наук социально-гуманитарного цикла. Но эта программа осталась за пределами критического анализа. Причина носила также научно-организационный характер: не хватало высококвалифицированных научных кадров. Поэтому, в ближайшем будущем, мы должны вплотную заниматься подготовкой ученых-исследователей данного направления. В этом отношении мы должны эффективно использовать новые каналы международной научной кооперации.

ЛИТЕРАТУРА

1. Айнӣ С. Избранные произведения в двух томах. Том, 1. (Осори баргузида дар ду ҷилд. Ҷилди 1.) Душанбе, 1977. 478 с. С.110-111.
2. Маркс К. и Энгелс Ф. Сочинения. Том 10. Москва,-1958.С. 130.
3. Киреев Н.Г. История Турции XX век / Н.Г. Киреев. - Москва: ИВ РАН: Крафт+, 2007. 608 с.С. 63.

4. Бартольд В. В. Изучение Востока главнейшая задача Академии. Соч., IX. - М.: Наука, 1977. С. 581-582.
5. Саидмуродов Д.С., Мальцев Ю.С. Указ. Соч. С. 18.
6. Шагалов Е.С. Первое научное общество Таджикистана.-Душанбе, 1966. С. 7.
7. Национальная академия наук Таджикистана. Душанбе, 2021.-650с.
8. Семенов А.А. Востоковедение в Таджикистане в аспекте истории археологии, этнографии и искусства (рукоп.) – ЦНА АН Тадж ССР, фонд № 7, оп. № 1, д. 146, л. 5 – 6.
9. Розенфельд А.З. Таджикско-русский диалектный словарь (Юго-Восточный Таджикистан). – Л., 1982.
10. Фазылов М.Ф. Состояние и задачи дальнейшего изучения таджикский диалектологии: Материалы Первой Всесоюзной научной конференции востоковедов, с. 851.
11. Колл. авторов. Материалы Первой Всесоюзной научной конференции востоковедов в Ташкенте, 4-11 июня 1957, с. 1059.
12. Умаров С. У. Научно-исследовательская работа в области востоковедения в Таджикистане: Материалы Первой Всесоюзной научной конференции востоковедов в Ташкенте. С.92-93.
13. Ашуров Г., Диноршоев М., А.М. Богоутдинов - выдающийся исследователь истории общественной мысли таджикского народа // А. М. Богоутдинов. Избранные произведения. С.7-10.
14. Олимов Кароматулло. Таджикское востоковеды: достижения и перспективы. (Шарқшиносии тоҷик: дастовардҳо ва пешомадҳо). // Таджикское востоковедение. (Шарқшиносии тоҷик). (1958-2008). Душанбе, 2009.
15. Эмомали Рахмон. Ежегодное Послание Президента в Маджлиси Оли Республики Таджикистан, Душанбе, 19 января 2021 г.
16. Саидов З. Внешняя политика Таджикистана в период его становления как суверенного независимого государства.-Душанбе, ООО «Контраст», 2010, 446с.,
17. Солиходжаева С.А. Историография внешней политики Республики Таджикистан. Худжанд, Нури маърифат, 2021, 242с.
18. Текущий архив Института изучения проблем стран Азия и Европы, 2021 Папка 1, с.15.
19. Вклад академика В.В. Бартольда в изучение мусульманского Востока. (Материалы международной научной конференции.-Душанбе- 28 июня 2019).Душанбе, 2021. 248 с.
20. Мирзоев С. Афганистан вызовы и угрозы.-Душанбе, Ирфон, 2017, 330с., Искандаров К. Афганистан в период правительства национального единства. Политические процессы и проблемы безопасности. Душанбе, 2021. 352 с.
21. Таджикское востоковеды: достижения и перспективы.(1958-2008).-Душанбе, 2009. 646с. С.15.

ИЛМИ ШАРҚШИНОСӢ ДАР ТОҶИКИСТОН: ПАЙДОИШ, МУШКИЛОТ ВА ДУРНАМО

Дар мақола саҳми муҳаққиқони рус дар ташаккул ва рушди илми шарқшиносӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон баррасӣ шудааст. Муаллиф махсусан шарқшиносони маъруфи рус С.Ф. Олденбург, А. Орбели, В.В. Бартолд, М.С. Андреев, А.А. Семенов, Е.М. Пешерева, И. Зарубина, Н. Кислякова, А.Н. Кандаурова, В.В. Гинзбург, А.К. Писарчик ва дигаронро, ки дар ташкили марказҳои илмии шарқшиносии ҷумҳурий саҳми басо ҳам бориз доранд, махсус

қайд намудааст. Инак, маҳз бо ҷидду ҷаҳди назарраси онҳо соли 1932 дар Тоҷикистон база ва баъдтар соли 1941 филиали Академияи фанҳои СССР ташкил карда шуд, ки дар заминаи он соли 1951 ниҳоят Академияи фанҳои РСС Тоҷикистон таъсис ёфт.

Дар мақолаи мазкур инчунин перомуни фаъолияти назарраси Институти тадқиқоти илмии академии навтаъсис оид ба омӯзиши масъалаҳои давлатҳои Осӣ ва Аврупо махсус қайд карда шуда, самтҳои асосӣ ва доираи фаъолияти шӯбаҳои илмии ин институт мавриди баррасӣ қарор дода шудааст.

Калидвожаҳо: шарқшиносӣ, пажӯҳишигоҳи академӣ, марказҳои шарқшиносӣ, шарқшиносон, мероси хаттӣ ва таърихӣ, кишиварҳои форсиабон, Тоҷикистони соҳибистиқлол.

ВОСТОКОВЕДЧЕСКАЯ НАУКА В ТАДЖИКИСТАНЕ: ИСТОКИ, ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

В статье рассмотрен вклад российских исследователей в становлении и развитии востоковедения в Таджикистане. Автор особо отмечает вклад российских ученых-востоковедов С. Ф. Ольденбурга, А. Орбели, В. В. Бартольда, М. С. Андреева, А. А. Семенова, Е. М. Пещерева, И. И. Зарубина, Н. А. Кислякова, А. Н. Кандаурова, В. В. Гинзбург, А. К. Писарчик и др. в создании востоковедческих научных центров республики. Так их усилиями 1932 году в Таджикистане была создана база, а 1941 году филиал Академии наук СССР в Таджикистане, на базе которого 1951 году было создана Академия наук Таджикской ССР.

В статье, также освещается деятельность вновь созданного академического научно-исследовательского института по изучению проблем государств Азии и Европы, рассмотрены основные направления и сфера деятельности научных отделов данного института.

Ключевые слова: востоковедение, академический научно-исследовательский институт, востоковедческие центры, ориенталисты, письменное и историческое наследие, персоязычные страны, суверенный Таджикистан.

TOWARDS THE FORMATION OF ORIENTAL STUDIES IN TAJIKISTAN: HISTORY AND MODERNITY

The article examines the contribution of Russian researchers in the formation and development of Oriental studies in Tajikistan. The author particularly notes the contribution of Russian orientalists S. F. Oldenburg, A. Orbeli, V. V. Bartold, M. S. Andreev, A. A. Semenov, E. M. Cave, I. I. Zarubin, N. A. Kislyakova, A. N. Kandaurova, V. V. Ginzburg, A. K. Pisarchik, etc. in the creation of Oriental research centers of the republic. So, through their efforts, a base was established in Tajikistan in 1931, a branch of the USSR Academy of Sciences in Tajikistan in 1941, on the basis of which the Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan was established in 1951.

The article also highlights the activities of the newly established academic research Institute for the study of problems of Asian and European states, the main directions and scope of the scientific departments of this institute are considered.

Key words: *oriental studies, academic research institute, oriental studies centers, orientalist, written and historical heritage, Persian-speaking countries, sovereign Tajikistan.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Ниёзӣ Ёрмаҳмад Бобо-номзади илмҳои фалсафа, директори Институти омӯзиши масъалаҳои давлатҳои Осиё ва Аврупои Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 33. Телефон: (+992 37) 227-58-20, (+992) 919-16-90-42, E-mail:niyozi74@mail.ru

Information about the author: Niyozī Yormahmad Bobo-Ph.D. in Philosophy, Director of the Institute for the Study of the Problems of Asian and European States of the National Academy of Sciences of Tajikistan. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki avenue, 33. Phone: (+992 37) 227-58-20, (+992) 919-16-90-42, E-mail: niyozi74@mail.ru

**ТАЪРИХИ МУНОСИБАТҲОИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ ВА СИЁСАТИ
ХОРИҶӢ-ИСТОРИЯ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ И
ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ-HISTORY OF INTERNATIONAL
RELATIONS AND FOREIGN POLICY**

УДК 297

**ҶАҶОНИ ИСЛОМ ДАР СИЁСАТИ ХОРИҶИИ
ПРЕЗИДЕНТИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН**

НЕЪМАТОВ И.,

Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон

Тоҷикистони соҳибистиклол ба шарофати сиёсати хирадмандонаи Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои муаззами миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон тавонист дар даврони истиклол на танҳо равобити судманде бо ҷаҳони хориҷ, аз ҷумла бо кишварҳои мусулмонӣ барқарор созад, балки бо пайдо намудани равиши хоси дипломатияи худ, ки бар ҳифзи манофеи миллӣ ва риояи манфиати шарикон ва эҳтироми арзишҳои умумибашарӣ асос ёфтааст, ҳамчун як кишвари ташаббускор ва таъсиргузор дар ҳалли масоили глобалӣ шинохта шавад.

Мутобиқи моддаи 11-и Конститутсияи Тоҷикистон сиёсати сулҳҷӯёнаро ба амал татбиқ намуда, соҳибхитиёрӣ ва истиклолияти дигар давлатҳои ҷаҳонро эҳтиром ва муносибатҳои хориҷиро дар асоси меъёри байналмилалӣ муайян менамояд. Муқаррароти моддаи мазкур эҳтироми соҳибхитиёрӣ ва соҳибистиклолии давлатҳои дигар, тасдиқи саъю кӯшишҳои Тоҷикистонро дар амалисозии сиёсати хориҷии худ бар асоси принципҳои баробарии соҳибистиклолии давлатҳо дар назар дорад.

Ҷамчунин дар ба амал баровардани сиёсати хориҷии худ Ҷумҳурии Тоҷикистон аз даҳолат кардан ба қорҳои дохилии дигар давлатҳо, истифода бурдани қувва доир ба ҳалли масоили байналхалқӣ дар муносибатҳои берунаи хеш худдорӣ намуда, ҳамкориҳои байналхалқии худро дар асоси эътирофи соҳибхитиёрӣ ва истиклолияти давлатҳо ва дар шаклҳои дугарафа ва бисёртарафа ба роҳ мемонад.

Яке аз самтҳои сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба роҳ мондани ҳамкорӣ бо кишварҳои исломӣ ва роҳи рушди муносибатҳои мутақобилаи судманди тичоративу иқтисодӣ бо онҳо мебошад. Мувофиқи Консепсияи сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон, «Сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон сиёсати «дарҳои кушода», сулҳхоҳона ва беғараз буда, зимни

татбиқи он, Тоҷикистон омода аст бо ҳамаи кишварҳои дуру наздик робитаҳои дӯстона ва эътирофи манфиатҳои тарафайнро дар асоси эътироми ҳамдигар, баробарӣ ва ҳамкориҳои мутақобилан судманд густариш диҳад» [6].

Албатта, сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар иртибот ба кишварҳои исломӣ бо дарназардошти манфиатҳои миллӣ, нақши омили исломӣ дар дохили мамлакат, ҳамчунин ҷойгоҳи он дар ҳаёти сиёсии кишварҳои шарик асос ёфтааст.

Қобили зикр аст, ки бештар аз 95% аҳолии кишварамон пайравони дини мубини исломанд ва табиист, ки Тоҷикистон талош мекунад, то бо олами ислом робитаҳои хубу созандаи дипломатӣ, иқтисодӣ ва фарҳангӣ дошта бошад. Тоҷикон дар тӯли таърихи худ дар ҳаёти давлатдориҳои мухталиф на танҳо дар рушди фарҳанги исломӣ, балки дар густариши ислом саҳми шоиста доштанд.

Имом Абуҳанифа–поягузори яке аз бузургтарин ва густаришёфтатарин мактаби фикҳи исломӣ, фақеҳи бузурги олами ислом, инчунин аз зумраи олимони ҷаҳоншумуле аз қабиле Абуалӣ ибни Сино, Абубакр Муҳаммад Закариёи Розӣ, Абунаср Муҳаммади Форобӣ, Имом Бухорӣ, Имом Тирмизӣ, яке аз мутакаллимони ислом Абуҳомид Муҳаммади Ғаззолӣ, бунёдгузoron ва машҳуртарин намояндагони ҷараёни сӯфия-Чалолуддини Балхӣ, Ҳаким Саной, Шайх Аттор, Абдурраҳмони Ҷомӣ, Симнонӣ, Баҳоуддини Нақшбанд ва бисёре аз дигар олимони машҳур, файласуфон ва шоирони маъруф мояи ифтихори ҷаҳони исломанд.

Соли 2009, вақте дар шаҳри Душанбе ҷашнвораи Имоми Аъзам баргузор мешуд, дар он мутакаллимони зиёде беш аз 40 кишвари исломӣ ва созмонҳои байналмилалӣ, аз ҷумла шодравон шайх Муҳаммад Сайид Тантовӣ–ректори Донишгоҳи машҳури Ал-Аҳзари Миср ширкат карданд [10].

Анбанаҳои маънавии таърихӣ ва вазъи муосири ислом дар Тоҷикистон ҷумҳуриро бо дигар кишварҳои мусалмонӣ зич мепайвандад. Вижагиҳои хоси робитаҳои Тоҷикистон бо ҷаҳони ислом, аз ҷумла бо созмонҳои байналмилалӣ исломиро Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ин гуна муайян кардааст: «Мо таърихан бахше аз олами ислом ва тамаддуни бузурги исломӣ ҳастем. Аз ин рӯ, ҳамкориҳои ҳамаҷониба ва судманди мутақобил бо ин кишварҳо ва беҳбуди дӯстӣ ва ҳамкорӣ байни мардуми ин кишварҳо аз авлавиятҳои муҳимми сиёсати хориҷии мо мебошад» [14,162].

Таъсири омили исломӣ дар навбати аввал ба ҷойгоҳ ва нақши ислом дар зиндагии иҷтимоӣ ва маънавии ҷомеаи Тоҷикистон бастагӣ дорад. Сатҳи баланди диндорӣ аҳоли, тақвияти нақши ниҳодҳо ва созмонҳои исломӣ, ҷиҳатгирӣ ба самти арзишҳои маънавӣ ва динӣ албатта, ба дараҷае барои ба назар гирифтани омили исломӣ дар сиёсати хориҷӣ таъсир

мерасонад.Баъди шикасти идеологияи коммунистӣ диндорӣ гӯё ҷойи хо-лимондаи ҳаёти маънавии аҳолиро пур кард. Сатҳи болои диндории мар-дум омили исломиро қатъан таъсиргузор мекунад.Зиндагии маънавии ки-швар то ҳадде пур аз ақидаҳо ва омӯзаҳову таълимоти исломӣ аст. Бино ба омори моҳи январи соли 2016 дар Тоҷикистон 1 Маркази исломӣ, 47 масҷиди марказӣ, 324 масҷиди ҷомеъ, 3558 масҷиди панҷвақта ва 2 Марка-зи исмоилия мавҷуд аст [1].

Ҳолати бисёр муҳимме, ки ба тақвияти омили исломӣ ба Тоҷикистон кӯмак мекунад, вучуди маконҳои муқаддас мебошад, ки одамон барои зиёрат ба он ҷойҳо мераванд. Қисмати бештари муассисаҳои исломӣ дар якҷоягӣ бо созмонҳои мушобеҳи хориҷ аз кишвар низ бар авзои кишвар таъсир мегузорад ва омили исломиро тақвият мебахшанд. Бинобар ин, шароити ҷумҳурӣ барои иҷрои тамосҳо ва ҳамкорӣ бо кишварҳои мусалмон бисёр мусоид аст.

Ба назари мо, барои баррасии комил ва ҷомеъи масъалаи вучуди омили исломӣ дар робитаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ва кишварҳои ҷаҳони ислом лозим аст, ки таърихчаи тавсеаи равобити Ҷумҳурии Тоҷикистон бо кишварҳои ҷаҳони ислом, бо ташкилоти байналмилалӣ исломӣ, ки дар онҳо ҳузури омили исломӣ ногузир буд, мухтасар баррасӣ карда шавад. Ин ҷо пеш аз ҳама метавон дар бораи муносибатҳои дуҷониба миёни Тоҷикистон бо кишварҳои мусалмоние чун Афғонистон, Покистон, Туркия, Эрон, Аморти Муттаҳиди Араб, Арабистони Саудӣ, Малайзия ва ғайра ҳарф зад.

1-уми декабри соли 1992 Ҷумҳурии Тоҷикистон шомили Созмони Ҳамкории Ислми (то соли 2011 бо номи Созмони Конфронси Ислми фаъолият дошт)-яке аз обрӯмандтарин ташкилоти байналмилалӣ дар олами ислом шуд. Иштироки Ҷумҳурии Тоҷикистон дар кори ин созмон роҳро барои ҳамкорӣ бо бисёре аз ташкилоти мусалмонӣ ва хазинаву муассисаҳои молиявии исломӣ, қабл аз ҳама, бо созмонҳои бонкӣ ва иқтисодӣ, ба вижа бо Бонки Рушди Ислми боз кард.

Баҳри амалӣ намудани ин ҳадафҳо санаи 11 декабри соли 1994 Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар саммити Сарони давлатҳои узви Созмони Ҳамкории Ислми дар шаҳри Касабланкаи Шохигарии Марокаш ширкат дошт,ки дар ҷараёни ин ҳамоиш масъалаҳои густариши ҳамкориҳои мамолики аъзои Созмони Ҳамкории Ислми муҳокима гардиданд.

Пешвои муаззами миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон 14 декабр дар мулоқоти ҳафтуми сарони давлатҳои узви ин созмон суҳанронӣ намуда, вазъи воқеӣ ва ҳолатҳои дурнамои ҳамкории Тоҷикистон ва кишварҳои аъзои Созмони Ҳамкории Исломиро ибраз намуданд [13, 83].

Ҳамзамон дар рафти ин сафар, Сарвари давлати тоҷикон Эмомалӣ Раҳмон бо роҳбарони ҳайатҳое, ки дар мулоқот иштирок доштанд, аз ҷумла бо Раиси Давлати Исломии Афғонистон, профессор Бурҳониддин Раббонӣ, Нахуствазири Ҷумҳурии Исломии Покистон Беназир Бхутто, Президенти Ҷумҳурии Туркия Сулаймон Демерел, Раисҷумҳури Мисри Араб Ҳуснӣ Муборак, Нахуствазири Тунис Қаровӣ, Амири Қувайт Шайх Ҷаббор ал-Аҳмад, Шоҳзодаи Арабистони Саудӣ Амир Абдулло, Амири Амороти Муттаҳидаи Араб Шайх Зоҳид бинни Султон оли-Наҳаён ва вазири корҳои хориҷии Ҷумҳурии Исломии Эрон Алиакбар Вилоятӣ мулоқоту суҳбатҳои судбахш анҷом дод.

Рӯзи охири сафари қорӣ 17-уми декабр Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон бо шоҳи Марокаш-Аълоҳазрат Ҳасани II мулоқот намуд, ки дар чараёни он ҳолати имрӯза ва дурнамои робитаҳои дучониба ва бисёрҷониба дар доираи Созмони Ҳамкориҳои Исломи мавриди таҳлил қарор дода шуданд [13,159].

Ин сафари қорӣ, боис гардид, ки муносибат ва ҳамкориҳои гуногунпаҳлӯии Тоҷикистон бо кишварҳои қаҳони ислом тақвият пайдо намоянд [7].

Дар миёни кишварҳои қаҳони ислом Арабистони Саудӣ ба шарофати дар қаламрави он ҷойгир будани ду муқаддасоти асосии исломӣ – Каъба ва оромгоҳи Пайғамбари Ислом (с) дар мақоми намоён аст.

Дар сатҳи давлатӣ миёни Тоҷикистон ва Арабистони Саудӣ робитаву муносибатҳои хубу судманди мутақобил рушд кардаву тавсеа меёбанд. Моҳи январӣ соли 1992 миёни ду кишвар робитаҳои дипломатӣ барқарор шуда буд [4,120].

Аввалин робита миёни Тоҷикистон ва Арабистони Саудӣ 14-уми декабри соли 1994 дар Марокаш сурат гирифт. Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон дар чараёни ширкаташ дар ҳамоиши Созмони ҳамкориҳои исломӣ бо Шоҳзода, валиаҳди Арабистони Саудӣ Абдулло ибни Абдулазиз мулоқот намуд. Пас аз ин, вохӯриҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон бо подшоҳи ин кишвар дар солҳои 1997 ва 2001 баргузор шуданд. Зарфи даҳ соли охир 9 мулоқот дар сатҳи олӣ баргузор шуд. Кӯмаки Арабистони Саудӣ ба Тоҷикистон илова бар сармоягузорӣ ва грантҳо дар соҳаи энергетика, нақлиёт, инчунин дар расонидани кӯмакҳои башардӯстона беназир аст. Чунончи, дар зимистони душвори соли 2008 Арабистони Саудӣ ба ҷумҳурӣ тавассути 8 ҳавопаймои боркаш дар шакли маводи ғизоӣ, кӯрпаву болишт ва либоси гарм ёрии башардӯстона расонд. Ғайр аз ин, Подшоҳии Арабистон ба Ҷумҳурии Тоҷикистон ба маблағи 10 миллион доллар кӯмак намуд. Арабистони Саудӣ дар сармоягузориҳои роҳҳо, неругоҳҳои барқии хурд, рушди сайёҳӣ дар Тоҷикистон пайвасти ширкат меварзад. Ҳаҷми сармоягузориҳои он бештар аз 100 миллион

долларро ташкил медиҳад, ки қисме аз он бо шартҳои хеле мусоиду муносиб пешниҳод шудаанд [11]. Ғайр аз сармоягузориҳои мустақим, Арабистони Саудӣ дар маблағгузориҳои Бонки Исломии Рушд, ки сармояи он асосан аз ҳисоби маблағҳои фондҳои Арабистони Саудӣ иборат аст, иштирок мекунад.

Ҷониби Арабистон инчунин ба қароре омад, ки аз тариқи Бонки исломии рушд ба Ҷумҳурии Тоҷикистон барои таҷдиди роҳи мошингарди байналмилалии Душанбе–Кӯлоб–Хоруғ–Мурғоб дар қитъаҳои Кӯлоб–Шӯрообод ва Шкев–Қалъаихумб 108 миллион доллар ҷудо кунад. Бояд қайд кард, ки зарфи 13 соли охир Хазинаяи Арабистонии рушд ба Тоҷикистон ба мақсади сармоягузориҳои соҳаҳои маориф, тандурустӣ, ҳамчунин рушди инфрасохтори роҳ 84 миллион доллар қарзи дарозмуддат ҷудо кардааст [11].

Дар самти робитаҳои диниву мазҳабӣ байни ду кишвар ҳаҷ мавқеи махсус дорад. Солона бештар аз шаш ҳазор сокинони Тоҷикистон ба адои ҳаҷи фарзӣ ба Арабистон сафар мекунанд. Ғайр аз ин, ба теъдоди бештар аз як ҳазор аз ҷумлаи шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон барои зиёрати маконҳои муқаддаси Арабистони Саудӣ ба ҳаҷи умра мераванд.

Дар миёни кишварҳои арабӣ Амороти Муттаҳидаи Араб (АМА) бошиддат дар ҳоли рушд аст. Миёни Тоҷикистон ва АМА соли 1995 робитаҳои дипломатӣ барқарор шуданд. Миёнаҳои моҳи декабри соли 1995 аввалин сафари расмӣ Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба АМА анҷом гирифт, ки дар он созишномаҳо дар бораи ҳимоят аз сармоягузориҳои хоричӣ ва пешгирӣ аз андозбандии дукарата имзо шуданд [4,115]. Муносибат миёни давлатҳо ба таври давомдор рушд меёбанд, аз ҷумла Амороти Муттаҳидаи Араб барои тоҷирон ва соҳибкорони ҷумҳурӣ ба як маркази басо муҳим табдил ёфт. Содироти муҷаддати колоҳо аз ин кишвар ба таври пайваста дар ҳоли вуруд ба бозорҳои Тоҷикистон аст.

Рӯзҳои 9-13 апрели соли 2007 сафари навбатии расмӣ Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ин кишвар сурат гирифт, ки дар ҷараёни он 5 созишномаи иқтисодӣ, тиҷоратӣ ва ҳамкорӣҳои техникӣ ба имзо расиданд [9]. Пас аз он як ҳайати бузурге аз Аморот барои баррасии имкониятҳо ва шиносӣ бо заминаҳою соҳаҳои ҳамкорӣ ба Ҷумҳурии Тоҷикистон омад. Бо ин мақсад, ба ҷумҳурӣ на танҳо шахсони воломақоми Амороти Муттаҳида, балки роҳбарони ширкатҳои пешрафта-Эта-Стар, Ҷумъа ал-Мочид, Хазинаяи рушд ва ғайраҳо низ ташриф оварданд. Самтҳои асосии ҳамкорӣ муайян карда шуданд ва кор оид ба татбиқи лоиҳаҳо оғоз гардид.

Амороти Муттаҳидаи Араб Тоҷикистонро як кишвари мусалмонӣ медонад ва кор бар рӯи лоиҳаҳо ва тарҳҳои дар ҷаҳорҷӯбаи ҳамбастагии

исломӣ созмон ёфтааст, гарчанде худи лоиҳаҳо ин ҷанбаро дар бар намегиранд.

Равандҳои ҳамгирии Тоҷикистон бо олами ислом илова ба кишварҳое, ки зикрашон дар боло рафт, ба мамолики дигар низ дахл дорад, аз ҷумла бо давлати Қатар, ки дар аввал ҳамчун кишвари муваффақ дар пешбурди сиёсати исломи муътадил-миёна ба назар мерасад. Тоҷикистон соли 1994 бо давлати Қатар робитаҳои дипломатӣ барқарор намуд, вале он баъди сафари расмӣ Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба ин кишвар инкишоф ёфт ва рушд кард [4,103]. Дар ҷараёни ин сафар як қатор ҳуҷҷатҳо оид ба рушди ҳамкорӣ дар соҳаҳои энергетика, нақлиёт, коммуникатсия, сайёҳӣ, маориф, фарҳанг ва ғайра ба имзо расиданд. Моҳи августи (27-28) соли 2007 бозиди расмӣ ҷавобии амири Қатар Шайх Тамим ибни Ҳамад Оли Сонӣ ба Ҷумҳурии Тоҷикистон сурат гирифт, ки дар ҷараёни он дар баробари дигар созишномаҳо муоҳада дар бораи сохтмони як масҷиди бузург дар шаҳри Душанбе бо ҷалби сармоягузории Қатар ба имзо расид [3,213-216]. Ин масҷид, ки ҳоло сохтмонаш ба анҷом расидаву интизори боз шуданаш ҳастанд, як маҷмӯи томро дар бар мегирад: китобхона ва дигар иншооти ёрирасон дорад.

Тавсеаи робитаҳо бо ҷумҳуриҳои Ислामी Афғонистон ва Покистон барои Тоҷикистон аз нигоҳи стратегӣ басо муҳим аст. Ин ду кишвар ба Тоҷикистон аз нигоҳи фарҳанг ва забон, инчунин сатҳи умумии рушд наздиканд. Гузашта аз ин, Тоҷикистон бо Афғонистон беш аз 1300 километр марзи муштарак дорад. Ҳанӯз ҳам хатари нақз ё вайрон кардани марзҳо аз ҷониби гурӯҳҳои гуногуни террористии мустақар дар ин кишвар, воридоти ғайриқонунии коло, қочоқи маводи мухаддир ва густариши ифротгароии исломӣ вучуд дорад. Афғонистон ба унвони кишваре, ки дар як буҳрони тӯлонии сиёсӣ ва иқтисодӣ ба сар мебарад, ба суботи кулли минтақа ва аз ҷама пештар ба Тоҷикистон таъсир мерасонад. Бо ин вучуд равобити Тоҷикистон бо Афғонистон собиқаи тӯлонӣ ва бою ғанӣ дорад. Қобили тавачҷуҳ аст, ки бисёре аз пешвоён ва роҳбарони Афғонистон тоҷикон (Бурҳониддини Раббонӣ, Аҳмадшоҳи Масъуд) мебошанд, ки дар сулҳу оштии миёни тоҷикон дар солҳои ҷанги шаҳрвандӣ ва имзои Муоҳадаи сулҳ дар таърихи 27-уми июни соли 1997 нақши муҳим бозиданд. Тавофуқҳои зиёде байни Афғонистон ва Тоҷикистон дар ҷаҳорҷӯбаи қолаби сечониба: Тоҷикистон, Эрон, Афғонистон имзо шуд. Аввалин тавофуқномаи ҳамкорӣ сечониба дар соли 2003 ба имзо расид. Ин Ойинномаи Шӯрои Ҷамоҳангсозии Байнидавлатии Ҷамлу Нақли Байналмилалӣ дар Тоҷикистон, Эрон ва Афғонистон буд [15, 331]. Созишномаи дуввум ба ҳамкориҳои энергетикӣ дахл дошт. Ёддошти тафохум дар бораи ҳамкориҳои сечониба дар мубориза бо терроризм низ ба имзо расид.

Соли 2008 мулоқоти роҳбарони се кишвар баргузор шуд, ки дар он Эълomiaи вазири корҳои хориҷии Тоҷикистон, Афғонистон ва Эрон дар бораи ҳамкориҳои сечониба ва каме дертар, дар моҳи июли соли 2008, изҳороти сарони се давлат ба имзо расид. Чунин мулоқотҳо анъанавӣ шудаанд, ки дар онҳо санадҳои ҳамкорӣ дар соҳаи амният, технология, илму фарҳанг, маориф ва ғайра баррасӣ ва ба имзо мерасанд [4,130-132].

Бо мақсади рушди минбаъдаи ҳамкориҳои бисёрҷониба, Тоҷикистон фаъолона аз истиқрори сулҳ дар Афғонистон пуштибонӣ мекунад, дар доираи созмонҳои байналмилалӣ кӯшиш ба харҷ медиҳад, ки ҷомеаи ҷаҳонӣ ба мушкилоти як кишвари дӯст таваҷҷуҳ намояд. Аз ҷумла, Тоҷикистон кӯшиш кард, ки ҳангоми қабули як гурӯҳ роҳбарони намояндагӣҳои ҳарбии сафоратхонаҳои давлатҳои Аврупо ҳангоми сафари расмӣ Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Ҳиндустон дар соли 2001 ва сафари ӯ ба Ҷумҳурии Ислонд Покистон, дар Шӯрои амният ҳангоми мулоқоти Президенти кишвар бо сарони давлатҳои хориҷӣ, аз ҷумла дар суҳбати худ бо подшоҳи Арабистони Саудӣ ва ғайра диққати ин кишварҳо ва созмонҳоро ба мушкилоти Афғонистон ҷалб намояд. Соли 2002 Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон бо Ҳомид Карзай мулоқот кард, ки дар он созишнома дар бораи ҳамкорӣ ва кӯмак ба Афғонистон дар омода сохтани кадрҳо ва таъмин намудани вилоятҳои шимолии Афғонистон бо неруи барқ ба имзо расид. Созишномаҳои зиёди дар давраҳои гуногун имзошуда Тоҷикистонро бо Афғонистон мепайвандад, вале таваҷҷуҳи вижа ба тавсеаи ҳамкориҳо дар заминаи фарҳанг ва омӯзиш аст.

Бо назардошти омили исломӣ, муносибатҳои Тоҷикистон бо Малайзия ва Индонезия низ инкишоф ёфтанд. Индонезия, ҳамчун як кишвари бузурги исломӣ, ки дар он тақрибан 200 миллион нафар мусулмонон зиндагонӣ мекунанд, дар ҷаҳони ислом мавқеи мустаҳкам дорад ва дар созмонҳои байналмилалӣ исломӣ аз иззату эҳтиром бархурдор аст.

Баъзе муҳаққиқон Индонезияро кишвари таҳаммулпазирии исломӣ мешуморанд, ки таҳаммулпазирӣ барои дигар ҷараёнҳои динӣ кафолат медиҳад. Индонезия як кишвари рӯ ба тараққӣ аст ва Ҷумҳурии Тоҷикистон бо он як қатор шартномаҳо ва созишномаҳо бастааст, ки онро ҳукуматҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Индонезия имзо кардаанд. Марҳалаи муҳим дар рушди муносибатҳо бо ин давлат сафари расмӣ Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Индонезия буд, ки соли 2003 сурат гирифт. Дар ҷараёни мулоқот як силсила санадҳои ҳамкорӣ, аз ҷумла ҳамкориҳои иқтисодӣ ва техникӣ ба имзо расиданд. Индонезия ҳамчун як кишвари до-рои сатҳи таҳаммулпазирӣ ва низоми бонкии рушдёфта маҳсуб ёфта, диққати Сарвари давлати Тоҷикистонро ба худ ҷалб кард. Муносибатҳои Тоҷикистон ва Индонезия хусусияти дунявӣ ва мутақобилан судманддоранд, на омили исломӣ.

Дар мавриди равобит бо Малайзия метавон гуфт, ки то муддате ин равобит ба андозаи кофӣ фаъол набуд. Аммо дар солҳои ахир вазъият дар сатҳи давлатӣ ва ғайридавлатӣ ба як самти мусбат тағйир кардааст. Муҳимтарин омил илова ба ҳамкорӣ дар доираи Созмони ҳамкориҳои исломӣ ва дигар ташкилоти байналмилалӣ кӯмаки мутақобил дар заминаи омӯзиш буд. Дар Малайзия, ки як кишвари Осиёи Ҷанубу Шарқӣ мебошад, шумораи хеле зиёди донишҷӯён аз Тоҷикистон таҳсил мекунанд ва аз ҷониби Малайзия дар шаҳри Душанбе намоишгоҳҳо оид ба таҷҳизоти саноатӣ ташкил карда мешаванд.

Ширкатҳои Малайзия, алаҳусус «Аҳмадсоз» дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба қор фаъолона шурӯъ карданд. Гарчанде, ки ислом дини аксарияти шаҳрвандони Малайзия аст, амалан дар он гурӯҳҳои ифротӣ, радикалӣ вучуд надоранд, дар ин ҷо исломи муътадил фаъол аст, ки пайравони он ба дигар динҳо, алаҳусус ба ақаллиятҳои диниву мазҳабӣ эҳтиром мегузоранд. Дар системаи маорифи Малайзия синтези таълими дунявӣ ва динӣ вучуд дорад ва тавачҷуҳ ба он барои системаи маорифи Тоҷикистон аз аҳамият холӣ нест.

Муносибатҳои дучонибаи Ҷумҳурии Тоҷикистон бо Ҷумҳурии Туркия дар даврони истиқлол ҳанӯз 29 январи соли 1992 барқарор шуда буд. Ду кишвар дар ин давра тавонистанд, ки муносибатҳои гуногунҷанба ва ҳамкориҳои мутақобилан судмандро дар фазои мусоиди эътимод ва заминаи зарурии сиёсӣ ҳуқуқӣ фароҳам оваранд. Дар раванди рушди ҳамкориҳо, баҳусус боздидҳои расмӣ роҳбарияти олии ду кишвар нақши меҳварӣ доштанд.

Лозим ба зикр аст, ки сафари охирини Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Ҷумҳурии Туркия рӯзҳои 17-18 декабри соли 2012 сурат гирифта, зимни он 12 санади дучониба ба имзо расиданд, ки дар рушду тавсеаи муносибат ва ҳамкорҳои дучониба муҳим арзёбӣ мегардиданд.

Натиҷаи боздидҳои расмӣ сарони кишварҳо буд, ки имрӯз муносибат ва ҳамкориҳои мутақобилан судманди ду давлат дар ҳоли рушд ва тавсеа қарор дошта, «дар доираи созмонҳои байналмилалӣ ва минтақавӣ, аз ҷумла Созмони Милали Муттаҳид, ниҳодҳои он, Созмони ҳамкориҳои исломӣ ва Созмони ҳамкориҳои иқтисодӣ ва дигарҳо ҳамкориҳои босамар ва муваффақ ба роҳ мондаанд» [5].

Аз назари стратегӣ барои Тоҷикистон рушди ҳамкорӣ бо Ҷумҳурии Ислामी Эрон афзалияти бештар дорад. Ҷумҳурии Ислामी Эрон дар шинохти Истиқлоли давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 1991 яке аз аввалинҳо буда, моҳи январи соли 1992 сафорати худро дар Душанбе

ифтитоҳ намуд. Ҷумҳурии Тоҷикистон низ моҳи июли соли 1995 ба кори сафорати худ дар шаҳри Техрон оғоз бахшид.

«Моҳи июни соли 1992 Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Раҳмон Набиев аз Ҷумҳурии Исломии Эрон боздиди расмӣ ба амал оварда, дар чаҳорҷӯбаи он «Эъломияи усули ҳамкориҳо байни Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Исломии Эрон» ба имзо расид. Ин Эъломия то соли 1995 принципҳои асосии ҳамкориҳои сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангиро байни ду кишвар муқаррар ва танзим менамуд» [8].

Пояи ҳуқуқии муносибатҳои ду кишварро зиёда аз 150 санади дуҷонибаи ҳамкорӣ дар соҳаҳои гуногун ташкил медиҳанд, ки онҳо дурнамои муносибатҳои ду кишвари дӯст ва ҳамзабонро муайян намуда, дар таъмини заминаҳои ҳуқуқӣ нақши бунёдиро иҷро намуданд. Дар густаришу тавсеаи ҳамкориҳои судманди Тоҷикистону Эрон сафарҳои мутақобилаи роҳбарони ду кишвар нақши меҳварӣ доранд.

Дар даврони истиқлол Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон 18 маротиба ба Эрон ташриф оварда, президентҳои Ҷумҳурии Исломии Эрон дар навбати худ ба Ҷумҳурии Тоҷикистон 10 сафари расмӣ ва корӣ анҷом доданд.

Аз оғози саддаи XXI ҷонибҳо дар доираи давлатҳои форсизабон–Тоҷикистон, Афғонистон ва Эрон ҳамкориҳои мутақобилан судмандро ба роҳ монданд. Асоси ин муносиботро умумияти забонӣ, фарҳангӣ ва динӣ ташкил меод.

Мавриди зикр аст, ки Тоҷикистону Эрон робитаҳои иқтисодию тиҷоратии хешро беш аз пеш густариш дода истодаанд. Миёни ду кишвар Комиссияи муштараки байнидавлатии иқтисодию тиҷоратӣ амал менамояд, ки фаъолияти назаррас дорад. Рӯзҳои 2-3 декабри соли 2019 дар шаҳри Техрон ҷаласаи 13-уми Комиссияи муштараки ҳамкориҳои тиҷоратӣ, иқтисодӣ, техникӣ ва фарҳангии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Исломии Эрон баргузор гардид ва барои пайгирии натиҷаҳои он Нақшаи ҷорабиниҳо тартиб дода шуд. Ҳамзамон, дар рафти ҷаласа як қатор масъалаҳои муҳим ҷиҳати беҳтар намудани равобити ду кишвар баррасӣ гардида, қарор шуд, ки Ҷумҳурии Исломии Эрон сохтмони нақби «Истиқлол»-ро идома дода, бо ҷалби мутахассисони эронӣ лоиҳаи мазкурро то ба охир мерасонад.

Дар заминаи ҳамкориҳои судманд Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми ироа намудааш ба Маҷлиси Олии Тоҷикистон иброз доштаанд: –“Равобити мо бо кишварҳои ҷаҳони араб хуб мебошанд, аммо имконият ва захираҳои истифоданашудаи ҳамкориҳои васеъ ва мутақобилан судманд зиёданд, ки барои ҷалби онҳо бояд сохторҳои марбута талоши бештар ва пайгир намоянд. Мо бояд дар оянда равобити ҷамаҷонибаи худро бо тамоми кишварҳои мусулмонӣ густариш бахшем.

Зикр кардан бамаврид аст, ки мо таърихан ҷузъи ҷаҳони ислом ва тамаддуни бузурги исломӣ мебошем. Аз ин рӯ, равобитаи васеъ ва судманд бо кишварҳои мазкур таҳкими дӯстӣ ва ҳамкорӣ миёни халқҳои ин кишварҳо дар ҳама ҷабҳаҳо аз ҷумлаи афзалиятҳои муҳимтарини сиёсати хориҷии мост.

Таърих гувоҳ аст, ки замоне кишварҳои мусулмон дар соҳаҳои илму фарҳанг пеш рафта буданд, таассубу хурофотро чун монеаи ҷиддӣ канор мегузоштанд ва дӯстиву ҳамкориҳои наздикро арзиши бузург медонистанд. Онҳо дорой тамаддуни оламگیر ва соҳиби нуфузу мақоми баланд буданд.

Ва баръакс, замоне ки дигарон низои равияву мазҳабҳоро ривоч доданд, хурофоту таассуб боло гирифт ва низою кашмакашҳо ба як зухуроти доимӣ мубаддал шуданд, рукуд ва таназзул фаро расид ва сарнавишти сангин насиби мусулмонон гардид.

Саҳми тамаддуни исломӣ дар раванди ташаккулёбии фарҳанг ва тамаддуни башарӣ бебаҳс аст ва ин воқеиятро шахсиятҳои бузурги илму фарҳанги ҷаҳонӣ борҳо эътироф кардаанд» [12].

Ҳамин тариқ, бо ҷамъбандии таҳлили хусусиятҳои сиёсати хориҷии муайяннамудаи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон бо кишварҳои ҷаҳони ислом хотирнишон мебояд, ки дар тӯли солҳои истиқлол ҷумҳурӣ ба як субъекти мукаммали муносибатҳои байналмилалӣ табдил ёфтааст. Усули асосии ҳамкориҳои Тоҷикистон бо созмонҳои исломӣ ва кишварҳои мусулмонӣ баробарӣ ва бародарӣ аст, ки бар асоси умумиятҳои фарҳангӣ ва таърихии мусулмонон бино шудааст. Тоҷикистон мушорикат ва ҳамкориҳои худро бо ин созмонҳо ва кишварҳо дар ҷаҳорҷӯбаи тарҳу лоиҳаҳои мухталифи иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ бар роҳ мондааст. Муҳтавои ин ҳамкорӣ ва дарвоқеъ, сиёсати Ҷумҳурии Тоҷикистон худ инъикоскунандаи ҳимоят аз манфиатҳои иқтисодӣ ва дар баъзе мавридҳо вуруди расмӣ ба созмонҳои байналмилалӣ исломӣ аст. Тоҷикистон ба он афзалият медиҳад, ки худро ба унвони як кишвари дунявӣ нишон диҳад. Моҳиятан дунявӣ будани Тоҷикистон дар ҳамаи созишномаҳо, ки имзо мешавад, зикр мегардад.

Манфиатҳои амалии Тоҷикистон бо ҳадафҳои созмонҳои исломӣ, ҳамкориҳои гуногунҷабҳаи давлатҳои мусулмонӣ дар асоси ғояҳои ҳамбастагии исломӣ барои ҳалли мушкилоти умдаи иқтисод, сиёсат, фарҳанги ҳавзаи давлатҳои исломӣ, аз ҷумла таъмини амнияти миллӣ муҳолифат намекунанд ва робитаҳои байни Ҷумҳурии Тоҷикистон ва давлатҳои ҷаҳони ислом бо муқаррароти зерин муайян карда мешавад:

-аввалан, Ҷумҳурии Тоҷикистон дар саҳнаи байналмилалӣ сиёсати хориҷии мустақилро дунбол мекунад, ки ҳадафи он рушд ва тақвияти робитаҳои тиҷоратӣ, иқтисодӣ, сиёсӣ, дипломатӣ ва фарҳангӣ-башардӯстона бо олами хориҷ, аз ҷумла бо кишварҳои исломӣ мебошад.

Ба назар нагирифтани таъсири омили исломӣ дар ҳамаи ин муносибатҳо номумкин аст, зеро ин амр метавонад самтҳои мухталифе дошта бошад – ҳам мусбат ва ҳам манфӣ;

-дуввум, бо татбиқ намудани сиёсати «дарҳои кушода» Ҷумҳурии Тоҷикистон дар маҷмуъ, моделҳои рушди дунявиро ба роҳбарӣ мегирад ва иштироки кишвар дар муносибатҳои фаромиллии исломӣ онро ҳамчун як кишвари мусулмонӣ тавсиф мекунад. Дар ин ҳолат, ноҳида гирифтани омили исломӣ метавонад оқибатҳои ғайри қобили пешбинӣ дошта бошад;

-сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон моҳияти дунявии давлатро дар назар мегирад, аммо дар айни ҳол рушди робитаҳо бо Ғарб ба ҳеҷ сурат ташдиду тақвияти равобит бо кишварҳо ва созмонҳои исломиро таҳти соя қарор намедиҳад, онро дуумдараҷа намекунад. Ба ҳам баробар донишҷӯи ҳарду қобили баҳс нест ва дар ин ҷо таъсири омили исломӣ хислати бисёрвекторӣ касб мекунад, зеро ин таъсир худро на танҳо дар кишварҳои исломӣ, балки дар мамӯлики Ғарб низ эҳсос мекунад;

-чаҳорум, сиёсати хориҷии созандаи Ҷумҳурии Тоҷикистон пешбурди сиёсати хориҷиро дар иртибот бо як кишвари алоҳидаи исломӣ, вобаста ба дараҷаи таъсир ва фаъолияти омили исломӣ дар он дар назар дорад;

Бо тавачҷуҳ ба хатари фазояндаи нуфузи идеологияи ифротӣ ва исломи бунёдгаро ва ситезаҷӯ Ҷумҳурии Тоҷикистон бо истифода аз омили исломӣ дар манфиатҳои миллии худ сиёсати устувори як кишвари дунявиро дунбол мекунад, пеш мебарад.

Қобили зикр аст, ки дар давраи пасошӯравӣ дар Тоҷикистон як қатор тағйироти назаррас дар санадҳои қонунгузорӣ дар робита бо дин рӯи кор омаданд, сиёсати давлатӣ ҳам дар соҳаи дин тағйир ёфт. Давлат на танҳо ба дин эҳтиром қоил шудааст, балки бо созмонҳои динӣ дар бисёр соҳаҳои ҳаёти иҷтимоӣ ва фарҳангӣ ҳамкорӣ мекунад, дар мавриди арзишҳои волои динӣ ва ғайра ғамхорӣ менамояд. 5 март соли 2009 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи озодии вичдон ва иттиҳодияҳои динӣ» қабул карда шуд. Дар ин қонун аз ҷумла зикр шудааст, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон давлати дунявист, нақши махсуси мазҳаби ҳанафӣи шариати исломиро дар рушди фарҳанги миллии ва ҳаёти маънавии халқҳои Тоҷикистон, дар асоси он, барои таъмини озодии вичдон ва эътиқоди динӣ, риояи ҳуқуқ ва манфиатҳои қонунии диндорон ва иттиҳодияҳои динӣ шароити мусоид фароҳам меорад» [2].

Ҳамин тариқ, бо ҷамъбандии таҳлили хусусиятҳои сиёсати Тоҷикистон бо кишварҳои ҷаҳони ислом ин нуктаро зикр кардан мумкин аст, ки ҷумҳурӣ дар тӯли солҳои соҳибистиқлолӣ ба як субъекти мукаммали муносибатҳои байналмилалӣ табдил ёфтааст. Тоҷикистон ҳамчун як кишвари мусулмонӣ бо низоми дунявии давлатӣ, ширкаткунандаи фаъоли

раванди ҳамгирой мебошад, ки Созмони ҳамкориҳои исломӣ, Бонки исломии рушд ва дигар ташкилотҳои исломӣ амалӣ мекунанд.

АДАБИЁТ

1. Ҳисоботи Кумитаи қор бо дини назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон. //Народная газета. – 2016. – 20 январ.
2. Аҳбори Маджлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон.–2009, №3, ст. 82; Закон РТ от 28.06.11г., № 739.
3. Дипломатияи Тоҷикистона. Ежегодник-2007 год. Внешняя политика Республики Таджикистан: хроника и документы. – Душанбе, 2010.
4. Дипломатияи Тоҷикистона: вчерашна ва сегоднә.– Т. 1.
5. Имрӯз-Рӯзи қормандони хизмати дипломатӣ. Дипломати тоҷик дар бораи рушди муносибатҳои дуҷонибаи Тоҷикистон ва Туркия //https://khovar.tj/2019/09/imr-z-r-zi-kormandoni-hizmati-diplomat-diplomati-to-ik-dar-borai-rushdi-munosibat-oi-du-onibai-to-ikiston-va-turkiya/
6. Консепсияи сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон.[Манбаи электронӣ].https://mfa.tj/tg/main/view/988/konsepsiyai-sijosati-khorijii-jumhurii-tojikiston (Санаи муроҷиат: 11.11.2020).
7. Мактаби давлатдорӣ Эмомалӣ Раҳмон. Масъалаҳои ташаккул ва рушд. Ҷилди 3. Академияи идоракунии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Душанбе, 2021.
8. Муносибатҳои дуҷонибаи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Ислонии Эрон. [Манбаи электронӣ].https://mts.tj. (Санаи муроҷиат: 11.11.2020).
9. Народная газета. – 2007. – 11 ва 18 апрел.
10. Народная газета. – 2009. – 7 октябр.
11. Народная газета. – 2016. – 6 январ.
12. Паёмҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон [захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: http://www.president.tj
13. Раҳмонов Э. Тоҷикистон: даҳ соли истиқлолият, ваҳдати миллӣ ва бунёдқорӣ. Ҷилди дуюм. – Душанбе: Ирфон, 2001.
14. Раҳмонов Э. Истиқлолияти Тоҷикистон ва эҳди миллат.-Ҷ.6.
15. Сатторзода А. Актуальные проблемы внешней политики Таджикистана (много-векторность в действии). – Душанбе, 2014.

ҶАҲОНИ ИСЛОМ ДАР СТРАТЕГИЯИ СИЁСАТИ ХОРИҶИИ ПРЕЗИДЕНТИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақола мақому ҷойгоҳи давлатҳои мусулмонии ҷаҳон дар стратегияи сиёсати хориҷии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди таҳқиқу баррасӣ қарор гирифтааст. Дар он муаллиф ба яке аз самтҳои афзалиятноки сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки ба роҳ мондани ҳамқорӣ бо кишварҳои исломӣ ва роҳи рушди муносибатҳои мутақобилаи судманди тиҷоративу иқтисодӣ бо онҳо мебошад, таваҷҷуҳи хосса зоҳир намуда, барқароршавӣ ва рушди равобити судманди сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии Тоҷикистонро бо кишварҳои мусулмонӣ, аз ҷумла Афғонистон, Покистон, Туркия, Эрон, Амороти Муттаҳидаи Араб, Арабистони Саудӣ, Малайзия ба таври возеҳ инъикос намудааст. Илова бар ин, муаллиф бо дарназардошти он, ки 95 ғоизи аҳолии кишварро мусулмонон ташкил медиҳанд, Тоҷикистонро яке аз бахшҳои олами исломӣ ҳисобида, ҳам-

кориҳои густурдаи ҷумхуриро бо кишварҳои мусулмонӣ дар доираи созмонҳои байналхалқии исломӣ, аз ҷумла Созмони Ҳамкории Исломӣ ва Бонки Исломии Русд ба таври густурда таҳқиқ ва баррасӣ намудааст.

Калидвожаҳо: *ҷаҳони ислом, сиёсати хориҷӣ, ифротгароии исломӣ, ҳамкориҳои судманд, раванди ҳамгироӣ, тамаддун, давлати дунавӣ.*

ИСЛАМСКИЙ МИР ВО ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКОЙ СТРАТЕГИИ ПРЕЗИДЕНТА РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

В статье исследуется статус мусульманских стран во внешнеполитической стратегии Президента Республики Таджикистан. Автор уделяет особое внимание одному из приоритетов внешней политики Республики Таджикистан, который заключается в установлении сотрудничества с исламскими странами и развитии с ними взаимовыгодных торгово-экономических отношений, и отражает формирование и развитие взаимовыгодных политических, экономических и культурных связей Таджикистана с мусульманскими странами, включая Афганистан, Пакистан, Турцию, Иран, Объединенные Арабские Эмираты, Саудовскую Аравию и Малайзию. Кроме того, автор, учитывая, что 95% населения страны составляют мусульмане, считает Таджикистан одной из частей исламского мира и широко исследует активное сотрудничество республики с мусульманскими странами в рамках международных исламских организаций, в том числе Организации исламского сотрудничества и Исламского банка развития.

Ключевые слова: *исламский мир, внешняя политика, исламский экстремизм, выгодное сотрудничество, интеграционный процесс, цивилизация, светское государство.*

ISLAMIC WORLD IN THE FOREIGN POLICY STRATEGY OF THE PRESIDENT OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The article examines the status of Muslim countries in the foreign policy strategy of the President of the Republic of Tajikistan. The author pays special attention to one of the priorities of the foreign policy of the Republic of Tajikistan, which is to establish cooperation with Islamic countries and develop mutually beneficial trade and economic relations with them, and reflects the formation and development of mutually beneficial political, economic and cultural ties of Tajikistan with Muslim countries, including Afghanistan, Pakistan, Turkey, Iran, United Arab Emirates, Saudi Arabia and Malaysia. In addition, given that 95% of the country's population are Muslims, the author considers Tajikistan to be one of the parts of the Islamic world and widely explores the active cooperation of the republic with Muslim countries within the framework of international Islamic organizations, including the Organization of Islamic Cooperation and the Islamic Development Bank.

Key words: *Islamic world, foreign policy, Islamic extremism, beneficial cooperation, integration process, civilization, secular state.*

Сведения об авторе: **Неъматов Икромидин** - доцент кафедры дипломатии и международных отношений Академии государственного управления при Президенте Республики Таджикистан, кандидат исторических наук, 734003, г. Душанбе, ул. Саида Носира, 33, тел. (+992) 907705875, E-mail: i.nemat@mail.ru

Information about the author: Nematov Ikromidin - Docent of Diplomacy and International Relations of Academy of Public Administration under the President of the Republic of Tajikistan, candidat of historical sciences, 734003, Dushanbe city, 33, Said Nosir str. Phone (+992) 907705875, E-mail: i.nemat@mail.ru

БА ТАВАЧЧУҶИ МУАЛЛИФОН

Маҷаллаи «Муаррих» нашрияи илмӣ-назариявии Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносӣ ба номи Аҳмади Дониши Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон буда, маводи соҳаи илмҳои таърихро дар бар мегирад ва тибқи «Қонун дар бораи матбуот ва воситаҳои ахбори омма» ба нашр омода мешавад.

ҲАДАҶОИ МАҶАЛЛАИ ИЛМИИ ТАҚРИЗШАВАНДАИ «МУАРРИХ»

-инъикоси саривактии натиҷаҳои фаъолияти тадқиқотии олимони Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҳамчунин олимони мамолики хориҷии наздику дур, аз рӯи соҳаҳои зерини илм: таърихшиносӣ, бостоншиносӣ, мардумшиносӣ, сиккашиносӣ, таърихи илм ва техника, таърихи муносибатҳои байналмиллалӣ ва сиёсати хориҷӣ, таърихи санъат, фарҳанг, фалсафа.

-инкишофи ҳамкориҳои байналхалқӣ дар соҳаҳои таърихшиносӣ, бостоншиносӣ ва мардумшиносӣ;

-ба муҳаққиқон фароҳам сохтани имкони наشري натиҷаҳои ҷустуҷӯҳои илмӣ;

-инъикоси масоили мубрам ва самтҳои ояндадори илмҳои таърихшиносӣ;

-ҷустуҷӯи донишҳои нав барои рушди иҷтимоии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва минтақаҳои он;

-тарғиби дастовардҳои фаъолияти илмию тадқиқотии олимони институт, ҳамчунин олимони донишгоҳҳои дигар ва муассисаҳои соҳаи илму маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон.

ШАРТҶОИ НАШРИ МАҚОЛА ДАР МАҶАЛЛАИ «МУАРРИХ»

-ҳайати таҳририяи маҷалла мақолаҳои илмӣ, тақризҳо, тавзеҳҳои илмии қаблан дар нашрияҳои ҷопию электронӣ нашрнашударо барои баррасию нашр қабул мекунад, ки ғояҳои илмӣ, натиҷаҳои дастовардҳои тадқиқоти бунёдии назарӣро амалиро оид ба соҳаҳои дониш дар илми таърихшиносӣ дар бар гиранд;

-қарор дар бораи нашр ё радди нашр дар асоси муҳиммият, навоарӣ ва аҳаммияти илмии маводи пешниҳодгардида қабул карда мешавад;

-муаллифон (ҳаммуаллифон) масъулияти саҳеҳии иттилооти илмии пешниҳодгардида ва ҳамаи маълумотеро, ки мақола, тавзеҳ ва тақризҳо дар бар мегиранд, ба зиммадоранд;

-ҳамаи маводи ба идораи маҷалла ворид гардида ҳатман дар сомонии *antiplagiat.ru* мавриди тафтиш қарор мегиранд, сипас ҳайати таҳрир муаллифон (ҳаммуаллифон)-ро дар бораи натиҷаи арзёбии дастнавис ва ба тақризи минбаъда қабул шудани мавод ё радди пешниҳоди он ба тақриз огоҳ мекунад;

-ҳамаи мақола, тавзеҳ ва тақризҳои ба идора омада дар сурати ҷавоби мусбат баъди тафтиш дар сомонии *antiplagiat.ru* ба мақсади арзёбии онҳо аз ҷониби

мутахассисони пешбари соҳаҳои дахлдори илм ба тақризи дохили ирсол мегарданд;

-мақолаҳои ба тақризи дохили пешкашшуда бояд пурра тибқи талаботе, ки дар сомонии маҷалла: <http://istorik.tarena.tj> зикр гардидаанд, таҳия карда шаванд;

-агар дар тақриз оид ба ислоҳу тақмили мақола тавсияҳои пешниҳод шуда бошанд, ба муаллиф эроду мулоҳизаҳои муқарриз (бе сабти ному насаби ӯ) барои тақмилу ислоҳи мавод ирсол мешавад;

-муаллиф маводи тақмилдодаро ба идораи маҷалла мефиристад ва идора онро яққоя бо ҷавоби муаллиф тибқи ҳар моддаи эродҳо ба тақризи тақрорӣ мефиристад;

-ҳайати таҳририя ба таҳрири мақола бидуни тағйир додани муҳтавои илмӣ он ҳақ дорад. Ҳаҳоҳои имлоию техникӣ ва услубиро мусахҳеҳ бидуни мувофиқа бо муаллиф (ҳаммуаллифон) ислоҳ мекунад. Дар мавридҳои зарурӣ ислоҳҳо бо муаллиф (ҳаммуаллифон) мувофиқа карда мешаванд;

-нусхаи барои тақмил ба муаллиф (ҳаммуаллифон) фиристода бояд дар муҳлати муқарраргардида, баъди ворид сохтани ислоҳу тағйирот дар намудҳои электронӣ ва ҷопӣ бояд ба идора баргардонда шавад;

-мақолаҳои, ки ба ҷоп қабул нашудаанд, ба муаллиф (ҳаммуаллифон) баргардонда намешаванд. Дар мавриди радди ҷопи мавод идораи маҷалла ба муаллиф (ҳаммуаллифон) раддияи асоснок ирсол мекунад;

-тибқи дархости шӯроҳои коршиносии ҚОА назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон идораи маҷалла ба онҳо тақризхоро пешниҳод мекунад.

ТАЛАБОТ

БА ТАҲИЯИ МАҚОЛАҲО (ТАВЗЕҲҲО, ТАҚРИЗҲО), КИ БА МАҶАЛЛАИ ИЛМИЮ НАЗАРИЯВИИ «МУАРРИХ» -И ИНСТИТУТИ ТАҲРИХ, БОСТОНШИНОСӢ ВА МАРДУМШИНОСИИ БА НОМИ АҲМАДИ ДОНИШИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН БАРОИ ҶОП ИРСОЛ МЕГАРДАНД:

1. Барои ҷойгир кардан дар маҷалла мақола, тақриз ва тавзеҳҳои илмӣ тибқи ихтисосҳои илмӣ **07.00.02-таърихи Ватанӣ**; **07.00.03-таърихи умумӣ (мувофиқи давра)**; **07.00.06-бостоншиносӣ**; **07.00.07-мардумшиносӣ, этнология ва симошиносӣ**; **07.00.09-таърихнигорӣ, маъхазшиносӣ ва усулҳои таҳқиқоти таърихӣ**; **07.00.10-таърихи илм ва техника**; **07.00.15-таърихи муносибатҳои байналмилалӣ ва сиёсати хориҷӣ**, ки қаблан дар ҳеч ҷой ҷоп нашудаанд, қабул мегарданд.

2. Муаллифон ба идораи маҷалла хатман бояд ҳуҷҷатҳои зеринро пешниҳод кунанд:

-матни мақола ба забонҳои русӣ ва англисӣ (ба таври имконият бо тарҷумаи русӣ) ё забони тоҷикӣ, ки дар мактуби роҳнамо бо имзои ректор (ноиб ректор) ё роҳбари муассиса ва ё ин ки ташкилот ба шакли ҷопии он муаллиф (ҳаммуаллифон) имзо гузоштаанд;

-тақризи доктор ё номзади илм, ки онро мудири шӯбаи кадрҳои ҷойи қори муқарриз муҳр ва имзо гузоштааст;

-маълумотнома аз ҷойи таҳсил (барои аспирантҳою магистрантҳо);

-шакли ҷопии ҳуҷҷатҳо ба идора ба суроғи зерин ирсол мешавад: 734025, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 33, Институти таърих, бостоншиносӣ ва мар-

думшиноси ба номи Аҳмади Дониши Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, бинои асосӣ, ошёнаи 1, хучраи 21, тел.:(+992) 221-37-42.

-шакли электронии мақолаҳо ба почтаҳои электронии *manzura_h@mail.ru*, (агар мавод ба забони русӣ бошад) ва (агар мавод ба забони тоҷикӣ бошад) ба *mukhbirjon.kendzhaev@mail.ru* ирсол намоед. Телефон барои маълумот: (+992 37) 221-37-42; суроғаи сомонӣ маҷалла: <http://istorik.tarena.tj>

ТИБҚИ ТАЛАБОТИ ҚОА НАЗДИ ПРЕЗИДЕНТИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН МАҚОЛА БОЯД УНСУРҲОИ ЗЕРИНРО ДАР БАР ГИРАД:

-индекси УДК (дар аввали мақола дар шакли сатри алоҳида, дар тарафи чап гузошта мешавад);

-индекси ББК (дар аввали мақола дар шакли сатри алоҳида, дар тарафи чап гузошта мешавад);

-ному насаби пурраи муаллиф (ҳаммуаллифон) ба забонҳои русӣю англисӣ ё тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ;

-унвони илмӣ, дараҷаи илмии муаллиф (ҳаммуаллифон), ном ва рамзи ихтисоси илмӣ (тибқи номгӯӣ), ки тадқиқот тибқи он сурат мегирад, ба забонҳои русӣю англисӣ ё тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ;

-аспирантон, унвонҷӯён, омӯзгорон, докторантҳо номи муассисаи илмиро (магистрантҳо-самти тайёриро) ба забонҳои русӣю англисӣ ё тоҷикию русӣю англисӣ зикр мекунанд;

-зикри мансаб, ҷои кор, шаҳру мамлакат ба забонҳои русӣю англисӣ ё тоҷикию русӣю англисӣ;

- e-mail ва телефони робитавии муаллиф ва ё ҳаммуаллифон барои тамос;

-номи мақола бо забонҳои тоҷикию русӣю англисӣ бо ҳарфҳои калон, ҳуруфи Times New Roman 14 ё Times New Roman Tj 14, тароз дар марказ);

-фишурда ба забонҳои русӣ ва англисӣ ҳуруфи Times New Roman 14, аз 100 то 250 вожа бо сабти мақсаду вазифаи таҳқиқ, баёни мухтасари кор ва хулосаҳои асосие, ки навоари илмии корро дар бар мегирад;

-калидвожаҳо ба забонҳои русӣю англисӣ оварда мешаванд, 5-7 калима ё ибора, ки ду ё се вожаро дарбар мегирад; ҳуруфи Times New Roman 14, тарҳаш-курсив, тароз дар бар, вожаҳо ё ибораҳои калидӣ бо вергул аз ҳам ҷудо карда мешаванд);

-мақола ҳатман бояд номгӯи адабиёти истифодашударо бо зикри танҳо сарчашмаҳои иқтибосгардида дар бар гирад. Рӯйхати адабиёт дар охири мақола бо назардошти саҳифаи умумии сарчашмаи истифодашуда навишта мешавад. Ҳангоми навиштани рӯйхати мазкур тартиби ҳуруфи алифбо ва талаботи ГОСТ бояд ҳатман риоя карда шаванд;

-иқтибосҳо дар қавсайни квадратӣ бо қайди рақами адабиёт мутобиқи рӯйхати сарчашмаҳо ва саҳифаи он бояд ишора шаванд, масалан: [5, 25] ё [5,25; 6,77];

Матни мақолаи пешниҳодшаванда нусхаи ниҳой махсуб шуда, бояд пурра аз назари таҳрир гузаронида шавад ва аз ғалат орей (тоза) бошад.

Мақолаҳое, ки ба идораи маҷалла бо нақзи талаботи мазкур ирсол мегарданд, мавриди баррасӣ қарор намегиранд.

Масъулияти салоҳият, боъғтимодии аснод ва муҳтавои мақолот бар дӯши муаллифон ва муқарризон мебошад.

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ

«Историк» - научно-теоретический журнал Института истории, археологии и этнографии им. А. Дониша Национальной академии наук Таджикистана публикующий материалы серии исторических наук, издаётся согласно закону Республики Таджикистан «О печати и средствах массовой информации».

ЦЕЛЯМИ НАУЧНОГО РЕЦЕНЗИРУЕМОГО ЖУРНАЛА «ИСТОРИК ЯВЛЯЮТСЯ:

- оперативное освещение результатов исследовательской деятельности учёных Республики Таджикистан, а также учёных стран ближнего и дальнего зарубежья по следующим отраслям науки: история, историография, археология, этнография, антропология, источниковедение, нумизматика, история культуры, история литературы, история философии и история религии.

- развитие международного сотрудничества в сфере истории, археологии и этнографии;

- предоставление возможности исследователям публиковать результаты научных изысканий;

- освещение актуальных проблем и перспективных направлений исторических наук;

- поиск новых знаний для духовного и социального развития населения Республики Таджикистан в целом и её регионов;

- пропаганда достижений научно-исследовательской деятельности учёных Института истории, археологии и этнографии им. А. Дониша Национальной академии наук Таджикистана, а также исследователей других ВУЗов и учреждений образования и науки Республики Таджикистан.

УСЛОВИЯ ПУБЛИКАЦИИ СТАТЕЙ В ЖУРНАЛЕ «ИСТОРИК»:

- редакционная коллегия журнала принимает для рассмотрения и публикации ранее не опубликованные в печатных и электронных изданиях научные статьи, рецензии, научные обзоры, отзывы, содержащие научные идеи, результаты и достижения фундаментальных теоретических и прикладных исследований по следующим отраслям исторической науки: история, историография, археология, этнография, антропология, источниковедение, нумизматика, история культуры, история литературы, история философии и история религии;

- решение о публикации или об отказе в публикации принимается на основе актуальности, новизны и научной значимости представленных материалов;

- авторы (соавторы) несут всю полноту ответственности за достоверность представляемой научной информации и всех данных, содержащихся в статьях, отзывах, обзорах и рецензиях;

- все представленные в редакцию журнала материалы в обязательном порядке проходят проверку на сайте *antiplagiat.ru*, после чего редколлегия извещает авторов (соавторов) о результатах оценки рукописи и сообщает о приёме материала к дальнейшему рецензированию или об отказе от рецензирования;

- поступившие в редакцию статьи, отзывы, обзоры и рецензии в случае положительного ответа после проверки на сайте *antiplagiat.ru* направляются на внут-

реннее рецензирование с целью их экспертной оценки ведущими специалистами в соответствующей отрасли науки;

- статьи, допущенные к внутреннему рецензированию, должны быть оформлены в полном соответствии с требованиями, предъявляемыми к публикациям, которые размещены на сайте журнала: <http://istorik.tarena.tj>

- если в рецензии содержатся рекомендации по исправлению или доработке статьи, автору направляются замечания и предложения рецензента (без указания сведений о нём) для доработки и исправления материала;

- доработанный материал представляется автором в редакцию журнала и направляется на повторное рецензирование вместе с ответом автора по каждому пункту замечаний;

- редколлегия имеет право на редактирование статей без изменения её научного содержания. Орфографические и стилистические ошибки исправляются корректором без согласования с автором (авторами). При необходимости правка согласуется с автором (авторами);

- вариант статьи, направленный автору (авторам) на доработку, должен быть возвращён в редакцию в оговоренный срок с внесёнными исправлениями и изменениями в электронном и распечатанном виде;

- статьи, не принятые к опубликованию, автору (авторам) не возвращаются. В случае отказа от публикации материала редакция направляет автору (авторам) мотивированный отказ;

- редакция предоставляет рецензии по запросу экспертным советам ВАК при Президенте РФ.

ТРЕБОВАНИЯ

К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ (ОБЗОРОВ, ОТЗЫВОВ, РЕЦЕНЗИЙ), ПРИСЫЛАЕМЫХ ДЛЯ ПУБЛИКАЦИИ В НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ «ИСТОРИК» ИНСТИТУТА ИСТОРИИ, АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ ИМ. А. ДОНИША НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА

Для размещения в журнале принимаются ранее нигде не опубликованные научные статьи, обзоры, рецензии, отзывы, соответствующие научным специальностям: **07.00.02** - *отечественная история*; **07.00.03** - *всеобщая история (соответствующего периода)*; **07.00.06** - *археология*; **07.00.07** - *этнография, этнология и антропология*; **07.00.09** - *историография, источниковедение и методы исторического исследования*; **07.00.10** - *история науки и техники*; **07.00.15** - *история международных отношений и внешней политики*.

Авторы в обязательном порядке предоставляют в редакцию следующие документы:

- текст статьи на русском или английском (по возможности с переводом на русский язык), или таджикском языке с обязательной подписью автора (авторов) на печатном варианте статьи;

- рецензию доктора или кандидата наук, заверенную в отделе кадров по месту его работы;

- справку с места учёбы (для аспирантов и магистрантов).

Печатные варианты документов направляются в редакцию по адресу: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 33, Институт истории, археологии и этнографии им. А. Дониша Национальной академии наук Таджикистана, главный корпус, 1-этаж, кабинет 21. Электронные версии по адресу электронной почты: manzura_h@mail.ru, или mukhbirjon.kendzhaev@mail.ru Телефон для справок: (+992 37) 221-37-42; адрес сайта журнала: <http://istorik.tarena.tj>

**В СООТВЕТСТВИИ С ТРЕБОВАНИЯМИ ВАК ПРИ ПРЕЗИДЕНТЕ РТ,
СТАТЬЯ ДОЛЖНА СОДЕРЖАТЬ:**

- индекс УДК (размещается в начале статьи отдельной строкой слева);
 - индекс ББК (размещается в начале статьи отдельной строкой слева);
 - фамилию, имя, отчество автора (авторов) полностью на русском и английском или таджикском, русском и английском языках;
 - учёную степень, учёное звание автора (авторов), наименование и шифр научной специальности (согласно номенклатуре), по которой ведётся исследование, на русском и английском или таджикском, русском и английском языках;
 - аспиранты, соискатели, преподаватели, докторанты указывают кафедру и учебное заведение (магистранты-направление подготовки) на русском и английском или на таджикском, русском и английском языках;
 - указание на должность, место работы, город, страну на русском и английском или на таджикском, русском и английском языках;
 - e-mail и телефона автора или соавторах для связи;
 - название статьи на русском и английском или на таджикском, русском и английском языках (заглавными буквами, шрифт Times New Roman 14 или Times New Roman tj 14, выравнивание по центру);
 - аннотация на русском и английском языках (шрифт TNR 14, выравнивание по ширине, от 100 до 250 слов с указанием цели и задач исследования, краткого хода работы и основных выводов, содержащих научную новизну);
 - ключевые слова на русском и английском языках (5-7 слов или словосочетаний из двух или трёх слов, через запятую, шрифт TNR 14, начертание - курсив, выравнивание по ширине);
 - статья в обязательном порядке должна содержать список использованной литературы с указанием только цитируемых работ. Список литературы приводится в конце статьи с общим объемом страниц источника. Список использованной литературы оформляется в алфавитном порядке в соответствии с ГОСТ.
 - ссылки даются в скобках, в которых указывается номер использованного источника согласно списку использованной литературы, а затем цитируемая страница.
- Статьи принимаются в течение года. Редакция оставляет за собой право отбора материала, а также право сокращения публикуемой статьи. Текст, присылаемой рукописи является окончательным и должен быть тщательно выверен и исправлен. Статьи, направляемые в редакцию с нарушением вышеперечисленных требований, к рассмотрению не принимаются. За компетентность и содержание публикуемых материалов несут полную ответственность авторы и рецензенты.

Редакция журнала

МУАРРИХ - маҷаллаи илмӣ-назариявӣ

Муассис: Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии
ба номи Аҳмади Дониши Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон

Ақидаи ҳайати таҳририя метавонад ба нуқтаи назари муаллифони мақолаҳо мувофиқ
наояд. Барои мазмуни мавод ва маълумоти саҳеҳ муаллифони масъуланд. Истинод ба
сарчашма, муаллиф ва шумора ҳатмист.

Мусахҳеҳ: **Манзура ҲАСАНОВА**
Котиби масъул: **Мухбирҷон КЕНҶАЕВ**
Ороишгар ва саҳифабанд: **Илҳом БАҲРОМОВ**

Ба матбаа 30. 12. 2021 сол таҳвил шуд. Ба чопаш 10.01. 2021 имзо шуд. Андозаи 70x100^{1/8}.
Қоғази офсетӣ. Чопи офсетӣ. Ҷузъи чопӣ 12. Адади нашр 100 нусха. Супориши № 52

Матбааи Муассисаи нашриявии «Дониш»-и Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон
734029, шаҳри Душанбе, кӯчаи Айни, 299/2.

ИСТОРИК- научно-теоретический журнал

Учредитель: Институт истории, археологии и этнографии
им. Ахмада Дониша Национальной академии наук Таджикистана

Мнение редакционной коллегии может не совпадать с точкой зрения авторов публикаций.
Ответственность за содержание публикаций и достоверность фактов несут авторы. При полной
или частичной перепечатке или воспроизведения любым способом ссылка на источник обяза-
тельна.

Корректор: **Манзура ҲАСАНОВА**
Ответственный секретарь: **Мухбирҷон КЕНДЖАЕВ**
Дизайн и верстка: **Илҳом БАҲРОМОВ**

Сдано в типографию 30. 12. 2021 г. Подписано в печать 10. 01. 2021 г. Формат 70x100^{1/8}.
Офсетная бумага. Офсетная печать. Печатный лист 12. Тираж 100 экземпляров. Заказ № 52
Отпечатано в типографии ИУ «Дониш» Национальной академии наук Таджикистана,
734029, г. Душанбе, ул. Айни, 299/2.